

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM, BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR
TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA – MODERNKOR PROGRAM

MAGYAR JEZSUITÁK BRAZÍLIÁBAN A 18. SZÁZAD KÖZEPÉN

Doktori értekezés

BABARCZI DÓRA

Témavezető:

Dr. Rákóczi István, habilitált egyetemi docens

Szeged, 2011

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ	6
BEVEZETÉS	7
I. TÖRTÉNELMI HÁTTÉR	9
I.1. BIBLIOGRÁFIAI KÖRKÉP	9
I.1.1. <i>Pombal márki Portugáliája és a tengerentúli gyarmatok</i>	11
I.1.1.1. A pombalismo.....	11
I.1.1.2. Brazília gyarmati kori története, 18. század.....	14
I.1.2. <i>A Jézus Társaságának 18. századi tevékenysége: leírás és értelmezés</i>	18
I.1.2.1. Általános egyháztörténeti, rendtörténeti művek.....	19
I.1.2.2. A Jézus Társaság dél-amerikai tevékenységének historiográfiája.....	21
I.1.2.3. A rend tevékenységének értelmezése etnográfiai és kartográfiai szempontból.....	25
I.1.2.4. Magyar jezsuiták a tengerentúli missziókban	28
I.2. A PORTUGÁL GYARMATBIRODALOM POLITIKAI, GAZDASÁGI, SZOCIÁLIS VISZONYAI A 18. SZÁZAD KÖZEPÉN	33
I.2.1. <i>A pombalismo</i>	33
I.2.1.1. Politikájának általános jellemzői	33
I.2.1.2. Ideológiai háttér	37
I.2.1.3. A pombalismo gazdaságpolitikája	39
I.2.1.4. A Jézus Társaság elleni fellépés körülményei.....	42
I.2.2. <i>Brazília</i>	46
I.2.2.1. Az állami adminisztráció rendszere	47
I.2.2.2. Társadalom – indiánkérdés	50
I.2.2.3. Gazdaság.....	52
I.2.2.4. A jezsuiták elleni fellépés előzményei a gyarmaton	56
I.3. A JÉZUS TÁRSASÁG 18. SZÁZADI TÖRTÉNETE	60
I.3.1. <i>Evangelizáció az Újvilágban</i>	61
I.3.1.1. Egyházzervezet a gyarmatokon.....	61
I.3.1.2. Evangelizációs módszerek	64
I.3.2. <i>A rend helyzete Portugáliában és gyarmatain</i>	67
I.3.2.1. Üldöztetés	67
I.3.2.2. A rendtagok helyzete a száműző rendelet kihirdetése után.....	70
I.3.3. <i>Nemzetközi fellépés a rend ellen és a Társaság feloszlata (1773)</i>	74
I.3.3.1. Az európai katolikus hatalmak reakciói	74
I.3.3.2. A rend feloszlata.....	78
I.3.4. <i>Magyar jezsuiták a tengerentúlon</i>	80
I.3.4.1. Magyar származású rendtagok a spanyol gyarmatokon.....	81
I.3.4.2. Magyar származású rendtagok a portugál gyarmatokon	87
II. A TENGERENTÚLON SZOLGÁLÓ MAGYAR SZÁRMAZÁSÚ RENDTAGOK ÉLETRAJZA.....	92

II.1. KAYLING JÓZSEF	94
II.1.1. <i>Előélete</i>	94
II.1.1.1. Származása	94
II.1.1.2. Rendi formációja	94
II.1.2. <i>Missziós évek</i>	95
II.1.2.1. Lisszabon.....	95
II.1.2.2. Brazíliai missziós évek	97
II.1.2.3. Üldöztetés.....	98
II.1.3. <i>Száműzetés</i>	100
II.1.3.1. Börtönévek	100
II.1.3.2. Hazatérés	103
II.2. FÁY DÁVID.....	105
II.2.1. <i>Előélete</i>	105
II.2.1.1. Származása	105
II.2.1.2. Rendi formációja	106
II.2.2. <i>Missziós évek</i>	107
II.2.2.1. Lisszabon és a kezdeti időszak	107
II.2.2.2. Brazíliai missziós évek	110
II.2.2.3. Üldöztetés.....	114
II.2.3. <i>Száműzetés</i>	117
II.2.3.1. Börtönévek	117
II.2.3.2. Halálának körülményei.....	120
II.3. SZLUHA JÁNOS	123
II.3.1. <i>Előélete</i>	123
II.3.1.1. Származása	123
II.3.1.2. Rendi formációja	123
II.3.2. <i>Missziós évek</i>	124
II.3.2.1. Lisszabon.....	124
II.3.2.2. Brazíliai missziós évek	128
II.3.2.3. Üldöztetés.....	134
II.3.3. <i>Száműzetés</i>	137
II.3.3.1. Deportálás.....	137
II.3.3.2. Hazatérés	139
II.4. SZENTMÁRTONYI IGNÁC	142
II.4.1. <i>Előélete</i>	142
II.4.1.1. Származása	142
II.4.1.2. Rendi formációja	143
II.4.2. <i>Tudományos tevékenysége idegenben</i>	144
II.4.2.1. Lisszabon.....	144
II.4.2.2. Brazíliai tudományos tevékenysége	148
II.4.2.3. Üldöztetés.....	155
II.4.3. <i>Száműzetés</i>	156
II.4.3.1. Börtönévek	156

II.4.3.2. Hazatérés	158
III. A NÉGY MAGYAR JEZSUITA TEVÉKENYSÉGE – NÉGY LEHETSÉGES ÉRTELMEZÉSI IRÁNY	160
III.1. A JEZSUITA LEVELEZÉS, MINT UTAZÁSI IRODALOM	162
III.1.1. Emigrációtörténeti háttér	162
III.1.2. Jezsuiták a magyar nyelvű utazási irodalomban	164
III.1.3. A Dél-Amerikában működő jezsuiták irodalmi hagyatéka.....	166
III.1.4. Utazók és utak a 18. századi Latin-Amerikában.....	168
III.1.5. Szluha János utazása Brazíliában	171
III.2. A JEZSUITA REND HELYE A TUDOMÁNYTÖRTÉNETBEN: INFORMÁCIÓELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉS.....	173
III.2.1. A Jézus Társaság, mint „long-distance corporation” működése	173
III.2.2. A dél-amerikai felfedező utak tudományos hozadéka	177
III.2.3. A magyar jezsuiták tudományos eredményei.....	179
III.3. ETNOGRÁFIAI HAGYATÉKUK.....	183
III.3.1. Áttekintés	183
III.3.1.1. Módszertani megközelítés.....	183
III.3.1.2. Indián törzsek a 18. századi brazil területeken	186
III.3.2. A magyar jezsuiták által leírt népcsoportok	189
III.3.2.1. Guajajarák	189
III.3.2.2. Az amanayék.....	191
III.3.2.3. Gamellák.....	192
III.3.3.4. A Rio Negro menti törzsek.....	195
III.4. KARTOGRÁFIAI TEVÉKENYSÉGÜK.....	200
III.4.1. Földmérés és kartográfia a 18. században	200
III.4.1.1. Tudományos-technikai háttér és előzmények.....	200
III.4.1.2. Magyar földmérők és kartográfusok a 18. században.....	203
III.4.2. Az Amazonas-régió feltérképezése.....	207
III.4.2.1. A Tratado de Limites előtti korszak	207
III.4.2.2. Az 1750-es határegyezményt követő felmérések	210
III.4.3. Szentmártonyi és Szluha atyák tengerentúli tevékenysége.....	213
III.4.3.1. Szluha János.....	213
III.4.3.2. Szentmártonyi Ignác.....	217
BEFEJEZÉS	221
FELHASZNÁLT FORRÁSOK	222
I. Kézírtos források.....	222
II. Nyomtatott források.....	224
IRODALOMJEGYZÉK.....	227
I. Pombal márki Portugáliája.....	227
II. Brazília 18. századi története.....	228

<i>III. A Jézus Társaság dél-amerikai tevékenysége</i>	<i>230</i>
<i>IV. Magyar jezsuiták a tengerentúli missziókban</i>	<i>232</i>
<i>V. A rend tevékenységének értelmezése kartográfiai szempontból</i>	<i>235</i>
<i>VI. A rend tevékenységének értelmezése etnográfiai szempontból</i>	<i>236</i>
<i>VII. Jezsuiták a tudománytörténetben.....</i>	<i>237</i>
<i>VIII. A jezsuita levelezés, mint utazási irodalom</i>	<i>238</i>
FÜGGELÉK.....	240

ELŐSZÓ

Bevezetés helyett szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik közel egy évtizednyi kutatómunkám alatt támogattak. A felsorolás a teljesség igénye nélkül készült és szigorúan megismerkedésünk időrendi sorrendjén alapul.

Köszönet illeti Wojtilla Gyula tanár urat, aki egykor bevezetett a szanszkrit nyelv rejtelmeibe, és aki Iulius Solinusról írott szakdolgozatom témavezetőjeként mindvégig a tudományos életben való aktívabb részvételre bátorított. Hálásan köszönöm Eördögh Istvánnak a jótanácsokat és a kritikai megjegyzéseket, melyekkel irányította tanulmányaimat, illetve vezette második szakdolgozatom munkálatait, és aki mindezekon felül személyes barátságával is megtisztelt. Neki köszönhetem, hogy a jezsuita rendtörténettel foglalkozó tanulmányaim végül komolyabb irányt vettek.

A 2002-es római ösztöndíjas hónapjaim alatt ismerkedtem meg Francesco Scorza Barcellonával, a neves egyháztörténésszel, aki előadásain olasz nyelvtudásomat igyekezett csiszolni, és ajánlásával támogatta számtalan ösztöndíj-kérelmemet. Szilas László atyától 2003 őszén, teljesen ismeretlenül segítséget kértem a jezsuita rend központi levéltárába való bejutáshoz, és ő rögtön a segítségemre sietett, ahogy azóta is valahányszor. Ezzel a dolgozattal igyekszem méltóképpen meghálálni a kedvességét és a belém vetett bizalmát.

Anderle Ádámnak, a Hispanisztika Tanszék vezetőjének köszönhetem, hogy felvételt nyertem a Modernkor PhD-képzésre, hiszen ő volt az, aki fantáziát látott a „18. századi magyar jezsuiták a tengerentúlon” címmel benyújtott témában, és aki doktoranduszi éveim alatt minden segítséget megadott a képzés sikeres teljesítéséhez. Ő mutatott be az ELTE Portugál Tanszékén oktató Rákóczi Istvánnak, aki témavezetőmként igyekezett megjelenési lehetőséget biztosítani számomra, valamint rengeteg hasznos tanáccsal, információval, szakirodalommal látott el a munka során. Javaslatait minden esetben igyekeztem a lehető legjobban megvalósítani.

Egy OTKA pályázat révén ismertem meg Barna Gábor professzort, a kutatás vezetőjét, aki a kezdetektől csapata teljes jogú tagjának tekintett, és aki egyik személyes megbeszélésünk alkalmával megemlítette, hogy érdemes lenne a Ferences Levéltárba ellátogatnom. Fáy Zoltán, a levéltár munkatársa mindenben a rendelkezésemre állt a gyűjteményben való vizsgálódást illetően, melyért nem lehetek hálás igazán. E feltárás eredménye a rendkívül jelentős forrásnak tekinthető Szluha-féle levelezés előkerülése lett. Végül, de nem utolsósorban köszönet illeti Pongrácz Attilát, aki rendelkezésemre bocsátotta a Szentmártonyi Ignácnak tulajdonított, Rio de Janeirown őrzött és gyakorlatilag hozzáférhetetlen iratnak, a Sequentes Notitiasnak a másolatát.

BEVEZETÉS

A Jézus Társaság történetének kutatása szinte kimeríthetetlen lehetőségeket tartogat a vele foglalkozók számára mind a mai napig. Rendbeli és világi gondolkodók sora írta le és értelmezte a Társaság sokrétű tevékenységét a 16. század közepi kezdetektől a 21. századi új kihívásokig. A rend történetében az 1540-1173 közötti korszakra a fokozatos expanzió volt a jellemző, olyannyira, hogy a rend virágkorában, az 1750-es években már Európán kívül Afrikában, Ázsiában és Amerikában, számtalan rendházban és misszióban több tízezer rendtag élt és dolgozott. Az ezt követő rend elleni processzus, melynek végpontja a rend feloszlása volt 1773-ban, a Társaság további sorsát megpecsételte, korábbi, a társadalomban, a gazdaságban és a kultúrában betöltött, világpolitikát alakító szerepét mindörökre elveszítette.

A rend elleni fellépés az 1750-es években abból a Portugál Birodalomból indult el, mely a felvilágosult abszolutizmus jeles képviselőjének, a majdani Pombal márkijának irányítása alatt igyekezett az anyaországban gazdasági modernizációt végrehajtani és ideológiai paradigmaváltást kikényszeríteni, és egyre szorosabbra fogni kapcsolatait még mindig hatalmas kiterjedésű tengerentúli gyarmataival. Jelen dolgozat témája az anyaország "kincsesbányájának" számító brazil gyarmatokon szolgáló négy magyar jezsuita, Fáy Dávid, Kayling József, Szentmártonyi Ignác és Szluha János élete és tengerentúli tevékenysége. Hárman közülük az Újvilág indián népeinek evangelizálásában vállaltak részt, Szentmártonyi atya pedig királyi csillagászként a portugál-spanyol határvonal felmérési munkáinál kapott szerepet.

A témaválasztást az tette indokolttá, hogy a magyar nyelvű szakirodalomban Szentmártonyi csillagász-geodétái, és Fáy evangelizációs eredményein kívül tevékenységükkel érdemben nem foglalkoztak. Önálló kutatási eredményekre épülő, tudományos értékelést etnográfiai szempontból csak Boglár Lajos, geográfiai-kartográfiai szempontból pedig Balázs Dénes és Rákóczi István végzett egy-egy részterületet érintő tanulmányában. Csupán egy önálló monográfia létezik a Portugáliában szolgált egykori rendtagokról, mégpedig Bangha Béla Fáy Dávidról szóló életrajzi regénye, mely a szerző minden jó szándéka ellenére sem tekinthető sem elfogulatlan, sem megbízható munkának.

Jelen dolgozat közel tíz éves kutatómunka eredményeit igyekszik összefoglalni, újonnan feltárt források bevonásával és a rend tevékenységét újfajta, a hagyományos történetírói módszertől eltérő szempontok szerint értelmező tudományos irányzatok, rokontudományok bevonásával. Az értekezés három nagyobb egységre tagolódik. Az elsőben

egy, a nemzetközi és a magyar nyelvű szakirodalmat ismertető fejezet található. Emellett itt kerül sor a portugál-brazil köztörténeti háttér ismertetésére, melyet a témában elérhető magyar nyelvű szakirodalom limitált száma és terjedelme tett indokoltá. A Jézus Társaság 1750-1773 közötti történetének, a rend üldöztetésének és feloszlásának rövid ismertetése is itt kapott helyet, a Spanyol- és Portugál-Amerikában a szolgáló magyar származású jezsuiták katalógusával együtt. A kutatás legnagyobb horderejű felfedezése a budapesti Ferences Levéltárban található Szluha-féle levelek ismertetése, melyre a szakirodalomnak egy szóbeli közlésre való hivatkozását követve jelen értekezés szerzője bukkant rá és tárt fel.

A négy jezsuita életrajzának ismertetésére külön fejezetben került sor. Noha sorsuk néhány ponton összekapcsolódik, mégis szükségesnek látszott életrajzukat külön-külön szerepeltetni, mivel így nagyobb tér kínálkozott a korábbi biográfiák téves adatainak korrigálására, a pontatlanságok helyesbítésére, de mindenekelőtt az életutak revideált megrajzolására. Az életrajzok hosszának a források mennyisége és minősége szabott határt, Kayling József tengerentúli éveiről szinte egyáltalán nem volt értékelhető adatunk, míg Fáy Dávid és Szentmártonyi Ignác esetében viszonylag jól dokumentált volt pályájuk egy-egy szakasza. Szluha Jánosnak a budapesti Ferences Levéltárban fellelt levelei tartalmuknál fogva mérföldkövet jelentettek nemcsak Szluha atya, hanem a többiek 1755 utáni tevékenységének rekonstruálásában is.

Az utolsó nagyobb egység négy tudományág, az irodalomtörténet, az etnográfia, a szociológia és a kartográfia eszközeit felhasználva, a nemzetközi szakirodalom legfrissebb irányzataira reflektálva igyekszik újraértelmezni a jezsuita rend szerepét a gyarmat életében, illetőleg a világirodalomban, világtörténelemben, illetőleg a magyar nyelvű szakirodalom berögződött megállapításait meghaladva a magyar származású rendtagok itt végzett munkásságát egy tágabb kontextusba helyezni. Mivel jelen dolgozat a történelemtudomány körében született, így e fejezetek csupán a kutatás további lehetséges irányait jelölik/jelölhetik.

I. TÖRTÉNELMI HÁTTÉR

I.1. BIBLIOGRÁFIAI KÖRKÉP

A szakirodalomban hagyományosan a genovai születésű, spanyol szolgálatban álló Kolumbusz Kristófnak az „Indiákra” vezető útjához kötik az új korszak, a felfedezések korának kezdetét. Ekkor az európai hatalmak számára megnyílik az út távoli tájak, ismeretlen földrészek felé, melyeket kezdetben csupán kereskedelmi céllal keresnek fel, később azonban nyilvánvalóan hódító célzattal fokozatosan egyre nagyobb területekre terjesztik ki fennhatóságukat. Portugália, mely a XVI. században az elsők között építette ki gyarmatbirodalmát, majd a XX. században az utolsó gyarmattartóként vesztette el azt, a XVIII. század második felében, az abszolutisztikus kormányzati rendszert kiépítő és sikerrel működtető *Sebastião José Carvalho e Melo*, azaz Pombal márki idejében még birtokának tudhatta egyebek mellett a kontinensnyi Brazíliát, Afrikában Angolát és Mozambikot, Indiában Goát, Kína partvidékén pedig Macaut. A kereskedelmi kapcsolatok kiépítésével párhuzamosan megindul az eszmék exportja is a tengerentúlra, elsősorban a különböző szerzetesrendek missziós tevékenysége révén. A missziós feladatok elvégzésére az egyházmegyei papság kis létszámának, valamint a hagyományosan evangelizációs céllal tevékenykedő ferencesek, domonkosok, Ágoston-rendiek minimális jelenlétének következtében a portugál gyarmatokon elsősorban a jezsuiták vállalkoztak.

A szerzetesrendek, köztük a Jézus Társasága gazdasági jelentőségét mutatja a helyben végzett extenzív földművelésen és állattartáson kívül az egzotikus termékek exportálása az Óvilágba, az európai növények és termelési módjuk meghonosítása a gyarmatokon, nem utolsósorban számottevő közreműködésük a kor legmodernebb természettudományos ismereteinek cseréjében. A jezsuiták és a központi hatalom közötti ambivalens viszonyra jellemző, hogy missziós munkájuk során az indiánok civilizálásával és falvakba telepítésével egyrészt a braziliai *interior* új területeit szerezték meg és biztosították a portugál korona számára, de egyszersmind akadályt is jelentettek a modern, központosított, hatékony hivatalrendszer kiépítése és működtetése előtt. Többek között ez volt az az ok, amely miatt 1759-ben Pombal márki javaslatára *I. József* portugál király kiadta a Jézus Társasága tagjait egész birodalmából száműző rendeletét. A száműzetéskor a latin-amerikai portugál gyarmatokon működő két jezsuita tartományhoz (*Brazilia* provincia és *Maranhão* alprovincia) több mint 600 fő tartozott (közülük 33-an voltak „*estrangeiros*”, azaz nem portugál

származásúak) míg a második legjelentősebb, a goai, körülbelül 250 rendtagot számlált. Az anyaországba hajók rakterében visszaszállított jezsuiták egy része követte a pápai államba deportált anyaországi rendtagokat, míg az idegeneket, feltehetően származásuk miatt, Portugáliában börtönbe zárták.

Nem történt ez másként a 18. századi Maranhão államban evangelizáló négy magyar származású jezsuitával sem. A szakirodalom eddig meglehetősen mostohán bánt történetükkel, noha tevékenységüket több nézőpontból is érdemes lenne értékelni. A magyar migrációkutatás csupán érintőlegesen kezeli ezt a kérdést, és az elsősorban a késő középkori-kora újkori, valamint a 19-20. századi portugál-magyar kapcsolatokra fókuszáló kutatásban sem kapta meg eddig a téma az őt megillető figyelmet. A rendtörténeti összefoglalókban jelenlétük folyamatosnak mondható, azonban itt sok esetben csupán a 18-19. század kutatási eredményeinek átvételéről beszélhetünk, nem pedig önálló adatgyűjtésről. Éppen ezért szükségesnek látszott egy viszonylag terjedelmes bibliográfiai bevezetés beillesztése dolgozatom elejére. Emellett sajnálatos módon a 18. századi portugál köztörténettel foglalkozó szakirodalom a magyar historiográfiában szinte egyáltalán nem ismert, így az ebben elérhető, a magyar származású hittérítők tevékenységére vonatkozó esetleges eredmények sem. Másrészt a témával foglalkozó magyar nyelvű irodalom meglehetősen csekély számú, új kutatási eredményeket közlő publikációk pedig csak a legutóbbi években jelentek meg, így szükségesnek látszott azok elhelyezése a korábbiak viszonyában.

I.1.1. POMBAL MÁRKI PORTUGÁLIÁJA ÉS A TENGERENTÚLI GYARMATOK

I.1.1.1. A pombalismo

Sebastião José de Carvalho e Melo, Pombal márkija vitatott alakja a portugál történelemnek. Luís Reis TORGAL az *O Marquês de Pombal e o seu tempo* címmel megjelent tanulmánykötet¹ bevezetőjében felteszi a kérdést, hogy mi is voltaképpen a *pombalismo*. Mind a Salazar-rezsim, mind a liberális baloldal hivatkozott rá, előbbi a „törvényes rend” védelmezőjét látta benne, míg a másik oldal a szabadgondolkodót tiszteli benne, akinek a reformjai nélkül a 19. század első felében tapasztalható társadalmi-gazdasági átalakulás nem jöhetett volna létre. Torgal szerint az is kérdéses, hogy egyáltalán illik-e rendszerére a felvilágosult abszolutizmus meghatározás, amit eddig szívesen alkalmaztak vele kapcsolatban. Politikájára jellemző, hogy reformjait addig soha nem látott sebességgel és eréllyel vezette be és irányította, radikális gazdaságpolitikája csak így lehetett eredményes a mozdulatlan portugál társadalomban. A *pombalismonak* témánk szempontjából legfontosabb jellemzője az agresszív fellépés az ultramontanizmussal, illetve ennek képviselőivel, a jezsuitákkal szemben. Az alábbiakban a kérdéssel foglalkozó számtalan kiadvány közül néhánynak a vázlatos ismertetése következik. A válogatás elsődleges szempontja az volt, hogyan interpretálják az egyes szerzők a pombali politikát, mint egészet, illetve ennek részeként a Jézus Társasága elleni fellépést.

A Portugália történetével foglalkozó munkák közül elsőként érdemel említést a Joel SERRÃO szerkesztésében a 20. század hatvanas éveiben megjelent történelmi lexikon, melynek *Pombal* szócikkét Jorge Borges de MACEDO írta.² Megállapítja, hogy a portugál történelem egyik legtöbb polémiaát szító alakja a márki, akinek személye a 18. század kronológiáját is meghatározza: beszélhetünk ugyanis a minisztersége előtti, közbeni és utáni időszakról. Felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy a márki nem légüres térben mozgott, azaz nem lehet tevékenységét a kortól és a történelmi körülményektől leválasztva értelmezni. A Cambridge-i professzor, Harold LIVERMORE a kevés számú angolszász hispanista történészek egyikeként több angol nyelvű monográfiájában foglalkozott Portugália történetével. Az *A New History of Portugal* című művében³ a pombali éra tárgyalásakor több helyen kitér a két régi szövetséges nemzet, az angol és a portugál közötti kapcsolódási pontok,

¹ Luís Reis TORGAL – Isabel VARGUES (szerk.), *O Marquês de Pombal e o seu tempo*, I.-II. kötet, Coimbra, Universidade de Coimbra, 1982-1983.

² Jorge Borges de MACEDO, „Pombal”, in: Joel SERRÃO (szerk.), *Dicionário de História de Portugal*, V. kötet, Porto, Livraria Figueirinhas, 1963-1971, 114-117.

³ Harold V. LIVERMORE, *A New History of Portugal*, Cambridge, Cambridge University Press, 1966.

kölcsönhatások elemzésére. A nagy formátumú történész, António Henrique de OLIVEIRA MARQUES a portugál középkort és a luzitán expanziót tárgyaló munkáin kívül egy Portugália történetével foglalkozó monográfiával⁴ is jelentkezett, melyben a gazdasági-társadalmi struktúrák dinamikus változásának elemzése is helyet kapott. Megállapítása szerint a 18. század folyamán Brazília és az anyaország viszonya az addigi gazdasági alá-fölérendeltségi viszonyból kibillen, majd átfordul az ellenkezőjére, azaz, a század közepére-végére Brazília jóval nagyobb gazdasági súlyra tesz szert.

A 20. század első felének egyik legnagyobb hatású portugál történétírója, João Lúcio de AZEVEDO vállalkozott először arra, hogy Pombal márki életrajzát kritikus szemmel, levéltári forrásokat felhasználva, történétírói módszerekkel feldolgozza. Az 1990-ben újra kiadott mű⁵ egy nagy formátumú államférfi alakját rajzolja meg, akinek elsődleges célja a központi királyi hatalom mindenáron való megerősítése volt, még olyan módszerek árán is, melyekkel sokak (köztük az egyház és a portugál nemesség) haragját sikerült kivívnia. A fent említett, Luís Reis TORGAL és Isabel VARGUES szerkesztésében megjelent kétkötetes, a márki halálának kétszázadik évfordulójának emlékére szentelt tanulmánygyűjteményben találjuk Candido DOS SANTOS értekezését,⁶ amelyben a szerző a regalizmus és a janzenizmus 18. századi portugáliai jelenlétét, mint a pombalismo ideológiai hátterét követi nyomon. Megállapítja, hogy a Pombal márki által sugalmazott, majd terjesztett *Dedução Cronológica e Analítica* című művecske a regalista és janzenista eszmékben gyökerezett, amikor a jezsuitákat tette meg minden gazdasági-társadalmi baj okozójának, ami csak fennállásuk óta megesett a portugál történelemben. Ugyanebben a gyűjteményben található a neves gazdaságtörténész, Armando de CASTRO esszéje,⁷ melyben a márki gazdaságpolitikáját és a korabeli társadalom viszonyát elemzi, megjelölve a további kutatások irányát. Rámutat arra, hogy a pombali politika sikeressége a társadalmi bázistól függött, azaz szükség lett volna egy tökeerős polgári réteg jelenlétére ahhoz, hogy valódi, a feudális rendszert gyökeresen átalakító reformok szülessenek. Paulo Reis MOURÃO 2009-ben

⁴ António Henrique de OLIVEIRA MARQUES, *History of Portugal*, New York, Columbia University Press, 1976².

⁵ João Lúcio de AZEVEDO, *O Marquês de Pombal e a sua época*, Lisszabon, Clássica Editora, 1990².

⁶ Candido DOS SANTOS „António Pereira de Figueiredo, Pombal e a Aufklärung”, in Luís Reis TORGAL – Isabel VARGUES (szerk.), *O Marquês de Pombal e o seu tempo*, I. kötet, Coimbra, Universidade de Coimbra, 1982-1983, 167-203.

⁷ Armando de CASTRO, „A política económica do Marquês de Pombal e a sociedade portuguesa do século XVIII” in Luís Reis TORGAL – Isabel VARGUES (szerk.), *O Marquês de Pombal e o seu tempo*, I. kötet, Coimbra, Universidade de Coimbra, 1982-1983, 41-49.

publikált tanulmánya⁸ merőben új utakat nyit a pombali gazdaságpolitika értelmezése felé. A szerző makrogazdasági elemző módszerekkel vizsgálta Portugália exportjának változásait, melyet alapvetően a Brazíliából érkező arany mennyisége, illetve a hazai bortermelés határozott meg. Ezen a jelenségen változtatott Pombal gazdaságpolitikája, melynek következtében a fenti tényezőktől való függést, ha időlegesen is, de csökkenteni tudta.

Pombal márki ideológiai meghatározottságán és az általa folytatott gazdaságpolitikán túl az érához köthető, leginkább kutatott téma a nagyhatalmú államtitkár viszonya az egyházzal, illetve a római kúriához, valamint annak egyik képviselőjéhez, a hatalmas intellektuális befolyással és gazdasági potenciállal bíró jezsuita rendhez. A márki politikájának több aspektusával foglalkozott António FERRÃO, aki monográfiájában⁹ arra a megállapításra jut, hogy a pombali politikának nem volt eredendően része a jezsuiták elleni fellépés, szerinte a márki döntése „spontán” volt, nem kitervelt, és csupán a jezsuiták ténykedése vezetett elűzésükhöz, amennyiben lukratív céllal kereskedtek, és több felkelésben tevékenyen részt vettek. A mű tehát meglehetősen elfogult, javára írandó azonban, hogy függelékben több olyan forrást is közöl, melyek a magyar származású misszionárius, Fáy Dávid életének 1759 és 1761 közötti időszakára vonatkoznak, és amelyek máshol nem elérhetők. Az említett bicentenáriumi kötetben jelent meg Eduardo BRAZÃO *Pombal e os Jesuítas* című tanulmánya,¹⁰ melyben a szerző – az előző tanulmányhoz képest éppen ellenkező előjellel – a jezsuita rend apologetájaként mutatkozik. Nála a Társaság az innovatív, a társadalom megújítására törekvő újító, míg a pombali rezsím a felvilágosult despotizmus megtestesítője. Kiegyensúlyozott elemzést kapunk viszont Jorge COUTO-nak, a liszaboni *Biblioteca Nacional* igazgatójának tanulmányából, melyet a jezsuiták kiűzésének kétszázötvenedik évfordulója alkalmából a könyvtárban rendezett kiállítás katalógusához bevezetőként írt.¹¹ A szerző hangsúlyozza, hogy a jelenkori portugál történetírás egyik legpolemikusabb témájáról van szó, felhívja a figyelmet a kérdés komplexitására, majd pártatlanul ismerteti a száműzéshez vezető politikai-diplomáciai folyamatokat.

⁸ Paulo Reis MOURÃO, „As exportações portuguesas entre 1714 e 1770: os efeitos do Pombalismo através de uma discussão econométrica”, in *Economia Aplicada*, 2009 (XIII), 2. szám, 279-298. <http://www.scielo.br/pdf/ecoa/v13n2/v13n2a05.pdf>. Utolsó letöltés: 2011. 02. 05.

⁹ António FERRÃO, *O Marquês de Pombal e a expulsão dos jesuítas (1759)*, Coimbra, Imprensa da Universidade, 1928.

¹⁰ Eduardo BRAZÃO, „Pombal e os Jesuítas”, in Luís Reis TORRAL – Isabel VARGUES (szerk.), *O Marquês de Pombal e o seu tempo*, I. kötet, Coimbra, Universidade de Coimbra, 1982-1983, 329-365.

¹¹ Jorge COUTO, „As missões americanas na origem da expulsão da Companhia de Jesus de Portugal”, in *A expulsão dos jesuítas dos Domínios Portugueses. 250.o Aniversário (kiállításkatalógus)*, Lisszabon, Biblioteca Nacional de Portugal, 2009, 9-32.

I.1.1.2. Brazília gyarmati kori története, 18. század

Brazília gyarmati kori történetével elsősorban portugál, illetve brazil kutatók foglalkoztak. Durván leegyszerűsítve a historiográfia jellemzését, feltűnő, hogy a portugál szerzők inkább a gyarmatosító szemszögéből, a portugál gyarmatbirodalom részeként tekintenek Brazíliára, illetve a portugál expanzió szemszögéből vizsgálják történelmét, ellenben a brazil származású történetírók nagyobb hangsúlyt fektetnek a gyarmat autonóm fejlődésének, belső gazdasági-társadalmi-eszmei viszonyainak elemzésére. A meglehetősen számos színvonalas munka közül igyekeztem azokat kiválogatni, amelyek valamilyen módon reflektálnak a jezsuita rendnek a gyarmaton folytatott oktatási, hittérítő, és nem utolsósorban gazdasági tevékenységére, illetve arra voltam kíváncsi, hogy a rendtagok, mint történelmi aktorok hogyan jelennek meg a létrehozott narratívában.

A portugál expanzió folyamatában vizsgálták Brazília gyarmati korszakát az Ant3nio OLIVEIRA MARQUES és Joel SERR3O szerkesztésében megjelent k3tet¹² szerz3i. A *Nova Hist3ria da Expans3o Portuguesa* cím3 munka nyolcadik k3tete foglalkozik az 3ltalunk tárgyalt k3s3 gyarmati korszakkal, az 1750-t3l 1822-ig tart3 id3szakkal. Hangs3lyozz3k, hogy a Braz3lia f3ggetlens3g3hez vezet3 esem3nyek kiv3lt3 okai a pombali gazdas3gpolitika korai szakasz3nak restrikt3v int3zked3seiben keresend3k, amelyek a gyarmati gazdas3g er3s3d3s3vel p3rhuzamosan egyre merevebb3 v3ltek. A Francisco BETHENCOURT 3s Kirti CHAUDHURI szerkesztette expanzi3t3rt3neti m3 harmadik k3tet3ben Caio BOSCHI 3rtekezik¹³ a szerzetesrendek gyarmati szerep3r3l 3s hitt3r3t3i tevékenys3g3k jellegzetess3geir3l. Meg3llap3t3ja, hogy a korm3nyzat gyarmati politik3j3nak sz3vets3gesei voltak hossz3 id3n 3t a misszion3riusi tevékenys3get v3gz3 rendek az Amazonas-r3gi3ban, minthogy jelenl3t3kkel a portug3l korona sz3m3ra biztos3tott3k a ter3let feletti fennhat3s3got, szemben az ellens3ges franci3kkal, hollandokkal 3s spanyolokkal. Hangs3lyozza, hogy a jezsuit3k el3z3s3nek volt t3bb nem v3rt k3vetkezm3nye is, k3zte a paphi3ny, hiszen k3pzett papok nem voltak nagy sz3mban, illetve, hogy a pl3b3nosi kongru3t a tov3bbiakban az 3llami kincst3rb3l kellett fedezni, ami jelent3s t3bbletk3lts3ggel j3rt. A leg3jabb megk3zel3si

¹² Ant3nio Henrique de OLIVEIRA MARQUES – Joel SERR3O (szerk.), *Nova Hist3ria da Expans3o Portuguesa. Vol VIII. O Imp3rio Luso-Brasileiro*, Lisszabon, Editorial Estampa, 1986.

¹³ Caio BOSCHI, „Ordens religiosas, clero secular e miss3o no Brasil”, in Francisco BETHENCOURT – Kirti CHAUDHURI (szerk.), *Hist3ria da Expans3o Portuguesa, Vol. 3. O Brasil na Balan3a do Imp3rio (1697-1808)*, Navarra, C3rculo de Leitores, 1998, 297-300.

módszereket alkalmazza Ângela DOMINGUES, amikor egyik friss tanulmányában a portugál gyarmatbirodalmat behálózó információs csatornákat vizsgálja.¹⁴ A megfelelően képzett szakemberek többféle módon, például tudományos expedíciók útján információt szolgáltatottak az őket kiküldő központi kormányzat felé, amelyeket az gazdasági érdekeinek megfelelően használt fel, például az Újvilágból Európába irányuló export módosításának esetében.

Brazília történetét számtalan szerző választotta témájául. A 19. század legnagyobb hatású brazil történetírója, aki hazájának históriáját összefoglalta, a hadmérnök és diplomata Adolfo de VARNHAGEN, *Porto Seguro* vikomtja volt. Az 1850-es években jelent meg Brazília történetével foglalkozó, átfogó jellegű műve,¹⁵ mely több 20. századi, bővített kiadást megért, és ma is fontos hivatkozási alap a historiográfiában. Nem egyszerűen elbeszélte, hanem a rendelkezésére álló források alapján értelmezte is a történelmi eseményeket, a kornak megfelelően liberális, jezsuitaellenes formában. A történelmet népszerűsítő irodalom képviselője volt a 20. század brazil történésze, publicistája, Hélió VIANNA, aki több tankönyve mellett közreadta saját történelem-értelmezését is.¹⁶ A gyarmati kort tárgyaló részben ismerteti nézeteit Brazília formációjának eme korai szakaszát illetően, tömören összefoglalva a geográfiai, politikai, adminisztrációs és gazdasági lépéseket. A legmodernebb történeti monográfia a tárgyban 2008-ban jelent meg a kultúrtörténész Carlos Guilherme MOTA és Adriana LOPEZ összeállításában,¹⁷ melyben a brazil történelemnek egy újfajta interpretációját kívánják nyújtani. Felfogásuk szerint a pombali politika abszolutisztikus fordulata az Amazonas-medencében vette kezdetét, amelynek első jele éppen a jezsuita rend elleni fellépés volt, melyet a gyarmat teljes közigazgatási és gazdasági átszervezése követett. A francia történész, hispanista, Bartolomé BENNASSAR is foglalkozott Brazília történetével. Munkája¹⁸ portugál fordításban is megjelent 2000-ben, ebben a történelmi folyamatokat a maguk teljességében kívánta bemutatni, mely folyamatok végeredményben egy önálló nemzet születéséhez vezettek. Ebben a jezsuiták a kolonizáció legaktívabb résztvevőiként tűnnek fel, akik a szerző véleménye szerint a bennszülött társadalmak lerombolásával legkevésbé sem az indiánok identitását védték.

¹⁴ Ângela DOMINGUES, *Para um melhor conhecimento dos domínios coloniais: a constituição de redes de informação no Império português em finais do Setecentos*, http://www.scielo.br/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0104-59702001000500002&lng=en&nrm=iso. Utolsó letöltés: 2011.01.06.

¹⁵ Francisco Adolfo de VARNHAGEN, *História geral do Brasil antes da sua separação e independência de Portugal*, 5 vols., São Paulo, Edições Melhoramentos, 1952.⁴

¹⁶ Hélió VIANNA, *História do Brasil. vol. 1. Período colonial*, São Paulo, Edições Melhoramentos, 1967.⁵

¹⁷ Adriana LOPEZ – Carlos Guilherme MOTA, *História do Brasil: uma interpretação*, São Paulo, Editora Senac São Paulo, 2008.

¹⁸ Bartolomé BENNASSAR – Richard MARIN, *História do Brasil. 1500-2000*, Lisszabon, Teorema, 2000.

Brazília gyarmati korszakának utánozhatatlan stílusú kutatója Charles Ralph BOXER, aki több monográfiát szentelt a kérdésnek. Az 1700-as évek első felének gazdaságtörténeti és társadalomtörténeti szempontú elemzését végzi el *The Golden Age of Brazil* című művében.¹⁹ Rámutat a brazil gazdaságnak az afrikai rabszolgaexporttól való függésére, az *interior* meghódításának, az itteni arany- és gyémántbányák felfedezésének masszív formáló szerepére a brazil gazdaságot érintően, illetve képet kapunk arról, hogy a kortárs utazók beszámolóikban hogyan látták a formálódó gyarmati társadalmat. A kommunista elveket valló, és ezért a vargasi érában meghurcolt brazil történetíró, Caio PRADO Júnior *The Colonial Background of Modern Brasil* című munkájában²⁰ elsősorban társadalmi szempontból vizsgálja Brazília gyarmati korszakát, a fő hangsúlyt a társadalmi rétegek, illetve a különböző döntéshozó entitások közötti hatalmi viszonyokra helyezi. Stuart B. SCHWARTZ, a Yale egyetem Latin-Amerika kutatója szintén gazdasági-társadalmi szempontból elemzi Brazília gyarmati korszakát, Bahia kapitányság cukorültetvényeinek példáján keresztül.²¹ Úgy véli, a jezsuiták az akkulturáció révén eredményesen formálták az őslakókat bennszülött paraszti réteggé. A témához kapcsolódó egyik legfontosabb forráskiadvány Marcos Carneiro de MENDONÇA gyűjteménye, melyet Grão Pará és Maranhão tartomány kormányzójának, Francisco Xavier de Mendonça Furtadonak a levelezéséből állított össze.²² Az 1750-60-as évekből származó dokumentumok értékes forrásai többek között a jezsuita matematikus-csillagász, Szentmártonyi Ignác tevékenységének, aki a kormányzó vezette északi határmegállapító expedíció tagjaként az Amazonas folyó mentén végzett csillagászati méréseket.

A gyarmati kori Brazília gazdaságtörténetével foglalkozó munkák sorát Roberto C. SIMONSEN nyitja 1937-es monográfiájával.²³ Ebben tárgyalja a jezsuita missziók gazdasági berendezkedését, a világi hatalommal való versenyfutást az indián munkaerőért, és megemlíti, hogy virágzó nagybirtokaik és jövedelmező cukormalmaik a lakosság ellenszenvét váltották ki a jezsuita rend iránt. Dauril ALDEN fő kutatási területének a gyarmati kori Brazília gazdasága tekinthető, erről értekezik többek között *Royal Government in Colonial Brazil*

¹⁹ Charles Ralph BOXER, *The Golden Age of Brazil. 1695-1750*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1969.

²⁰ Caio PRADO Júnior, *The Colonial Background of Modern Brazil*, Los Angeles, University of California Press, 1967.

²¹ Stuart B. SCHWARTZ, *Sugar Plantations in the Formation of Brazilian Society*, New York, Cambridge University Press, 1985.

²² Marcos Carneiro de MENDONÇA, *A Amazônia na Era Pombalina. Correspondência inédita do Governador e Capitão-General do Estado do Grão Pará e Maranhão Francisco Xavier de Mendonça Furtado*, 3 vols., Rio de Janeiro, Instituto Histórico e Geográfico Brasileiro, 1963.

²³ Roberto C. SIMONSEN, *História econômica do Brasil, 1500-1820*, São Paulo, Companhia Editora Nacional, 1937.

című művében.²⁴ A jezsuiták szerepét jóval árnyaltabban látja, és jóval több forrást bevonva vizsgálja szerepüket a gyarmati gazdaság gépezetében, kitérve például arra, hogy a Társaság feloszlása után a konfiskált ingatlanokat milyen nehéz volt pénzzé tenni. *Economic Aspects of the Expulsion of the Jesuits from Brazil* című 1969-es tanulmányában²⁵ a jezsuiták gazdasági pozícióját biztosító jogi szabályozásra is kitér, a rend elleni fellépés egyik fő okának pedig a portugál korona azon törekvését tartja, amely az állami bevételek sürgős növelésére irányult. Az Amazonas-régió munkaerőrendszerét vizsgálja Colin M. MACLACHLAN,²⁶ hangsúlyozva, hogy ezen a területen volt a legélesebb a harc a munkaerőért, köszönhetően az indiánok kis számának. Megjegyzi, hogy a korona igényei mindig felülírták mind a jezsuiták, mind a portugál telepesek igényeit, a többiek ellenében a kormányzat igyekezett jogait a törvényhozás útján is biztosítani.

A történetírásban és az etnográfiaiban az indiánkérdés, illetve a braziliai indiánok és a jezsuita hittérítők közötti kapcsolat többféle aspektusból lehet vizsgálat tárgya. Egyrészt a két kultúra találkozásakor létrejövő kölcsönhatás, és ennek legszembetűnőbb manifesztálódása, az indián munkaerő feletti rendelkezés esetében, másrészt a jezsuiták hozzájárulása kérdésében a mai brazil nemzet kialakulásához. Igen negatívan ítéli meg a jezsuiták gyarmati kori tevékenységének hatását az indián társadalomra és kultúrára Gilberto FREIRE *Udvarház és szolgaszállás* című polemikus munkájában,²⁷ szerinte ugyanis a jezsuiták a felelősek a braziliai őslakosság „faji és kulturális elkorcsosulásáért”. Árnyaltabban látja a képet Charles R. BOXER, aki a rasszok keveredésével foglalkozó monográfiájában²⁸ megállapítja, hogy a jezsuiták munkája nélkül a modern brazil nemzet nem olyan lenne, amilyennek ma ismerjük, köszönhetően az őslakosok letelepítésének és evangelizációjának, az európai telepesek körében végzett oktatásnak és erkölcsi útmutatásaiknak. A brit Királyi Földrajzi Társaság elnöke, az egész dél-amerikai kontinenst átutazó indiánszakértő, John HEMMING *Red Gold. The conquest of the Brazilian Indians* című, új szemléletű művében²⁹ Brazília történetét az indiánok szemszögéből vizsgálja, másképpen fogalmazva az őslakosok gyarmati kori

²⁴ Dauril ALDEN, *Royal Government in Colonial Brazil*, Berkeley – Los Angeles, University of California Press, 1968.

²⁵ Dauril ALDEN, „Economic Aspects of the Expulsion of the Jesuits from Brazil: a Preliminary Report”, in S. F. EDWARDS – Henry H. KEITH (szerk.), *Conflict and Continuity in Brazilian Society*, Columbia, University of South Carolina Press, 1969, 25-71.

²⁶ Colin M. MACLACHLAN, „The Indian Labor Structure in the Portuguese Amazon, 1700-1800”, in Dauril ALDEN (szerk.), *Colonial Roots of Modern Brazil. Papers of the Newberry Library Conference*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1973, 199-230.

²⁷ Gilberto FREIRE, *Udvarház és szolgaszállás: a brazil család a patriarchális gazdasági helyzetben*, Budapest, Gondolat, 1985.

²⁸ Charles R. BOXER, *Race Relations in the Portuguese Colonial Empire*, Oxford, Clarendon Press, 1963.

²⁹ John HEMMING, *Red Gold. The conquest of the Brazilian Indians*, London, Macmillan, 1987².

történetét írja meg, melyben a fő motívum és hajtóerő a telepesek és a jezsuiták harca az indiánok munkaerejéért. A szerző nézete szerint a jezsuiták letelepítési módszere épp olyan romboló hatású volt az indián közösségekre nézve, mint a telepesek rabszolgaszerző hadjáratai. Ângela DOMINGUES rendkívül alapos, hiánypótló monográfiája³⁰ az észak-brazíliai gyarmati munkaerőrendszeréről sokféle szemszögből igyekszik megvilágítani a kérdést. A szerző elemzi a gyarmatosítók indián munkaerő feletti rendelkezésének jogi és elméleti hátterét, valamint gyakorlati megvalósítását, mely végső soron azt célozta, hogy az indiánok a portugál korona alattvalóivá váljanak, egységes népességet alkotva a portugál telepesekkel. Az indiánok feletti fennhatóság egy vetületére, a jezsuiták által gyakorolt temporális hatalom kérdésére fókuszál Jorge COUTO 1995-ös tanulmányában.³¹ Véleménye szerint a portugál kormányzat törekvése az Amazonas-medence tényleges birtokba vételére a 18. század közepére elsődleges fontosságúvá vált, ennek útjában álltak azonban azok az indián települések, ahol a jezsuiták gyakorolták a népesség feletti temporális hatalmat is.

I.1.2. A JÉZUS TÁRSASÁGÁNAK 18. SZÁZADI TEVÉKENYSÉGE: LEÍRÁS ÉS ÉRTELMEZÉS

A jezsuita rend 18. századi tevékenységének jellegéből adódóan könyvtárnyi irodalma van. A Társaság feloszlata lényeges fordulópontnak tekinthető az *ancien régime* és a felvilágosodás híveinek összecsapásában, így érthető, hogy már a kortársak nagy figyelemmel kísérték a fejleményeket, illetve igyekeztek minél több információt összegyűjteni és közreadni. A vonatkozó szakirodalmat illetően megfigyelhető egyrészt egy lineáris, időrendbeli tendencia, másrészt egy tematikus-visszatérő jelleg, melyből csak a 20. század utolsó évtizedeiben történt érdemi elmozdulás. A felvilágosodás korának Diderot, Voltaire és az Enciklopédisták által hangoztatott, és a röpiratok révén a közvéleményt aktívan befolyásoló jezsuitaellenes toposzai ugyanis változatlan alakban térnek vissza a 19. század folyamán a liberális irodalom terminológiájában, majd a 20. századi, szocialista ideológiához kötődő szerzők műveiben. Jelen tanulmánynak nem célja a jezsuitaellenes irodalom feltérképezése, így az alábbiakban csupán a jelenség 20. századi vetületéről lesz szó, mivel magyar nyelven jó ideig nem volt elérhető a hivatalos szocialista állásponttól eltérő

³⁰ Ângela DOMINGUES, *Quando os índios eram vassalos: Colonização e relações de poder no Norte do Brasil na segunda metade do século XVIII*, Lisszabon, Comissão Nacional para as Comemorações dos Descobrimentos Portugueses, 2000.

³¹ Jorge COUTO, „O poder temporal nas aldeias de índios do Estado de Grão-Pará e Maranhão no período pombalino: foco de conflitos entre os jesuítas e a coroa (1751-1759)”, in Maria Beatriz Nizza da SILVA, *Cultura portuguesa na Terra de Santa Cruz*, Lisszabon, Editorial Estampa, 1995, 53-66.

értelmezésű szakirodalom. Ezzel párhuzamosan megfigyelhető a rendhez tartozó, illetve azzal szimpatizáló, elsősorban egyházi szerzők műveiben egyfajta apologetikus-defenzív stílus, mely az elmúlt 250 év során szintén meglehetősen tartósnak bizonyult.

A rendtörténetben a leginkább kutatott témák a jezsuiták „utópisztikus államának”, a Paraguayi Rendtartománynak a működése, a rend száműzetése Európa katolikus országaiból és azok gyarmatairól, valamint 1773-as feloszlásuk mikéntje és következményei. Megjegyzendő, hogy – mint a köztörténet esetében – a portugál és a spanyol nyelvű szakirodalom között nincsen átjárás: egymással párhuzamosan, elkülönülve léteznek, jóformán minden dialógust és kapcsolatot, vagy utalást nélkülöznek. Emellett korán felbukkan az az irányzat, mely az egykori jezsuita Germán Asszisztencia területéről induló, német ajkú misszionáriusok tevékenységét vizsgálja a gyarmati területeken. Az ide sorolható szerzők hatalmas mennyiségű forrást hoztak felszínre és rendszereztek, melyek kiváló adatbázisként használhatók.

I.1.2.1. Általános egyháztörténeti, rendtörténeti művek

Az általános egyháztörténeti művek közül elsőként érdemel említést Ludwig von PASTOR monumentális, a pápaság 14.-18. századi történetét feldolgozó munkája.³² Az utóbb számos nyelvre lefordított műben a vatikáni levéltárak, és imponáló számú egyéb gyűjtemény anyagát bedolgozva értelmezte újra katolikus nézőpontból a pápaság fogalmát, illetve ehhez kapcsolódóan a Jézus Társaságának, mint a pápaságtól közvetlenül függő szervezetnek a szerepét. Magyar nyelven kiadott, számottevő mű csupán SZÁNTÓ Konrád háromkötetes egyháztörténete,³³ melyben egy 5 oldalas, de rövidségében is az egyik legterjedelmesebb magyar nyelvű, viszonylag könnyen hozzáférhető összefoglalót olvashatunk a jezsuita rend eltörléséről. Szintén magyar nyelvű PUSKELY Máriának a szerzetesség történetének szentelt, alapos munkával összeállított lexikona,³⁴ amelyben a Jézus Társasága címszava alatt kimerítő bibliográfiát is találunk.

A gyarmati kori Latin-Amerika egyháztörténetéről magyarul nagyon sokáig csak a kalandos életű szovjet diplomata, Jozsif GRIGULEVICS *Kereszt és kard* című munkája³⁵ volt elérhető, amely a szocialista ideológia szűrőjén át vizsgálta az egyháztörténetet. Ennek

³² Ludwig von PASTOR, *The History of the Popes from the Close of the Middle Ages*, vol. 36., London, Routledge & Kegan Paul Ltd., 1961.

³³ SZÁNTÓ Konrád, *A katolikus egyház története*, I.-II. kötet, Budapest, Ecclesia, 1983-1985.

³⁴ PUSKELY Mária, *Keresztény szerzetesség. Történelmi kalauz*, I.-II. kötet, Pannonhalma, Bencés Kiadó, 1995-1996.

³⁵ Jozsif Romualdovics GRIGULEVICS, *Kereszt és kard: a katolikus egyház Spanyol-Amerikában a XVI-XVIII. században*, Budapest, Kossuth Kiadó, 1981.

megfelelően szövege csúsztatásokkal és szándékos ferdítésekkel van teli, a jezsuiták mint vak fanatikusok, a pápa „kamikázéi” lépnek fel, akiknek egyetlen célja a gyarmatokon a vagyonszerzés, mégpedig az indiánok munkaerejének kizsákmányolása által. EÖRDÖGH István *Az egyház a gyarmati Latin-Amerikában* című műve³⁶ tehát hiánypótlónak számít, amennyiben történeti igénnyel, elfogultságtól mentesen íródott, és igyekszik a lehető legtöbb információt átadni az olvasónak a tárgyalt korszak egyháztörténetére vonatkozóan, legyen szó az Újvilág egyházszervezetének jogi alapjairól, vagy éppen a paraguayi redukciókról. Maga a spanyol és portugál történetírás sem bővelkedik egyháztörténeti kompendiumokban. Narratív stílusban, meglehetősen bőbeszédűen ismerteti a jezsuiták elleni portugáliai fellépés részleteit Fortunato de ALMEIDA portugál egyháztörténeti munkája,³⁷ mely, noha már túlhaladottnak számít, folytatókra-revideálókra mindezidáig nem talált. Szintén részletesen, de forrásokkal alátámasztva, a történések mikéntjét alaposan körüljárva, értékes összefoglalót ad tanulmányában a jezsuita rend elleni fellépés spanyol esetéről a *Historia de la Iglesia en España* negyedik kötetében Teófanés EGIDO.³⁸ Az 1773-as pápai *breve*, mely a Jézus Társaság feloszlását rendelte el, egy rövid történeti bevezetővel együtt 2006-ban jelent meg jelen tanulmány szerzőjének magyar fordításában.³⁹

A szigorúan vett jezsuita rendtörténetet jellemzően rendtagok írták-írják. A rend központosított jellegéből, illetve közvetlenül a szervezet irányításának módjából következett, hogy a kiterjedt levelezés, az éves katalógusok, a *historia domusok*, a *litterae annuae* és egyéb formájában feldolgozható anyag mindig bőségesen állt rendelkezésre. Másfelől a Társaságon belül is igény mutatkozott az összefoglaló történeti tárgyú munkákra, illetve a rend kiváló íróinak katalógusba foglalására. A Carlos SOMMERVOGEL atya több évtizedes kutatómunkájának eredményeképpen az 1890-es években kilenc kötetben megjelent *Bibliothèque*⁴⁰ a rendhez tartozó valamennyi jelentős, avagy kevésbé ismert szerzőre vonatkozó biográfiai, illetve publikációs adatot tartalmazza, melyek nagy része a mai kutató számára is hasznos lehet. E hagyománynak méltó folytatója a rend legfrissebb, 2001-ben Charles E. O'NEILL és Joaquín M. DOMÍNGUEZ atyák szerkesztésében, négy kötetben

³⁶ EÖRDÖGH István, *Az egyház a gyarmati Latin-Amerikában*, Szeged, Gradus ad Parnassum, 1998.

³⁷ Fortunato de ALMEIDA, *História da Igreja em Portugal*, Porto, Portucalense Editora, 1967².

³⁸ Teófanés EGIDO, „La expulsión de los jesuitas de España”, in Antonio MESTRE SANCHIS (szerk.), *Historia de la Iglesia en España. Tom. IV. La Iglesia en la España de los siglos XVII. Y XVIII.*, Madrid, Ed. Católica, 1979.

³⁹ BABARCZI Dóra, *A Jézus Társaság feloszlása*, Szeged, JATE Press, 2006.

⁴⁰ Carlos SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, 10 vols., Brüsszel-Párizs, Imprimerie Polleunis et Ceuterick, 1892-1909.

megjelent történeti lexikona,⁴¹ amely a legmodernebb kutatási eredményeket is feldolgozta. Bőséges jegyzettel ellátott szócikkei között megtaláljuk Bangha Béla, vagy Pombal márki nevét, az egykori jezsuita provinciákat, a rend szervezeti felépítésére vonatkozó adatokat, és így tovább. A keresés a jezsuiták feloszlata, a tengerentúli provinciák 18. századi helyzete, vagy éppen a gyarmatokon dolgozó magyar jezsuiták esetében is sikeresnek bizonyult. A spanyol nyelvű rendtörténeti munkák közül kiemelkedik Ricardo GARCÍA-VILLOSLADA *Manual de la Compañía de Jesús* című műve,⁴² mely a rend történetét arányaiban kisebb terjedelemben ismertette.

A magyar nyelven elérhető legalaposabb és legteljesebb jezsuita rendtörténet 2002-ben jelent meg idehaza. William BANGERT atya apologetikus színezetű műve eredetileg *A History of the Society of Jesus* címmel eredetileg az Egyesült Államokban látott napvilágot: a Társaság létezésének 400 évét fogja át a kezdetektől a 20. század végéig, a modern rendtörténeti monográfia egyedüli képviselőjeként.⁴³ Nagy előnye, hogy röviden összefoglalja és földrajzi egységek szerint elrendezve ismerteti a jezsuita rend szerteágazó tevékenységét az evangelizációtól az oktatásig. A Társaság történetéről ezen túl csak ismeretterjesztő, több esetben szándékosan tendenciózus munkák születtek, például RÁCZ Zoltán monográfiája,⁴⁴ mely, noha a szocialista ideológia rányomta bélyegét, igyekszik tárgyilagos maradni. Nagyobb hibája, hogy sok benne a tárgyi tévedés, például Éder Ferenc dél-amerikai misszionárius neve nála Édesként szerepel. A második világháború előtti Magyarország legnagyobb hatású hitszónoka, rendkívül termékeny katolikus publicistája és szervezője, a jezsuita BANGHA Béla szintén írt és szerkesztett több rendtörténeti kiadványt. Ezek nyíltan hitvédelmi céllal készültek, azonban sok hasznos, magyarul máshol nem hozzáférhető információval szolgáltak a korabeli olvasónak.

I.1.2.2. A Jézus Társaság dél-amerikai tevékenységének historiográfiája

A jezsuiták egykori Portugál Asszisztenciájának történetével foglalkozó szakirodalom két nagy formátumú szerző máig alapvetőnek számító munkájában csúcsosodik ki a 20. század közepén. A rend portugál történetírójának, Francisco RODRIGUES atyának

⁴¹ Charles E. O'NEILL – Joaquín M.DOMÍNGUEZ (szerk.), *Diccionario histórico de la Compañía de Jesús*, I-IV. kötet, Róma, IHSI, 2001.

⁴² Ricardo GARCÍA-VILLOSLADA, *Manual de historia de la Compañía de Jesús*, Madrid, Compañía Bibliografica Española, 1954².

⁴³ William V. BANGERT, *A jezsuiták története*, Budapest, Osiris Kiadó, 2002.

⁴⁴ RÁCZ Zoltán, *Jezsuiták tegnap és ma*, Budapest, Kossuth Kiadó, 1974.

négykötetes *História da Companhia de Jesus na Assistência de Portugal* című műve⁴⁵ kimerítően foglalkozik az egykori portugál gyarmatbirodalomban a rend által folytatott oktatási, tudományos és művészeti tevékenység bemutatásával, emellett széles történeti körképet ad, mondanivalóját hatalmas jegyzetapparátussal támasztva alá. A gyarmatokon dolgozó magyar származású misszionáriusokról azonban sajnálatos módon kevés szó esik. Serafim LEITE jezsuita történetíró tízkötetes, a jezsuita levéltárak gyűjteményeire támaszkodó történeti munkája⁴⁶ páratlan a maga nemében. A személyes tapasztalaton felül (több évet töltött Amazóniában, megismerve az indiánok kultúráját és nyelvét) a rendkívül alapos forráskutatásra épülő mű az okokat és következményeket egyaránt szemléltetve az eseményeket a maguk gyarmati kori kontextusába ágyazva mutatja be, egyszerre replikázva a korabeli jezsuitaellenes publicisztika támadásaira, illetve a megelőző évszázad brazíliai történetíróinak úgyszintén jezsuitaellenes történetfelfogására. Az időrendi és geográfiai beosztásban ismertetett rendtörténet mellett a mű része a Brazíliában élt és működött jezsuita írók lexikonja, valamint a bőséges bibliográfiai és levéltári tételjegyzék. A szerző kivételes tehetségű író, bibliográfiája fő művén kívül számtalan egyéb monográfiát, újságcikkeket, sőt költeményeket tartalmaz; életműve elismeréseként Brazíliában utcát és középiskolát is elneveztek róla. A Pombal márkiról a 20. század kezdetén az első tudományos igényű életrajzot közlő portugál történetíró, Lúcio de AZEVEDO a jezsuiták brazíliai jelenlétéről is értekezett *Os Jesuítas no Grão-Pará* című művében.⁴⁷ Noha terjedelmében és témájában limitáltabb, mint Leite munkája, mégis érdemes kézbevenni, mivel a világi rendtörténetírás elfogulatlan képviselőjeként ír – egyebek mellett a magyar misszionáriusokról –, ezen kívül felhasznált forrásaiból néhányat a mű végén közread. A 18. század közepi jezsuita jelenlétre a portugál gyarmatokon, illetve a rend üldöztetésére vonatkozó legfontosabb forrás egy jezsuita történetíró tollából származik. José CAEIRO itáliai száműzetése alatt írta meg monumentális munkáját, mely 1991-ben jelent meg portugál fordításban.⁴⁸ A szerző részletesen leírja a jezsuiták üldöztetésének folyamatát mindhárom portugál gyarmati területen: Brazíliában, Maranhão tartományban és Goában, a kezdetektől a rendtagok bebörtönzéséig, illetve száműzetésükig.

⁴⁵ Francisco RODRIGUES, *História da Companhia de Jesus na Assistência de Portugal*, Porto, Livraria Apostolado da Imprensa, 1950.

⁴⁶ Serafim LEITE, *História da Companhia de Jesus no Brasil*, 10 vols., Rio de Janeiro, Civilização Brasileira, 1938-1950.

⁴⁷ Lúcio de AZEVEDO, *Os Jesuítas no Grão-Pará. Suas missões e a colonização*, Coimbra, Imprensa da Universidade, 1930².

⁴⁸ José CAEIRO, *História da expulsão da Companhia de Jesus da Província de Portugal (séc. XVIII)*, vol. I, ford. Júlio de MORAIS – José LEITE, Lisszabon, Editorial Verbo, 1991.

Noha ugyanazt a korszakot tárgyalja, és ugyanazt a geográfiai egységet veszi alapul, a gyarmati kori Latin-Amerika spanyol egyháztörténet-írása a portugál történetírással nem folytat párbeszédet, kölcsönös hivatkozásokat nem találunk. A történelmi és nyelvi meghatározottság tehát tudományos szempontból is különálláshoz vezetett, noha a módszerekben és a téma megközelítésében nagy a hasonlóság. A jezsuita rendi történész, Ángel Santos HERNÁNDEZ atya 1992-ben megjelent összefoglalásában⁴⁹ viszonylag kis terjedelemben ismerteti a Társaság evangelizációs és oktatási tevékenységét Spanyol-Amerikában, illetve részletesebben értekezik 1767-es felosztatásuk körülményeiről. Az egyik legfrissebb kötet, mely a Társaság spanyol-amerikai történetével foglalkozik, Francisco Javier GÓMEZ DÍEZ egyháztörténész szerkesztésében jelent meg 2005-ben. A változatos témákat érintő tanulmányok között a tengerentúli jezsuita jelenléttel kapcsolatosan számunkra a legérdekesebb Eva Maria ST. CLAIR SEGURADO írása, melyben a rend elűzésének okait és következményeit vizsgálja.⁵⁰

A jezsuiták kiűzése a spanyol gyarmatokról és az anyaországból mindig az egyik legkutatatottabb téma volt és maradt a mai napig. Ennek bizonyossága a Manfred TIETZ által összeállított kötet, mely egy 1999-ben tartott konferencia tanulmányait rendezi sorba.⁵¹ A fő téma a jezsuiták 1767-es kiűzése, illetve ennek hatása és visszhangja Európában, valamint a rendnek a tudományos és irodalmi életben való részvétele a kiűzés előtt Amerikában, illetve deportálásukat követően Itáliában. A kötet erénye, hogy a kérdést a legkülönbébb tudományágak szemszögéből közelíti meg (nyelvészet, irodalomkritika, zenetörténet), illetve kísérletet tesz a rend elleni fellépés politikai-kulturális hátterének megvilágítására, esetenként párhuzamba állítva a portugáliai és francia eseményekkel. A jezsuita történetírói hagyományt követve, lisszaboni, római és a simancasi levéltárak anyagát felhasználva értelmezi a Társaság felosztatása nézőpontjából az 1750-es spanyol-portugál határegyezményt monográfiájában Guillermo KRATZ atya.⁵² A nemzetközi historiográfiában a másik népszerű, sokszor feldolgozott téma a jezsuiták paraguayi jelenléte, az itt létrehozott „jezsuita állam”, mely már a kortársakból a legellentétesebb érzelmeket váltotta ki, és amelyet azóta a legkülönbébb szempontokból értelmeztek, az utóbbi időben az érzelmektől, illetve ideológiai beállítottságtól egyre kevésbé befolyásolva. Több kiváló monográfia közül javasolható Alberto ARMANI

⁴⁹ Ángel Santos HERNÁNDEZ, *Los Jesuitas en América*, Madrid, Editorial Mafre, 1992.

⁵⁰ Eva María ST. CLAIR SEGURADO, „La expulsión de los jesuitas de América. Reflexiones sobre el caso de Nueva España”, in Francisco Javier GÓMEZ DÍEZ (szerk.), *La Compañía de Jesús en la América española (siglos XVI-XVIII)*, Madrid, Forum Hispanoamericano Francisco de Vitoria, 2005, 165-204.

⁵¹ Manfred TIETZ (szerk.), *Los jesuitas españoles expulsos. Coloquio Internacional, Berlin, 1999*, Madrid, Iberoamericana, 2001.

⁵² Guillermo KRATZ, *El Tratado Hispano-Portugués de Límites de 1750 y sus consecuencias. Estudio sobre la abolición de la Compañía de Jesús*, Róma, IHSI, 1954.

munkája,⁵³ mely elsődlegesen a kérdés komplexitására mutat rá, kísérletet téve az egykori jezsuita redukciók történelmi, politikai, gazdasági, és társadalmi szempontú összetett bemutatására. Silvio PALACIOS és Ena ZOFFOLI *Gloria y tragedia de las misiones guaraníes* című monográfiájukban⁵⁴ a jezsuita redukciók történetét mint egy példa nélkül álló társadalmi kísérletet elemzik, szociológiai és gazdasági szempontokat, illetve a kvantitatív történetírás módszereit követve. A rend portugáliai kiűzésének 250. évfordulója alkalmából a *Biblioteca Nacional de Portugal* egy grandiózus kiállítással jelentkezett, melyről fentebb, a pombali politika kapcsán már szóltunk.

A történetírásban messzire nyúló hagyománya van a jezsuiták egykori Germán Asszisztenciájából induló misszionáriusokkal való foglalkozásnak. Ehhez az asszisztenciához tartoztak egykor a német provinciák, a két belga, a cseh, a lengyel, valamint az osztrák tartomány, ebből következően a német nyelven kívül a legkülönbélebb anyanyelvű és származású jezsuiták, így magyarok életrajzával is találkozhatunk e monográfiák lapjain. Ezek a rendtagok a 17. és a 18. század folyamán missziókban vettek részt a spanyol és a portugál korona tengerentúli gyarmatain, ellensúlyozandó az ibériai rendtagok csekély létszámát. A sort a Jézus Társaság feloszlásának kortársa és krónikása, a sokoldalú nürnbergi tudós, Christoph Gottlieb von MURR nyitja, aki 17 kötetes fő művén, a *Journal zur Kunstgeschichte und zur allgemeinen Litteratur* című gyűjteményen⁵⁵ kívül megjelentetett egy kizárólag a portugál korona országaiban dolgozó jezsuitákról szóló munkát is.⁵⁶ A ma már könyvritkaságnak számító művekben igyekszik összegyűjteni a témára vonatkozó kiadványok könyvészeti adatait, illetve részeket közöl azokból, így ma elsősorban forrásként támaszkodhatunk rá. Követője egy évszázad múltán akad, Anton HUONDER személyében, aki a német ajkú misszionáriusok katalógusát készíti el,⁵⁷ részletesen kitérve biográfiai adataikra, a missziókban vállalt előjárói szerepükre, illetve tudományos munkásságukra; ebben is szerepelnek a magyar korona területeiről származó rendtagok. A 21. század első felében jelent meg a legmodernebb, a formai tradíciókhoz mégis ragaszkodó, háromkötetes lexikon a Latin-Amerikában dolgozó közép-európai származású jezsuitákról.⁵⁸ Johannes

⁵³ Alberto ARMANI, *Città di Dio e città del Sole. Lo „Stato” gesuita dei Guarani (1609-1768)*, Róma, Edizioni Studium, 1977.

⁵⁴ Silvio PALACIOS – Ena ZOFFOLI, *Gloria y tragedia de las misiones guaraníes. Historia de las Reducciones Jesuíticas durante los siglos XVII y XVIII en el Río de la Plata*, Bilbao, Ediciones Mensajero, 1991.

⁵⁵ Christoph Gottlieb von MURR, *Journal zur Kunstgeschichte und zur allgemeinen Litteratur*, 9. kötet, Nürnberg, Johann Eberhard, 1780.

⁵⁶ Christoph Gottlieb von MURR, *Geschichte der Jesuiten in Portugal, unter der Staatsverwaltung des Marquis von Pombal*, 2. vols, Nürnberg, Felsseckerischen Buchhandlung, 1787-1788.

⁵⁷ Anton HUONDER, *Deutsche Jesuitenmissionäre des 17. und 18. Jahrhunderts*, Freiburg, Herder, 1889.

⁵⁸ Johannes MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa in Portugiesisch- und Spanisch-Amerika. Band 1: Brasilien (1618-1760)*, Münster, Aschendorff Verlag, 2005.

MEIER az első kötetben foglalkozik a portugál gyarmatokkal, a témához kapcsolódó legteljesebb bibliográfiát beépítve a Brazília provinciát és Maranhão alprovinciát bemutató fejezetekbe. Szó esik a tartományok topográfiai felosztásáról, gazdálkodásukról, az indián népesség történeti etnográfijáról, a rendtagok képzéséről és tudományos munkásságáról. A kötet végén részletes életrajzi lexikon található, melyben bennfoglaltatnak a magyar származású jezsuita misszionáriusok is.

I.1.2.3. A rend tevékenységének értelmezése etnográfiai és kartográfiai szempontból

A huszadik század utolsó évtizedeiben öröndetesen megszorodtak azok a publikációk, melyek nem a történettudomány, hanem egyéb tudományágak módszereivel és eszközeivel igyekeznek leírni és értelmezni a Jézus Társaság latin-amerikai tevékenységét. E megközelítési mód nyomait felfedezhetjük például az említett, Johannes Meier által kiadott német nyelvű lexikonban, mely a nyelvtudományi, a történeti etnográfiai és a szociológiai kutatások eredményeit is felhasználta. A nagy hatású amerikai gazdaságtörténész, Latin-Amerika specialista, Dauril ALDEN általános gazdaságtörténeti tanulmányai mellett egy önálló monográfiát szentelt a Jézus Társaság gazdasági tevékenységének Portugália tengerentúli birtokain.⁵⁹ A rendkívül minuciózus munka a rend gazdasági tevékenységének minden aspektusát alaposan körüljárja, legyen szó hatalmas birtokaik igazgatásáról, adó alóli mentességükről, szerepükről a gyarmati kereskedelem rendszerében, vagy az indián munkaerőhöz való viszonyukról.

Az etnográfia érdeklődése a jezsuita rend tevékenysége iránt nyilvánvalóan abból fakad, hogy a rend közel 150 évig aktív térítőmunkát folytatott a dél-amerikai indián törzsek között, így egyrészt beszámolóikkal adatot szolgáltatottak a mai kutatóknak, másrészt nagy változásokat okoztak e törzsek mindennapi életében, hagyományos életmódjában. A Julian H. STEWARD szerkesztette hétkötetes *Handbook of South American Indians* még etnológiai szempontból közelít a kérdéshez, és a század első évtizedeiben végzett kutatások szintézisét adja, amikor katalógusában sorra veszi az akkor ismert indián törzseket, majd röviden leírja nyelvi, kulturális, gazdasági és szociális jellemzőiket.⁶⁰ A jezsuiták – köztük Fáy Dávid – ebben a kontextusban úgy szerepelnek, mint akik először léptek kapcsolatba ezekkel a

⁵⁹ Dauril ALDEN, *The Making of an Enterprise. The Society of Jesus in Portugal, its Empire, and Beyond*, Stanford, Stanford University Press, 1996.

⁶⁰ Julian H. STEWARD (szerk.), *Handbook of South American Indians. Vol. 3. The Tropical Forest Tribes*, Washington, United States Government Printing Office, 1948.

népekkel, és az első beszámolókat írták róluk. A társadalomtörténettel foglalkozó argentin kutató, Daniel J. SANTAMARÍA 1994-es monográfiájában⁶¹ az evangelizáció folyamatának mindkét aktorát, a „vadembereket”, illetve „Krisztus katonáit” is górcső alá veszi, a lehető legteljesebb mértékben támaszkodva a jezsuiták korabeli beszámolóira. Külön fejezetben tárgyalja azt, hogy a jezsuiták tevékenysége hogyan változtatta meg az indiánok addigi életmódját, a rend tagjai milyen képet alkottak pártfogoltjaikról, végül, hogy ők maguk hogyan definiálták evangelizációs tevékenységüket. A kutatások mai állását, a lehetséges további irányokat, valamint az Amazonas-régió vizsgálatában a legutóbbi időben alkalmazott módszereket és megközelítéseket Neil L. WHITEHEAD foglalja össze a *L'Homme* folyóirat 1993-as különszámában megjelent tanulmányában.⁶² A szerző – tekintve, hogy a régió iránti történeti érdeklődés a múltban csekély volt – az amazonasi törzsek tanulmányozásakor holisztikus megközelítést javasol, az antropológia, a történettudomány, a régészet, és egyéb tudományágak bevonásával. Az egyik irány tehát a térség történelmének feldolgozása kell, hogy legyen, mégpedig új források feltárásával, és a már ismert tárgyi, és irodalmi emlékek átértékelésével. Már az új módszereket követve íródott az 1990-es években, a Frank SALOMON és Stuart B. SCHWARTZ szerkesztésében megjelent *The Cambridge History of the Native Peoples of the Americas* című hatkötetes lexikon, mely a legújabb antropológiai kutatások eredményeit foglalja össze.⁶³ A nem egyes népcsoportok történetét leíró, hanem inkább a nagyobb folyamatokra, időleges társadalmi jellemzőkre koncentrálnak tanulmányokban szó esik többek között a jezsuita rend, illetve általában a gyarmatosítók és a gyarmatosított népcsoportok közötti konfrontációról és kölcsönhatásról, a hódítás módszereiről, sőt az *oral history*, mint történeti forrás csoport használatáról.

Kézzelfoghatóbb bizonyítékokkal dolgozik a kartográfia tudománya, melynek fejlődéséhez az egykori jezsuita tudósok is nagyban hozzájárultak. Ennek tárgyi emlékei a csillagászati és matematikai mérések segítségével az általuk bejárt területekről készített térképek, melyek közül több is szerepel az Isa ADONIAS által összeállított térképkatalógusban.⁶⁴ Az egyes térképek leírása tartalmazza fizikai adataikat, a fellelhető példányok helyét és a gyűjteménybe kerülésük körülményeit, lehetőség szerint visszavezetve

⁶¹ Daniel SANTAMARÍA, *Del tabaco al incienso. Reducción y conversión en las Misiones Jesuitas de las selvas sudamericanas. siglos XVII y XVIII*, San Salvador de Jujuy, Centro de Estudios Indígenas y Coloniales, 1994.

⁶² Neil L. WHITEHEAD, „Recent Research on the Native History of Amazonia and Guayana”, in *L'Homme*, 1993 (126-128.), 495-506.

⁶³ Frank SALOMON – Stuart B. SCHWARTZ, *The Cambridge History of the Native Peoples of the Americas. Vol. III. South America*, Cambridge, Cambridge University Press, 1999.

⁶⁴ Isa ADONIAS, *Mapas e planos manuscritos relativos ao Brasil Colonial Conservados no Ministério das Relações Exteriores*. 2 vols, Rio de Janeiro, Ministério das Relações Exteriores, Serviço de Documentação, 1960.

keletkezésükig. Köztük van az északi, Amazonas-menti határmegállapító expedíció által felvett és elkészített hidrográfiai térkép, melyhez a csillagászati méréseket Szentmártonyi Ignác végezte el. Az 1960-as években Jorge FARO gondozásában, a megelőző időszak szakirodalmi eredményeivel kibővítve újra megjelent Francisco Marques de Sousa VITERBO *Expedições científico-militares enviadas ao Brasil* című monográfiája.⁶⁵ Ebben a Portugáliából a tengerentúlra küldött tudományos-katonai expedíciók résztvevőinek életrajzát és elkészült műveit mutatja be – köztük Szentmártonyi Ignácét –, amennyire az ismert dokumentumok alapján akkoriban lehetséges volt. Az expedíciók céljának és eredményeinek értelmezésében jóval tovább megy Ângela DOMINGUES *Viagens de exploração geográfica na Amazônia em finais do século XVIII* című tanulmányában.⁶⁶ A szerző a valódi mozgatóerőt a természettudományos érdeklődésen túl a gazdasági és politikai tényezőkben látja: az a hatalom ugyanis, amely feltérképez egy addig ismeretlen vidéket, egyidejűleg a saját igényét is reprezentálja a terület feletti uralomra. Ezért volt akkora jelentőségű a portugál korona számára például az 1754-56-os határmegállapító expedíció az Amazonas és a Rio Negro folyók mentén, melyen Szentmártonyi atya is részt vett. A jezsuita térképészettel foglalkozik David BUISSERET 1997-ben megjelent kiváló esszéjében.⁶⁷ Rámutat arra, hogy a jezsuita oktatásban a történelem és a geográfia kéz a kézben jártak, ezen kívül a rendtagok alapos matematikai és kozmográfiai képzésben is részesültek. Megkísérli két évszázad jezsuita kartográfusainak munkásságát összefoglalni térképeik reprodukciójával, e felsorolásba azonban sajnos sem Szentmártonyi Ignác, sem Brentán Károly nem fért bele. Megemlíti viszont a horvát születésű Rátkay János és Konság Ferdinánd atyákat, akiknek térképészeti tevékenysége a magyar historiográfiában kevésbé ismert.

A Jézus Társaságnak a tudománytörténetben elfoglalt helyével foglalkozik két, 1999-ben Torontóban megjelent tanulmány. Marcus HELLYER esszéje⁶⁸ szerint a jelenleg is népszerűnek számító, leegyszerűsítő „felvilágosodás kontra konzervativizmus” szemlélet, melyben a jezsuiták mint a haladás ellenségei tűnnek fel, túlhaladott. A rendi tudomány ugyanis már a 18. században túllépett a skolasztikán, mint módszeren, és a skolasztikus

⁶⁵ Francisco Marques de Sousa VITERBO, *Expedições científico-militares enviadas ao Brasil*, 2 vols., Lisszabon, Edições Panorama, 1962-1964.

⁶⁶ Ângela DOMINGUES, *Viagens de exploração geográfica na Amazônia em finais do século XVIII*, Lisszabon, Centro de Estudos de História do Atlântico, 1991.

⁶⁷ David BUISSERET, „Jesuit Cartography in Central and South America”, in Joseph A. GAGLIANO – Charles E. RONAN (szerk.), *Jesuit encounters in the new world: Jesuit chroniclers, geographers, educators and missionaries in the Americas, 1549-1767*, Róma, IHSI, 1997, 113-162.

⁶⁸ Marcus HELLYER, „Jesuit Physics in Eighteenth-Century Germany: Some Important Continuities”, in John O'MALLEY (szerk.), *The Jesuits: cultures, sciences, and the arts, 1540-1773*, Toronto, University of Toronto Press, 1999, 538-552.

jelzőn, mint öndefiníció, a változások pedig a rendi képzésben is kézzelfoghatóak voltak, noha a *Ratio studiorum* alapelvei és a Társaság cenzúragyakorlata nem változott. A nehézséget inkább az okozta, hogy a katolikus hitelveket össze kellett egyeztetniük a rohamosan fejlődő természettudományos eredményekkel. Steven J. HARRIS egy abszolút új irányból, a szociológia tudománya felől, és annak módszereivel közelít a rendtörténethez. Írásában⁶⁹ a hálózatelmélet modelljeit felhasználva, a Társaságot mint egy nagy kiterjedésű földrajzi területen működő kommunikációs hálót (*long-distance network*) írja le. Az a képesség, hogy ezt a hálózatot jól működtették, köszönhető volt egyfelől a rendtagok megfelelő képzésének, illetve a szigorúan szabályozott levelezési procedúrának, mint kommunikációs csatornának. Ezen a csatornán keresztül nemcsak tárgyak (pl. mineralógiai gyűjtemények), hanem az adott területről első kézből származó, naprakész információk is gazdát cseréltek, hozzájárulva ezzel a rendtagok felkészültségéhez a geográfia, az etnográfia, a botanika, és egyéb tudományok területén, melyeket aztán az evangelizáció során újrahasznosíthattak.

I.1.2.4. Magyar jezsuiták a tengerentúli missziókban

A magyar származású jezsuita misszionáriusok történetét tárgyaló, Magyarországon megjelent szakirodalom meglehetősen csekély számú, ezzel párhuzamosan meglehetősen zárt is, ami azt jelenti, hogy a legtöbb esetben csupán a rendelkezésre álló információk reiterációjáról beszélhetünk, nem pedig új, jelentős forrásoknak a kutatásba való beemeléséről. A jezsuiták történelmével foglalkozó publicisztika a 20. század első felében jórészt megbízhatatlan, ellenőrizhetetlen forrásokkal operál, köszönhetően annak, hogy rendkívül csekély a kiadott elsődleges dokumentumok száma, a források nagy része pedig feltáratlan, vagy nem elérhető. A század közepétől megfigyelhető a jezsuiták tevékenységének újragondolására való törekvés. Három fő irányzat látszik körvonalazódni, időrendi sorrendben haladva az etnográfiai, a geográfiai-kartográfiai, végül az emigrációtörténeti értelmezés, melyek jóformán egymással párhuzamosan léteznek és érik meg szinte változatlanul a 20. század végét. Az irányzatok közötti elkülönülés egyik oka talán az eltérő módszertani megközelítésben keresendő, a másik pedig a már említett forráshiány lehet.

⁶⁹ Steven J. HARRIS, „Mapping Jesuit Science: The Role of Travel in the Geography of Knowledge”, in John O'MALLEY (szerk.), *The Jesuits: cultures, sciences, and the arts, 1540-1773*, Toronto, University of Toronto Press, 1999, 212-240.

A magyarországi rendi történetírás több ízben foglalkozott a hithirdetők alakjaival, de minden alkalommal csupán népszerűsítő jelleggel, a szenvedéstörténeti irodalom részeként írtak róluk. BANGHA Bélának 1937-ben kiadott „történelmi regénye” bevallottan szépirodalmi igénnyel, hitbuzgalmi céllal íródott.⁷⁰ Ebben érzékletes portrét fest a fiatalon elhunyt braziliai hittérítőről, Fáy Dávidról, egyben a jezsuita rend portugáliai kiűzésének drámai eseményeiről, és a börtönben sínylődő jezsuita deportáltak mindennapjairól. Minden hibája ellenére erénye, hogy máig ez az egyetlen monográfia, amely magyar nyelven napvilágot látott az általunk vizsgált időszakról, az 1750-1770-es évek Portugáliájáról. A modern rendi történetírás egyik legfontosabb terméke a LUKÁCS László atya gondozásában megjelent három kötetes életrajzi lexikon,⁷¹ melyben Fáy és Szentmártonyi atyákról is találunk egy-egy szócikket. Értékes tanulmánygyűjtemény a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen tartott rendtörténeti konferencia előadásainak kötete, mely 2006-ban jelent meg SZILÁGYI Csaba szerkesztésében. A magyarországi rendtartomány tevékenységének átfogó képét kívánták adni: találunk itt értekezést a jezsuita lelkiségről, az európai és a tengerentúli missziókról, a jezsuita iskoladrámákról, irodalmi hagyományról és a rendnek az oktatásban játszott szerepéről. Ebben olvasható BARTUSZ-DOBOSI László írása, mely egy némileg túlhaladott értelmezés alapján az evangelizáció folyamatát a gyarmatosítóknak és a misszionáriusoknak az indián őslakók lelkéért vívott harcaként ábrázolja.⁷²

A publicista-kultúrtörténész ÁCS Tivadar még az 1940-es években tett közzé több, a magyarság latin-amerikai kontinensen való jelenlétét tárgyaló munkát, melyek Argentínában folytatott kutatásain alapultak. Az *Akik elvándoroltak*,⁷³ illetve a *Magyarok Latin-Amerikában*⁷⁴ című művekben sok olyan információval szolgál, melyek a magyarországi szakirodalomban azt megelőzően ismeretlenek voltak, azonban a szerző nem mindig közli információi leelőhelyét, így meglehetősen nehéz kiszűrni a nem megbízható adatokat. Örömdetes mindenesetre, hogy braziliai történetírók anyagát (Adolfo de Varnhagen) szintúgy, mint jezsuita rendtörténészét (Carlos Sommervogel) felhasználja. E hagyomány későbbi folytatója SZABÓ László, a magyar származású argentin újságíró, aki olvasmányos

⁷⁰ BANGHA Béla, *Magyar jezsuiták Pombál börtöneiben. Egy fejezet a magyar Jézus Társaság múltjából*, Budapest, Pázmány Péter Irodalmi Társaság, 1937.

⁷¹ LUKÁCS László, *Catalogus Generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551-1773)*, I-III. kötet, Róma, IHSI, 1987-1988.

⁷² BARTUSZ-DOBOSI László, „Magyar jezsuita missziósok az „Indiákon” a XVII-XVIII. században”, in SZILÁGYI Csaba (szerk.), *A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig. Művelődéstörténeti Műhely, Rendtörténeti konferenciák 2. sorozat*, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba, 2006, 200-216.

⁷³ ÁCS Tivadar, *Akik elvándoroltak*, Budapest, s. n., 1940.

⁷⁴ ÁCS Tivadar, *Magyarok Latin-Amerikában*, Budapest, Officina, 1944.

formában tette közzé saját kutatási eredményeit a magyar emigrációt illetően.⁷⁵ Beszámolója gyakorlatilag független a magyarországi kutatásoktól, elsősorban spanyol nyelven megjelent forrásokon és szakirodalmon alapszik, és sajnos sok esetben kritikátlanul átvesz később hamisnak bizonyuló állításokat. Az egykori hittérítők közül legjobban Orosz László alakja ragadta meg, olyannyira, hogy drámát is írt életéről.

A magyar származású jezsuiták evangelizációs tevékenységének etnográfiai értékelését egyedül BOGLÁR Lajos végezte el két tanulmányában. A neves etnológus, antropológus *XVIII. századi magyar utazók Dél-Amerikában* című esszéjében⁷⁶ a magyar nyelvű szakirodalmat alapul véve, a teljesség igényével készít katalógust az Újvilágban megfordult magyar jezsuitákról, ezzel kiindulópontként szolgálva a későbbi kutatásoknak. 1955-ben megjelent angol nyelvű cikkében⁷⁷ már etnológiai szempontok szerint gondolja át és értékeli a rendtagok missziós tevékenységét, elsősorban Fáy Dávidét, akinek két levelét közli latin és angol nyelven, melyekben az atya a *guajajara*, a *gamella* és az *amanayé* indiánok szokásairól, életmódjáról, a velük való kapcsolatfelvételtől, majd letelepítésük kísérletének körülményeiről számol be.

A 20. század második felében először a József Attila Tudományegyetem (ma Szegedi Tudományegyetem) Latin-Amerika Tanszékén fordult a történeti érdeklődés az Újvilágban, a spanyol korona felségterületén dolgozó hittérítők felé. Az itteni történetírói iskola az 1970-es, de még inkább az 1990-es évektől, a Hispanisztika Tanszék születésétől kezdve a magyar származású misszionáriusok latin-amerikai jelenlétét, mint a magyar emigráció első dél-amerikai hullámát értelmezte és kutatta. WITTMAN Tibor 1969-ben megjelent tanulmányában⁷⁸ katalógust készített a szakirodalomban előforduló nevekről, hangsúlyozva, hogy még mindig sok a bizonytalanság biográfiájukat és térítői tevékenységüket illetően is, illetve méltatta Éder Xavér Ferencnek a perui *mojos* törzsről írott beszámolóját. A szegedi Hispanisztika Tanszék alapító-tanszékvezetője, ANDERLE Ádám egy 1993-as tanulmányában⁷⁹ megállapítja, hogy az első magyarok, akik az Újvilág földjére tették a

⁷⁵ SZABÓ László, *Magyar múlt Dél-Amerikában (1519-1900)*, Budapest, Európa, 1982.

⁷⁶ BOGLÁR Lajos, „XVIII. századi magyar utazók Dél-Amerikában (Előzetes közlemény)”, in *Ethnographia*, 1952 (63., 3-4.), 449-461.

⁷⁷ BOGLÁR Lajos, „The Ethnographic Legacy of Eighteenth Century Hungarian Travellers in South America”, in *Acta Ethnographica*, 1952, 313-358.

⁷⁸ WITTMAN Tibor, „En torno a los misioneros de Hungría en América Española (siglo XVIII)”, in Richard KONETZKE – Hermann KELLENBENZ (szerk.), *Jahrbuch für Geschichte von Saat, Wirtschaft und Gesellschaft Lateinamerikas*, 6. kötet, Köln, Böhlau Verlag, 1969, 150-157.

⁷⁹ ANDERLE Ádám, „Esbozo histórico de la emigración húngara a América Latina”, in ANDERLE Ádám (szerk.), *Europa Central y América Latina. Estudios Históricos*, Szeged, JatePress, 1993, 105-113.

lábukat, a 18. századi jezsuita misszionáriusok voltak, így a Latin-Amerika felé irányuló magyar emigráció első, korai etapjának voltak részesei.

A már említett ÁCS Tivadarnak egy 1938-as, a *Földgömb* című folyóiratban megjelent tanulmánya már egy újfajta értelmezés irányába mutat.⁸⁰ E felfogás szerint a jezsuita misszionáriusok, mint távoli vidékek magyar utazói, geográfiai felfedezőknek tekinthetők, így szerinte beszámolóik, melyek evangelizációs és történeti szempontból is nagy jelentőségűek, még egy olvasatban értelmezhetők. Részleteket közöl Fáy Dávid 1753-ban kelt két leveléből, melyekben a jezsuita atya az Újvilágba vezető útvjáról számolt be, terjedelmes leírást közölve Lisszabon és Belém do Pará városáról, az itteni lakosok szokásairól, az éghajlatról, az állatvilágról, stb. E szempontból vizsgálja a magyar jezsuiták tevékenységét a földrajztudós, maga is világutazó BALÁZS Dénes az általa alapított érdi Földrajzi Múzeum folyóiratában, két közleményben.⁸¹ Tanulmányaiban igyekszik a lehető legszélesebben meríteni a fellelhető magyar és nemzetközi szakirodalomból, rekonstruálja és földrajzilag meghatározza a jezsuiták utazásait a déli kontinensen, valamint tudománytörténetileg értékeli a felfedezéseiket. Bővebben foglalkozik Brentán Károly személyével és útjaival, a tanulságokat pedig az általa szerkesztett *Magyar utazók lexikonába* is beemeli.⁸² RÁKÓCZI István, az ELTE Portugál Tanszékének egyetemi docense *Kémek vagy atyák? (magyarázó észrevételek Szentmártonyi Ignác S. I. tudományos jelentőségéhez)* című tanulmányában⁸³ megjelöli a kutatás továbbiakban követendő útját, mégpedig a tényfeltárás módszerében, az eddigi ideológiai olvasatok helyett. Cikkében tudománytörténeti szempontból elemzi Szentmártonyi atya részvételét az Amazonas-menti határmegállapító expedíciókban. Értékelése szerint a jezsuita csillagász a határmegállapító expedíció tagjaként végzett méréseivel a közép-európai térképészeti asztronómiai és kartográfiai hagyomány közvetítőjének tekinthető az Újvilágban. *A atuação do padre Inácio Szentmártonyi, astrónomo húngaro nas demarcações dos limites na América do Sul (1754-1756)* című tanulmányomban a fent említett Szentmártonyi asztronómiai tevékenységét illető forráshiányt igyekeztem enyhíteni, közölve három, Maranhão e Grão-Pará kormányzójának egy 1755-ös leveléhez csatolt dokumentumot.⁸⁴ Ezek

⁸⁰ ÁCS Tivadar, „Délamerikai magyar utazók a XVII. és XVIII. században”, in *A Földgömb*, 1938 (2.-4.), 67-74, 113-117, 150-153.

⁸¹ BALÁZS Dénes, „Adalékok a dél-amerikai magyar utazók munkásságához. I. rész”, in *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok*, 1986 (2.), 21-24. BALÁZS Dénes, „Adalékok a dél-amerikai magyar utazók munkásságához. II. rész”, in *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok*, 1991 (9.), 31-42.

⁸² BALÁZS Dénes, *Magyar utazók lexikona*, Budapest, Panoráma, 1993.

⁸³ RÁKÓCZI István, *Kémek vagy atyák? (magyarázó észrevételek Szentmártonyi Ignác S. I. tudományos jelentőségéhez)*, <http://www.zanex.hu/mucsom.htm>, utolsó letöltés ideje: 2011.08.02.

⁸⁴ BABARCZI Dóra, „A atuação do padre Inácio Szentmártonyi, astrónomo húngaro nas demarcações dos limites na América do Sul (1754-1756)”, in *Acta Hispanica*, 2007 (12.), 89-99.

egyike minden valószínűség szerint Szentmártonyi autográf irata, melyben az Amazonas folyó mentén, a határmegállapító expedíció keretében addig elvégzett csillagászati méréseinek-megfigyeléseinek pontos eredményeit közli.

A Fáy Dávid atya életére és szenvedéstörténetére vonatkozó források a legszámosabbak, az általa írott levelek megjelentek magyar, angol, latin és portugál nyelven. 1753-ban Lisszabonban, illetve már a tengerentúlon Maranhão államban írott leveleit FOLTIN János közölte magyarul 1890-ben.⁸⁵ 1755-ös két levelének magyar fordítását SZTANKOVICS Ödön tette közzé a *Földrajzi Közlemények* című folyóiratban,⁸⁶ majd BOLGÁR Lajos jelentette meg a latin eredetiket és az angol fordítást már említett cikkében. Leveleinek portugál fordítását RÓNAI Pál készítette el és adta ki 1944-ben Brazíliában.⁸⁷ Jómagam egy 1767-ben kelt, a budapesti Egyetemi Könyvtár gyűjteményében talált levelet ismertettem a *Mediterrán Világ* 2008-as számában, mely Fáy Dávid halálának körülményeiről szól.⁸⁸ A *Mediterrán Tanulmányok* című folyóiratban pedig a hírhedt jezsuitaellenes röpirat, a *Relação Abreviada*, illetve Maranhão kormányzójának levelezése alapján kíséreltem meg értékelni Fáy atya evangelizációs szerepét, rámutatva arra, hogy az atya akaratán kívül került a figyelem középpontjába, és vált bűnbakká a jezsuiták elleni portugál fellépés folyamán.⁸⁹ A német származású Anselm ECKART atya újvilági hittérítői tevékenységükről, üldöztetésükről, majd portugáliai börtönéveikről készített naplója régóta ismert volt a szakirodalom előtt, a teljes szöveg modern kiadásban azonban csak 1987-ben jelent meg Joaquim ABRANCHES portugál fordításában.⁹⁰

⁸⁵ FOLTIN János (kiad.), *Fáy Dávid mult századi hithirdető levelei Amerikából*, Budapest, Hunyadi Mátyás Intézet, 1890.

⁸⁶ SZTANKOVICS Ödön (ford.), „Zakarjás János és Fáy Dávid délamerikai jezsuita misszionáriusok úti levelei (1749-1756)”, in *Földrajzi Közlemények*, 1910 (38.), 115-128, 215-236.

⁸⁷ Paulo RÓNAI (ford. és kiad.), *As cartas do P. Davi Fáy e a sua biografia. Contribuição para a história das missões Jesuíticas no Brasil no século XVIII*, Rio de Janeiro, Imprensa Nacional, 1945.

⁸⁸ BABARCZI Dóra, „Egy cseh jezsuita portugál börtönben. Karel Prikill 1767-es levelének tanulságai”, in *Mediterrán Világ*, 2008 (6.), 151-160.

⁸⁹ BABARCZI Dóra, „Um jesuíta húngaro no Brasil na época do Marquês de Pombal. David Fáy, protagonista da questão jesuítica”, in *Mediterrán Tanulmányok*, 2008 (17.), Szeged, 31-46.

⁹⁰ ECKART, Anselmo, *Memórias de um Jesuíta prisioneiro de Pombal. Tradução portuguesa do original latino „Historia Persecutionis Societatis Jesu in Lusitania”, Nurnberg, 1779-1780, ford. és jegyz. Joaquim ABRANCHES, Braga, Secretariado Nacional do Apostolado da Oração, 1987.*

I.2. A PORTUGÁL GYARMATBIRODALOM POLITIKAI, GAZDASÁGI, SZOCIÁLIS VISZONYAI A 18. SZÁZAD KÖZEPÉN

I.2.1. A POMBALISMO

A *pombalismo*, a 18. századi portugál birodalom abszolutisztikus jellegű kormányzási formája, illetve több szempontból meghatározó időszaka nevét létrehozójáról és fenntartójáról kapta. *Sebastião José de Carvalho e Melo* (1699-1782), a későbbi *Pombal* márki vitatott alakja a portugál történelemnek. A politikai felhangoktól sem mentes interpretációk azonban egyetértenek abban, hogy a márki szerteágazó aktivitása, az újításra való törekvése, és ezt előmozdító intézkedései nélkül Portugália fejlődése más irányt vett volna, és a portugál valóság nem olyan lenne, amilyennek ma ismerjük. *I. József* portugál uralkodó (1750-1777) helyett lényegében ő tartotta kezében a hatalmat, 1750-es államtitkári kinevezésétől a király 1777-es haláláig, amikor kegyvesztettként eltávolították a hatalomból. A felvilágosodás eszmerendszerét elfogadó, de lényegében pragmatikus kormányzása az elmaradott agrártársadalom átalakítását célozta, hosszú távon pedig az ország gazdasági stabilitását kívánta megteremteni. A korabeli európai közvélemény mégis leginkább a jezsuiták elleni fellépése kapcsán ismerte és ítélte meg, de tulajdonképpen a mai napig ez a legtöbbet idézett és értelmezett intézkedése a portugál vagy brazil köztörténettel foglalkozó nemzetközi szakirodalomban.

I.2.1.1. Politikájának általános jellemzői

Az 1699-ben, kismemesi családban született Sebastião José de Carvalho e Melo viszonylag későn került a politika világába. Coimbrában jogi képzésben részesült majd a vidéki nemesség életét élte, amíg nagybátyja, *Paulo de Carvalho*, a coimbrai egyetem tanára be nem mutatta későbbi támogatójának, *João da Mota* bíborosnak, aki a miniszterelnöki tisztelet viselte *V. János* alatt, és aki elindította politikai karrierjét azzal, hogy a portugál korona londoni követévé nevezte ki.⁹¹ 1738-ban, mielőtt küldetésére indult volna, Lisszabonban találkozott másik pártfogójával, akihez szintén rokoni szálak fűzték: *Marco António de Azevedo Coutinho*, a külügyi államtitkár (1736-1750) mindvégig támogatta pártfogoltja politikai karrierjét, *V. János* király kifejezett ellenérzése ellenére is. Első diplomáciai tapasztalatait nagykövetségként szerzi, 1738-1739 között Londonban, majd 1745-1749 között Bécsben, Mária Terézia udvarában. 1750 augusztusában nevezik ki külügyi államtitkárnak

⁹¹ João Lúcio de AZEVEDO, *O Marquês de Pombal e a sua época*, Lisszabon, Clássica Editora, 1990², 10-11.

(*Secretário de Estado dos Negócios Estrangeiros e da Guerra*), mely a háromtagú államtanácsban, a tulajdonképpeni kormányban a legbefolyásosabb pozíció volt.⁹² A másik két államtitkári helyen *Pedro da Mota e Silva*, mint belügyi (*Secretário de Estado dos Negócios Interiores do Reino*), és *Diogo de Mendonça Corte Real*, mint a tengerentúli ügyek minisztere (*Secretário dos Negócios da Marinha e dos Domínios Ultramarinos*) osztozott, akiket az 1750-es években Pombal márki eltávolított a hatalomból. 1756-ban, da Mota halálával Carvalho e Melo átvette a belügyi államtitkári posztot, *Luís da Cunha Manuelt*, egyik rokonát jelölve ki utódjának a külügyekben.⁹³

Az uralkodó, *I. József* (1750-1777) és udvara a vadászatnak és egyéb világi örömeknek szentelte az idejét, így a napi ügyvitel, majd a legfontosabb kérdésekben való döntés teljes egészében a befolyásos államtitkár hatáskörébe került, aki minisztertársait fokozatosan mellőzve igyekezett kormányozni, melyről a Lisszabonban tartózkodó külföldi követek korabeli tudósításai is beszámolnak.⁹⁴ Az 1755. november 1-jén Lisszabont sújtó hatalmas erejű földrengés és szökőár, melynek következtében több ezer ember halt meg és több ezer ház vált lakhatatlanná, próbatétel volt a miniszter számára. Gyorsan cselekedett, segítséget nyújtva a túlélőknek, többek között a Franciaországból, Spanyolországból és Angliából érkező pénzbeli segélyek, valamint szerszámok, ruhaneműk útján.⁹⁵ Hatékony fellépésének kézzelfogható eredménye volt az elpusztult belváros rekonstrukciója, mely a klasszicista városrendezés szép példája.⁹⁶ Jogi alapjait Pombal biztosította, a terveket a királyi főmérnök, *Manuel da Maia* nyújtotta be, aki az újjáépítést két munkatársával, *Eugénio dos Santossal* és a magyar származású *Mardel Károllyal* felügyelte. Lisszabon újjáépítéséért az uralkodó 1759-ben az *Oeiras grófja* címet adományozta neki.

A problémák, amelyekkel minisztersége első évtizedében szembe kellett néznie, nem voltak újkeletűek. Az ország már V. János uralkodása alatt egyre mélyebben merült a gazdasági és politikai válságba. A hatékony központi irányítás hiányában az állami bevételek csökkentek, az ország lényegében nélkülözte az ipari vállalkozásokat, a vidéki agrártársadalom pedig mozdíthatatlannak tűnt, miközben a tengerentúli kereskedelemben érdekelt főnemesség és a kiskereskedői réteg közötti feszültség érdekeik ütközése miatt egyre nőtt. Ehhez járult még a modernizáció egyik feltételének számító színvonalas, korszerű világi

⁹² António Henrique de OLIVEIRA MARQUES, *History of Portugal*, New York, Columbia University Press, 1976², 394.

⁹³ Harold V. LIVERMORE, *A New History of Portugal*, Cambridge, Cambridge University Press, 1966, 223.

⁹⁴ AZEVEDO, *O Marquês de Pombal*, 100-103.

⁹⁵ AZEVEDO, *O Marquês de Pombal*, 120-122.; LIVERMORE, *A New History of Portugal*, 220-223.

⁹⁶ Lisszabon rekonstrukciójáról részletesen lásd José-Augusto FRANÇA, *A Reconstrução de Lisboa e a Arquitectura Pombalina*, Lisszabon, Instituto de Cultura e Língua Portuguesa, 1989.

oktatás hiánya. Az 1750-es években létrehozott több kereskedelmi társaságot, melyek a portugál korona számára biztosítottak monopolhelyzetet a tengerentúli gyarmatokról származó exportban, illetve egyes nagy bevételt hozó áruk, például a bor kereskedelmében. Az 1757-es év elején felkelés tört ki Portóban a megelőző évben alapított Bortermelő Társaság (*Companhia da Agricultura dos Vinhos do Alto Douro*) ellen, amelynek egyedüli joga volt bort árulni Portóban és környékén, valamint egyedül ez a szervezet kereskedhetett a portói borral Brazíliában. A népfelkelést a belügyminiszter parancsára vérbe fojtották, a kereskedelmi társaság pedig zavartalanul működhetett tovább.⁹⁷

1758. szeptember 3-án merényletet követtek el a király ellen, aki megsebesült ugyan, de túlélte az esetet. A támadás elkövetőjeként *Aveiro hercegét* nevezték meg, aki egy becsületsértést kívánt így megtorolni az uralkodón, illetve - egyéb interpretációk szerint⁹⁸ - az összeesküvők Aveiro hercegeinek vezetésével I. Józsefet szerették volna eltávolítani, és helyébe lányát, Máriát szerették volna a trónra ültetni. Pombal az incidenst arra használta fel, hogy megszabaduljon a befolyásos arisztokrácia egyes tagjaitól, 1759-es elítélésükkel mind anyagilag, mind fizikálisan megsemmisítve az *Aveiro*, a *Távora*, az *Atouguia* és az *Alorna* főúri családokat.⁹⁹ A márkí a merényletet ürügyül felhasználva lépett fel a jezsuiták ellen, amikor decemberben az összeesküvésben való részvétel vádjával saját rendházaikban házi őrizetbe vette őket, és megtiltott számukra minden kapcsolatot a külvilággal. A merénylet egy éves évfordulóján látott napvilágot az a rendelet, mely száműzte a Társaság tagjait a portugál korona egész területéről. Ezt követően egy évtizeden át a pápai állammal is szüneteltek a diplomáciai kapcsolatok.¹⁰⁰

Az egyetlen komoly katonai támadás, mellyel az anyaországnak a spanyol uralom alóli felszabadulás óta szembe kellett néznie, 1762-ben érte Portugáliát. A hétéves háborúban (1756-1763) Portugália a semlegességre törekedett, noha az egyik résztvevő fél régi szövetségese és fő gazdasági partnere volt. 1761-ben a francia, a spanyol és a párizsi Bourbon-házak megkötötték az úgynevezett családi paktumot, és egyesülten léptek fel Anglia ellen. Portugália azonban nem volt hajlandó csatlakozni, így francia és spanyol csapatok hatoltak be portugál felségterületre 1762 tavaszán. A harcok váltakozó sikerrel folytak a novemberi fegyverszünetig, végül az 1763 februárjában megkötött párizsi béke a portugál határvonal esetében a beavatkozás előtti status quót szentesítette.¹⁰¹

⁹⁷ AZEVEDO, *O Marquês de Pombal*, 131-132.; LIVERMORE, *A New History of Portugal*, 225-226.

⁹⁸ OLIVEIRA MARQUES, *History of Portugal*, 421.

⁹⁹ LIVERMORE, *A New History of Portugal*, 227-229.

¹⁰⁰ OLIVEIRA MARQUES, *History of Portugal*, 421-423.

¹⁰¹ LIVERMORE, *A New History of Portugal*, 234-235.

A pombali éra harmadik fázisában, 1764-től 1770-ig¹⁰² az állami bevételek növelését, illetve a külkereskedelmi mérleg egyensúlyba hozását célozták merkantilista jellegű intézkedései, a negyedik szakaszban pedig az oktatás reformján túl az iparfejlesztésre esett a fő hangsúly. Az 1760-as évek elejétől figyelhető meg Portugália exportjának növekedése, az import mértékének fokozatos csökkenésével párhuzamosan, mely nagyrészt a pombali gazdaságpolitika eredményességének köszönhető. Jól működött az előző évtizedben életre hívott kereskedelmi monopoltársaságok rendszere, melyeknek kizárólagos joga volt Portugália tengerentúli területeivel kereskedni, onnan árut hozni, illetve oda exportálni. Az 1700-as évek első felében fő bevételi forrásul szolgáló, Brazíliában kitermelt arany mennyisége ugyanis drasztikusan lecsökkent a század hatvanas éveire, ezt szükséges volt más módon pótolni, elsősorban a portói borral, melynek kivitele ekkor a megelőző időszakhoz képest kétszeresére emelkedett. Az 1761-ben létrehozott Államkincstár (*Real Erário*) legfőbb pénzügyi intézményként a közkiadásokért, és -bevételekért felelt, valamint ellenőrizte a pénzforgalmat, ezáltal visszaszorítva az adóelkerülést és a csempészetet.¹⁰³

Az 1770-es években több ipari termelőegységet létesítettek Portugália-szerte. A Lisszabon központjában található magánalapítású selyemgyár (*Real Fábrica das Sedas*) állami kézbe került, 1766-ban pedig létrehozták a kötélverőüzemet (*Cordoaria Nacional*), ahol a hajózás és a katonaság számára gyártottak vitorlákat és köteleket. Ezen kívül több kisebb, jellemzően rövid életű manufaktúrát alapítottak, elsősorban a nagyvárosok, Porto és Lisszabon környékén, ezekben a mindennapi élethez szükséges apróbb tárgyakat, vagy luxuscikkeket gyártottak, így szöveteket, papírt, üveget.¹⁰⁴ Az 1770-től *Pombal márkijának* címét viselő államférfi a közoktatás teljes átszervezését is keresztülvitte. A jezsuiták 1759-es elűzésével ugyanis az alsófokú oktatás szinte teljesen megszűnt, a Társaság évorai egyetemének bezárása után csupán egyetlen felsőfokú intézmény maradt az országban, a coimbrai egyetem. Ennek új alkotmánya 1772-ben látott napvilágot, melynek legfőbb érdekessége a természettudományok beillesztése a tananyagba, új természetfilozófiai és matematikai tanszékek létrehozásával, melyeket a szükséges laboratóriumokkal és csillagászati megfigyelőállomással is ellátott.¹⁰⁵

Az uralkodó 1777-ben bekövetkezett halálakor Pombal kegyvesztett lett. I. József lánya, *I. Mária* (1777-1816) megfosztotta összes tisztségétől és száműzte vidéki birtokára.

¹⁰² A pombali kormányzás korszakolására lásd Jorge Borges de MACEDO, „Pombal”, in Joel SERRÃO, *Dicionário de História de Portugal*, V. kötet, Porto, Livraria Figueirinhas, 1963-1971, 114, 117.

¹⁰³ OLIVEIRA MARQUES, *History of Portugal*, 390-393.

¹⁰⁴ OLIVEIRA MARQUES, *History of Portugal*, 382-384.; LIVERMORE, *A New History of Portugal*, 232-233.

¹⁰⁵ OLIVEIRA MARQUES, *History of Portugal*, 414.

Rövidesen megkezdődött a regnálása alatt elítéltek, köztük az Aveiro és a Távora család rehabilitálása, sőt a márki ellen is vizsgálat indult, mely felelősségét kívánta tisztázni az elmúlt évtizedek történéseit illetően. 1782-ben hunyt el, megérve azt, hogy a három évtizeden át általa épített komplex államigazgatási, gazdasági és kulturális rendszert az alapjaiban rendítik meg és forgatják fel.

I.2.1.2. Ideológiai háttér

A pombali kormányzást vizsgálva felmerül a kérdés, hogy rendszerére alkalmazható-e a felvilágosult abszolutizmus jelzője. Politikájának abszolutista jellegét mutatja a központi hatalom megerősítésére és a történelmi főnemesség pozíciójának meggyengítésére való törekvése, és a nemzeti egyház megteremtése céljából harca az ultramontanizmus ellen, melynek első állomása a jezsuita rend kiűzése volt Portugáliából. Gazdaságpolitikája a portugál gazdaság és társadalom adottságait figyelembe vevő merkantilizmus volt, a colbertizmus késői képviselőjeként a kereskedőtársaságok létrehozásával, a pénzforgalom ellenőrzésével és ipari manufaktúrák létrehozásával az export növelésére törekedett. Felvilágosultnak abban az értelemben nevezhetjük, hogy döntéseit a „józan ész” alapján hozta, figyelmen kívül hagyva az ideológiai és társadalmi rögződéseket és kötöttségeket, rendszere tehát inkább pragmatikusnak, mint idealistának nevezhető.

A felvilágosodás évszázada Portugáliában viszonylag pontos dátumokhoz köthető: az önálló portugál királyság 1668-as visszaállításától az 1820-as liberális forradalomig tart. Ezen belül is meg kell különböztetnünk az V. János alatti felvilágosodást a pombali éra alattitól. Míg az előbbi még alapvetően a főnemesi réteget érint, míg Pombal alatt egy kispolgári-kereskedői réteg erősödik meg és képviseli ezeket az eszméket (majd igyekszik a nemesi rangot elnyerni). Legfőbb jellegzetessége a több mint 60 évig tartó spanyol függés után a hispán kultúrától való radikális elhatárolódás, illetve ennek ellensúlyaként a francia eszmékhez való közeledés, tágabb értelemben nyitás az európai kultúra felé.¹⁰⁶ A pombali politika csakúgy, mint a többi felvilágosult abszolutista rezsim, magáévá tette a regalizmus elvét, melynek értelmében az uralkodó és hivatalnokai beleszólhattak az egyházkormányzásba. A 18. században a pápai hatalom szintén világi-abszolutisztikus jelleget öltött, ami értelemszerűen a világi hatalmak ellenállásába ütközött, ennek következménye

¹⁰⁶ António Coimbra MARTINS, „Luzes”, in Joel SERRÃO, *Dicionário de História de Portugal*, IV. kötet, Porto, Livraria Figueirinhas, 1963-1971, 86-105.

pedig egyház és állam viszonyában a két fél szerepének újragondolása és radikális átalakítása lett.¹⁰⁷

Milyen minták állhattak Pombal márki előtt és kik lehettek azok, akik hatással voltak nézeteinek alakulására? Lúcio de Azevedo a szemére veti, hogy fiatalkorában nem utazgatott a kontinensen, hogy friss eszméket szívjon magába, és követi küldetése alatt sem a polgárok szabadságának liberalista szemléletét tette magáévá, hanem úgymond a „megkésett haladás” programját.¹⁰⁸ Mégis az az igazság, hogy ez utóbbi program volt a legjobban adaptálható a portugál valósághoz, nem a gazdaságilag fejlettebb Anglia liberális eszméi. Bécsi konzulása idején, 1745-1749 között szemlélője lehetett annak a folyamatnak, amely a Habsburg Birodalom feudális rendszerét a gazdaságot, az oktatást, a közigazgatást és az egyházakat érintő reformok útján kívánta az európai vérkeringésbe kapcsolni, és amely minden bizonnyal nagy hatást tett a későbbi államminiszterre. *Mária Terézia* (1740-1780) udvarában ebben az időben indultak azok a kezdeményezések, amelyek manufaktúrák létrehozásával, ipartámogatással és a vámrendszer átalakításával a gazdaságot kívánták modernizálni. 1749-ben a császárnő magánorvosa, *Gerhard van Swieten* kapta a feladatot, hogy megreformálja az egyetemi oktatást, és az orvoslást önálló tantárgyként beillessze a tanrendbe. A hadsereget 1749-ben az örökösödési háború nagyhírű hadvezére, *Leopold von Daun* útmutatásai szerint szervezték át. A nagyreményű portugál diplomata von Daun lányát, *Eleonórá*t 1745-ben feleségül vette, ily módon az anyagi előnyökön túl a bécsi udvar legbelsőbb köreibbe lett bejáratos.¹⁰⁹ Annak értékelésére, hogy Pombal márkot milyen impulzusok érték Bécsben, illetve hogy ezek későbbi politikájára milyen hatással voltak, további kutatásokat igényelne.

A felvilágosult eszmék másik csatornája a portugálul *estrangeirados*nak nevezett csoport volt: azokat a portugál származású tudósokat, politikusokat illették ezzel a névvel, akik hosszabb időn át külföldön, többnyire valamelyik európai államban tartózkodtak, és ott magukévá tették a modern eszmei áramlatokat. Egyik képviselőjük, *António Ribeiro Sanches*, aki széleskörű műveltségét mint orvos az orosz cári udvarban, majd Párizsban kamatoztatta, Pombal kérésére összeállított egy kézikönyvet az orvostudomány tanításának módszeréről. A másik nagy hatású *estrangeirado* a Rómában élő filozófus, teológus, *Luís António Verney* volt, aki *O Verdadeiro Método de Estudar* (A tanulás valódi módszere) című, 1746-ban

¹⁰⁷ Candido DOS SANTOS „António Pereira de Figueiredo, Pombal e a Aufklärung”, in Luís Reis TORGAL – Isabel VARGUES (szerk.), *O Marquês de Pombal e o seu tempo*, I. kötet, Coimbra, Universidade de Coimbra, 1982-1983, 167-203.

¹⁰⁸ AZEVEDO, *O Marquês de Pombal*, 74-75.

¹⁰⁹ Ludwig SCHEIDL, „Breves apontamentos sobre as reformas públicas na Áustria no período da missão diplomática de Sebastião José de Carvalho em Viena (1744-1749)”, in Luís Reis TORGAL – Isabel VARGUES (szerk.), *O Marquês de Pombal e o seu tempo*, I. kötet, Coimbra, Universidade de Coimbra, 1982-1983, 19-27.

napvilágot látott munkájában a későbbi pombali oktatási reformok elméleti alapját vetette meg, melynek legfontosabb feltétele a jezsuita oktatással, illetve az ezzel azonosított skolasztikus oktatási módszerekkel való teljes szakítás volt.¹¹⁰

A jezsuiták 1759-es kiűzésével kezdődött az oktatás teljeskörű reformja vált szükségessé, hiszen rajtuk kívül ezt megelőzően más szervezet vagy intézmény gyakorlatilag nem foglalkozott edukációval. Az alsófokú oktatást a tanárhiány miatt csak lassan építették újra. Az egykori jezsuita iskolákba új oktatók és új szemléletű tankönyvek kerültek: a latin és a görög nyelv oktatása háttérbe szorult a természettudományok és a portugál nyelv javára. 1761-ben nyitotta meg kapuit a nemesi ifjak és az állami hivatalnokok gyermekeinek szánt középfokú oktatási intézmény, a *Colégio Real dos Nobres*, ahol külföldről érkezett tanárok adtak át széleskörű tudományos ismereteket. 1759-ben bezárták a jezsuita vezetésű évorai egyetemet, így az országban egyetlen felsőfokú intézmény maradt, a *Coimbrai Egyetem*, mely 1772-ben új, kifejezetten jezsuitaellenes és a skolasztikus módszereket elutasító alkotmányt kapott. Megalapították a matematikai és a természettudományi tanszékeket, csillagászati obszervatóriumot, fizikai, kémiai és orvosi laboratóriumot, természettudományi múzeumot és botanikus kertet rendeltek hozzájuk, sőt megreformálták a teológiai oktatást.¹¹¹ Az államminiszter így kívánt megvalósítani egy szekularizált közoktatást, ahonnan majd egy szakmailag magasan kvalifikált réteg kerül ki és állítható az állam érdekeinek szolgálatába.

I.2.1.3. A pombalismo gazdaságpolitikája

A pombali gazdaságpolitika értékelésénél – mint Armando de Castro javasolja a kérdéssel foglalkozó tanulmányában¹¹² – elsődlegesen azt kell vizsgálni, hogy a rendelkezések összhangban álltak-e, alkalmazkodtak-e az adott társadalmi valósághoz, és valóban lehetőség volt-e a portugál társadalom és gazdaság radikális átalakítására. Azt mondhatjuk, hogy a márki – mint az 1740-es években folytatott diplomáciai levelezéséből is kitűnik – tisztában volt azzal, hogy radikális reformokra lenne szükség a gazdaság átalakításához és a nyomasztó angol befolyás csökkentéséhez. Ám a szociális-gazdasági feltételek ehhez még nem voltak adottak, a megfelelő tőkével rendelkező kereskedői, és szakértelemmel rendelkező iparosréteg híján az ország még nem indulhatott az

¹¹⁰ OLIVEIRA MARQUES, *History of Portugal*, 408-409.

¹¹¹ OLIVEIRA MARQUES, *History of Portugal*, 413-414.; LIVERMORE, *A New History of Portugal*, 220-223.

¹¹² Armando de CASTRO, „A política económica do Marquês de Pombal e a sociedade portuguesa do século XVIII” in Luís Reis TORRAL – Isabel VARGUES (sserk.), *O Marquês de Pombal e o seu tempo*, I. kötet, Coimbra, Universidade de Coimbra, 1982-1983, 41-49.

indusztrializálódás útján. Ezt mutatja, hogy a kormányzati intézkedések a portói borral kereskedő társaság megalapításán kívül gyakorlatilag érintetlenül hagyták a mezőgazdaságot, az iparban pedig elsősorban a luxuscikkekre szakosodott állami manufaktúrák megjelenése jelezte a változásokat. A strukturális változások előjelei majd csak az 1780-as évtizedtől mutatkoztak, amikor megindult az állami iparvállalkozások magánkézbe adása.

Portugália legfontosabb kiviteli termékének, a portói bornak szinte kizárólagos piaca Anglia volt, melynek forgalmát a vámtarifa csökkentésével ösztönözték. Az 1703-as *Methuen-egyezmény* értelmében¹¹³ az angol kereskedők vámmentesen szállíthattak Portugáliába textilipari termékeket. Ez a tényező a szakirodalomban klasszikusnak számító nézet szerint megerősítette Portugália agrárország-jellegét, és jó időre visszavetette az iparfejlődést, bár a kérdés ennél jóval komplexebb. 1703-ban ugyanis úgy tűnt, hogy az egyezmény Portugália számára kedvezőbb, hiszen hatalmas felvevőpiacot biztosított magának, ahol a kiváló minőségű portóit és egyéb regionális borokat magas áron értékesíthette, ezen kívül az angol kereskedők tőkéjük egy részét visszaforgatták a bortermelés fejlesztésébe. Másrészt azonban ez a befektethető tőke, illetve a kereskedők kezén lévő hatalmas vagyon a brazíliai aranyból származott, mely így kiszivárgott az országból. A borkereskedelem a század folyamán drasztikus növekedést mutatott, a század eleji érték három-ötszörösére növekedett a kivitel, ezzel párhuzamosan azonban az árak is csökkentek.¹¹⁴ V. János idejében már a kereskedelem szinte teljes egésze brit kereskedők kezében volt, sőt, a Brit-szigetéről emigrált kisiparosok révén a kézműipar nagy része is. Egy 1773-ban készült jelentés szerint Portugáliában már mindenki a britek adósa, és ezért bármit megtehetnek, amit csak akarnak.¹¹⁵ Pombal gazdaságpolitikájának egyik fő motívuma a külpolitikai szükségszerűségként adott angolbarátság fenntartása, de ezzel párhuzamosan a gazdasági függés csökkentése volt.

A század meghatározó gazdasági jelensége a Brazíliából származó arany importjának drasztikus hatása Portugália, sőt egész Európa kereskedelmére. Az első aranszállítmány 1699-ben érkezett Rióból Lisszabonba. A behozott mennyiség gyorsan növekedett, az 1750-es évek elején érve el a csúcspontot, évi kb. 15 000 kg-ot, ezt követte egy gyors hanyatlás, évi 1 000 kg-mal az 1770-es években.¹¹⁶ A konstans aranybehozatal a portugál valuta árfolyamát is stabilizálta, mely lényegében állandó maradt az évszázad folyamán. A nemesfém-kereskedelmet a szakirodalomban tradicionálisan abból a szempontból elemezték, hogy

¹¹³ LIVERMORE, *A New History of Portugal*, 215-218.

¹¹⁴ A pontos kiviteli adatokra lásd OLIVEIRA MARQUES, *History of Portugal*, 384-385.

¹¹⁵ AZEVEDO, *O Marquês de Pombal*, 176-177.

¹¹⁶ A pontos adatokat lásd OLIVEIRA MARQUES, *History of Portugal*, 389.

milyen hatása volt az ármozgásokra, az ibér gazdaságok fluktuációjára és az európai pénzgazdaság fejlődésére. A hagyományos felfogás szerint a század első felében a nagy tömegű arany beáramlásának köszönhetően a portugál gazdaság virágzásának lehetünk tanúi, míg az 1750-es évektől az nemesfémhányák kimerülése gazdasági krízishez vezetett és a portugál gazdaság leszálló ágba került. Rita Martins de Sousa új forrásokat felhasználó, statisztikai elemzésen alapuló tanulmánya¹¹⁷ a *Livros dos Manifestos*, azaz a braziliai arany behozatalának egy százaléka rá rugó vám regisztere alapján az eddigi állásponttól eltérő következtetéseket von le és új kérdésfeltevéseket javasol. Ez a vámregiszter a lisszaboni pénzverde (*Casa da Moeda*) hivatalos feljegyzése, 1720-tól 1807-ig vezették a Lisszabon kikötőjébe érkezett aranyszállítmányokról, melyek után a tulajdonosok kötelesek voltak 1% adót fizetni, illetve regisztrálták a hajókon érkezett, az állam tulajdonában lévő aranyszállítmány mennyiségét is. A vizsgálat azt mutatja, hogy – ellentétben Spanyolországgal – a portugál korona szoros kontroll alatt tartotta az aranybehozatalt, noha a csempészetet nem tudta teljesen megszüntetni. Az aranyexport adójából befolyt összeg a GDP kb. 1,5-2 százaléka a tárgyalt időszak egészében, tehát egy viszonylag konstans tényező. Az adatok azt mutatják, hogy ez a fajta bevétel éppen az 1760-as években volt a legmagasabb, így szükségképpen felülvizsgálatra szorul a portugál historiográfiának az a hagyományos felfogása, mely a korszakot a gazdasági válsággal azonosítja, valamint a válságot Pombal márki iparfejlesztő intézkedéseinek és szigorú pénzügyi politikájának okaként tünteti fel.

A miniszter által létrehozott kereskedelmi társaságok feladata volt az arany és egyéb termékek szállítása a gyarmatokról az anyaországba, illetve ők rendelkeztek az Afrikából szállított rabszolgákon kívül bizonyos termékek kivitelének monopóliumával a gyarmatokra. A rövid életű, az indiai gyarmatokról származó kereskedelemnek szentelt társaság (*Companhia do Comércio da Ásia Portuguesa*) mellett a *Companhia Geral de Comércio do Grão-Pará e Maranhão* 1755 és 1778 között az északkeleti brazil területekkel, a *Companhia Geral de Comércio de Pernambuco e Paraíba* 1756 és 1780 között a nevében foglalt területeken kívül a déli kapitányságokkal is kereskedett.¹¹⁸ A portugál kereskedők érdekeit sértette a társaságok monopolhelyezete, amelyek az árképzéssel, az árak mesterséges alakításával minimálisra redukálták a versenyt, ez természetesen a vásárlóknak sem kedvezett. A szakirodalomban nincs egységes nézet arról, hogy a társaságok létrehozásával a kormányzat elérte-e a kívánt célt, illetve, hogy egyáltalán nyereségesen, avagy veszteséggel

¹¹⁷ Rita Martins DE SOUSA, „Brazilian Gold and the Lisbon Mint House (1720–1807)”, in *e-Journal of Portuguese History*, 2008 (6./1.), 1-8. http://www.brown.edu/Departments/Portuguese_Brazilian_Studies/ejph/html/Summer08.html utolsó letöltés: 2011. 03. 11.

¹¹⁸ OLIVEIRA MARQUES, *History of Portugal*, 388.

működtek. Tény, hogy tagjainak a két brazil kereskedelmi cég az 1770-es évek végén már deficitese volt, részvényeseinek nem fizetett osztalékot, Pombal bukásával pedig mindkettőt felszámolták.¹¹⁹

A pombali gazdaságpolitika értékelésénél az utóbbi időben került előtérbe külkereskedelmi mérleg alakulásának vizsgálata, mely fontos mutató a gazdaság állapotának felmérésekor. Az 1700-as évek első felében a portugál mérleg mindig negatív volt, azaz az ország jóval többet importált, mint amennyit exportált, a különbözetet pedig a brazíliai aranszállítmányokból fedezték. Pombal márki gazdaságpolitikája azonban a mérlegben is kimutatható változásokat generált: az 1760-as évektől a deficit folyamatosan csökkent, az 1750-es összegnek csaknem az ötödére esett vissza.¹²⁰ Paulo Reis Mourão matematikai-statisztikai eszközökkel vizsgálta a portugál kivitel változásait 1714-1770 között. A vizsgálat tárgya a kivittelt hosszútávon meghatározó tényezők: a brazil aranyimport, a bortermelés, a valutaárfolyam és a bor árának változása volt.¹²¹ Az általa létrehozott, korábban már publikált adatokat feldolgozó modell alapján elmondható, hogy a pombali gazdaságpolitika az addig szinkronban mozgó tényezőket egymáshoz képest elmozdította, a portugál gazdasági mutatókat pedig függetlenítette a brazíliai aranytermelés mennyiségi ingadozásaitól, így egyértelműen a gazdaságfejlesztés irányába mutatott. A szerző megállapítja, hogy az aranytermelés hanyatlásával a cukortermelés is visszaesett, ezzel egyidőben az angliai export is, ezért kényszerült a miniszter a kereskedelmi szigorítások bevezetésére, és az ipari termelés, valamint közvetetten a brazil gabonatermelés ösztönzésére. A szerző modelljéből kitűnik, hogy Pombal elérte célját, a portugál kereskedelmi mérleg szerkezetének átalakítását, amikor a brazil aranyat sikeresen helyettesítette egyéb exporttermékekkel.

I.2.1.4. A Jézus Társaság elleni fellépés körülményei

Témánk szempontjából lényeges kérdés, hogy a kormányzó hatalmat milyen erők mozgatták a jezsuita rend elleni fellépéskor, illetve mi motiválta a pombali politikát arra, hogy a Társaság tevékenységét megszüntesse a portugál korona alá tartozó területeken. A szakirodalomban a legszélsőségesebb nézetek láttak napvilágot ezzel kapcsolatban, általában a szubjektív, ideológiai-személyes, illetőleg a pragmatikus, gazdasági-hatalmi indokok

¹¹⁹ LIVERMORE, *A New History of Portugal*, 242.

¹²⁰ OLIVEIRA MARQUES, *History of Portugal*, 384-386.

¹²¹ Paulo Reis MOURÃO, „As exportações portuguesas entre 1714 e 1770: os efeitos do Pombalismo através de uma discussão econométrica”, in *Economia Aplicada*, 2009 (13./2.), 279-298. <http://www.scielo.br/pdf/ecoa/v13n2/v13n2a05.pdf>. Utolsó letöltés: 2011. 02. 05.

szerepelnek a mérleg két serpenyőjében. Mivel a pombali politika alapvetően pragmatikus jellegű volt, Dauril Alden megállapítása¹²² tűnik a legmegalapozottabbnak, azaz hogy a döntés meghozatalában elsődlegesek voltak a gazdasági megfontolások, a jezsuiták vagyonának megszerzése és kivételes jogi státuszuk felszámolása, míg az ideológiai propaganda csupán ürügyül szolgált az európai művelt közvélemény és a hazai társadalom támogatásának elnyerésére, pozitív irányba hangolására. A felvilágosodás eszmerendszerét a márki döntéseit illetően elsősorban a pápai hatalomhoz való viszony alakításában érhetjük tetten: a diplomáciai kapcsolatok 1760-1769 közötti szüneteltetése egyes kutatók szerint arra utal, hogy a miniszter célja hosszú távon a pápától független, önálló portugál egyház létrehozása volt. António Ferrão álláspontjával¹²³ ellentétben azt a nézetet tartom valósnak, mely szerint a pombali jezsuitaellenes intézkedések nem a Társaságnak a világi hatalomra nézve ellenséges fellépésére adott spontán reakció volt, hanem egy jól eltervezett és kivitelezett, egységes kampány. E fejezet a rend elleni szankciók portugáliai előzményeire, a portugál kormányzat diplomáciai-, és propaganda-tevékenységére fókuszál.

A Társaság elleni fellépés egyik első intézkedése volt a királyi gyóntatók eltávolítása az udvarból. Mint szerte Európában, így Portugáliában is jezsuiták voltak a koronás fők bizalmasai, és nagy befolyással bírtak az uralkodók személyes döntéseire. Ennek megakadályozására 1757 szeptemberében a királyi pár gyóntatójának, José Moreira atyának, valamint a királyi hercegek négy jezsuita gyóntatójának megtiltották a belépést a királyi udvarba,¹²⁴ melyre ürügyet a Társaságnak az úgynevezett *guaraní háborúban* való részvétele szolgáltatott. Az 1750-ben megkötött portugál-spanyol határegyezmény (*Tratado de Limites*) értelmében ugyanis a portugál korona megkapta az Uruguay folyótól keletre eső hét jezsuita redukció területét, ezt azonban a telepeket vezető, a jezsuiták spanyol provinciájához tartozó atyák nem voltak hajlandók átadni. A guaraní lakosok két éven át tartó fegyveres ellenállása 1756-ban elbukott, és a területet elhagyni kényszerültek. Felmerült azonban a gyanú, hogy az ellenállás kitervelői és vezetői maguk a jezsuita misszionáriusok voltak,¹²⁵ és noha egy későbbi vizsgálat tisztázta őket a vádak alól, az eset nem maradt következmények nélkül.

¹²² Dauril ALDEN, „Economic Aspects of the Expulsion of the Jesuits from Brazil: a Preliminary Report”, in EDWARDS, S. F. – Henry H. KEITH (szerk.), *Conflict and Continuity in Brazilian Society*, Columbia, University of South Carolina Press, 1969, 25-71.

¹²³ António FERRÃO, *O Marquês de Pombal e a expulsão dos jesuítas (1759)*, Coimbra, Imprensa da Universidade, 1928, 32-33.

¹²⁴ Jorge COUTO, „As missões americanas na origem da expulsão da Companhia de Jesus de Portugal”, in *A expulsão dos jesuítas dos Domínios Portugueses. 250.o Aniversário (kiállításkatalógus)*, Lisszabon, Biblioteca Nacional de Portugal, 2009, 9-32.

¹²⁵ Dauril ALDEN, *Royal Government in Colonial Brazil*, Berkeley – Los Angeles, University of California Press, 1968, 92.

Ugyanis ebben az esetben a jezsuiták, mint szuverén hatalommal bíró személyek, a spanyol és a portugál korona ellen fegyveresen léptek volna fel a redukciók területének védelmében, így ebben az értelemben az uralkodói felségjogokkal éltek vissza. Innen már csak egy lépés volt a *Juan de Marianának*, a híres toledói jezsuita tudósnak a királyi hatalom gyakorlásáról szóló elméletének felidézése (*De rege et regis institutione* című műve, 1598), melynek értelmében az uralkodó eltávolítható a hatalomból, sőt meggyilkolható, ha veszélyezteti az ország lakosainak létét, vagyonát, illetve az ő megkérdésük nélkül hoz rájuk nézve hátrányos törvényeket.

A pombali propaganda első gyümölcse, az 1757-ben portugál nyelven kiadott, majd német, francia, olasz és latin fordításban több millió példányban terjesztett röpirat, a *Relação Abreviada*¹²⁶ akkurátusan felsorolja az összes vádat, amivel a jezsuitákat ekkor illették. A röpiratnak a címe is beszédes: a jezsuiták dél-amerikai államáról, illetve az általuk a spanyol és portugál seregek ellen vezetett hadjáratról számol be. Azt állítja, hogy a jezsuiták a gyarmatokon az indiánok felett nem csak spirituális, hanem időleges, ráadásul a portugál hatóságokat kizáró hatalmat gyakoroltak, valamint az indiánok munkaerejét kihasználva tiltott mezőgazdasági és kereskedelmi tevékenységet folytattak. A dokumentum több rendtagot név szerint említ, köztük a magyar származású Fáy Dávidot, akit felségsértéssel vádol, mivel az indiánokkal kötött szerződése alapján kivette őket a király és a gyarmati közigazgatás hatalma alól.¹²⁷ Míg a *Relação Abreviada* a jezsuita rend Portugáliából történő kiűzését volt hivatott ideológiailag alátámasztani, addig a *Dedução Cronológica* című háromkötetes mű¹²⁸ a rend feloszlását közvetlenül megelőző időszakban a nemzetközi jezsuitaellenes propaganda eszközéül szolgált. Az 1767-ben, José Seabra da Silva neve alatt kiadott, de Pombal márki aktív közreműködésével született mű azt igyekszik bizonyítani, hogy a portugál történelem folyamán beálló minden problémának, illetve a politikai hatalomban lévő anomáliának a Jézus Társaság az okozója. Ezzel párhuzamosan az abszolutista-regalista pombali politika

¹²⁶ Pontos címe: *Relação abreviada da República que os religiosos jesuítas das Províncias de Portugal e Espanha estabeleceram nos domínios das duas Monarquias a da guerra que eles têm movido e sustentado contra os exércitos espanhóis e portugueses*. Szerzősége vitatott, mindenesetre a miniszteri hivatal adott megbízást a szöveg kompilációjára. Jorge COUTO, *As missões americanas*, 28.

¹²⁷ A kérdést illetően lásd bővebben BABARCZI Dóra, „Um jesuíta húngaro no Brasil na época do Marquês de Pombal. David Fáy, protagonista da questão jesuítica”, in *Mediterrán Tanulmányok*, 2008 (17.), 31-46.

¹²⁸ A mű a pombali politika formájában újonnan fellépő, az uralkodó szerepéről alkotott abszolutista-regalista felfogást kívánta elfogadottá tenni a hagyományosan jezsuita kötődésű, szerződésen nyugvó, korporatív szemlélettel szemben. A kérdést részletesen tárgyalja Gilmar Araújo ALVIM, *Linguagens do poder no Portugal Setecentista: um estudo a partir da Dedução Cronológica e Analítica (1767)* (szakdolgozat), Universidade Federal Fluminense, Instituto das Ciências Humanas e Filosofia, Departamento de História, Niterói, 2010. <http://www.historia.uff.br/stricto/td/1388.pdf> Utolsó letöltés: 2011. 03. 19.

önigazolását nyilvánítja ki, illetve általánosságban a királyi és a pápai joghatóság mibenlétét és egymáshoz való viszonyát tárgyalja.

Az államminiszter minden diplomáciai fronton igyekezett támogatást nyerni a Társaság elleni akcióhoz, ehhez a megfelelő lépéseket személyes hívein keresztül mind a pápai udvarban, mind a portugál egyházon belül megtette. Egy 1757 októberében kelt követi utasításban¹²⁹ a kúriához rendelt portugál nagykövetet, Pombal márki unokafivérét, *Francisco de Almada de Mendonçát* arra kérték, hogy a *Relação Abreviada* bemutatásával egyetemben számoljon be XIV. Benedek pápának (1740-1758) a jezsuitáknak a portugál korona területén folytatott törvénytelen tevékenységéről. 1758 áprilisában kelt brevéjében a pápa, a nyomásnak engedve, a márki feltétlen hívének számító *Francisco Saldanha* kardinálist kinevezte a portugál jezsuiták vizitátorává.¹³⁰ A bíboros májusi rendeletében kinyilvánította, hogy vizsgálata szerint a rend a kánonnal és a pápai rendelkezésekkel ellentétes kereskedelmi tevékenységet folytat a portugál korona területén lévő valamennyi rendházban, novíciátusban, kollégiumban és egyéb ingatlanjaikon, és kiközösítés terhe mellett felszólította őket ennek azonnali felszámolására, valamint a könyvelési feljegyzéseik átadására.¹³¹ Noha a pápai nuncius, *Filippo Acciaiuoli* bíboros (1754-1761) is érzékelte, hogy elmérgesedik a viszony Portugália és a Szentszék között, nem talált megfelelő eszközt a helyzet megváltoztatására, végül ő maga is *persona non grata* lett a portugál udvarban. Noha idejekorán tájékoztatást kapott róla, a jezsuiták elűzését nem tudta megakadályozni, végül 1760 júniusában elhagyni kényszerült Portugáliát. Ezzel egyidőben a pápai állam minden alattvalóját kiutasították a portugál felségterületről, valamint a szentszéki portugál követet is visszahívták.¹³² A viszonyok akkor változtak meg, amikor a katolikus uralkodók diplomáciájának nyomására *Antonio Ganganelli* került a pápai trónra XIV. Kelemen néven (1769-1774). Megválasztásának ára a jezsuita rend feloszlatása volt, melyet 1773-as brevéjével szentesített. A portugál követ 1769-ben, röviddel a pápa megválasztása után visszatért Rómába, sőt együttműködésének jeleként XIV. Kelemen Pombal papi rendbe lépett testvérét, *Paulo de Carvalho e Mendonçát* is megajándékozta egy bíborosi kalappal.¹³³

A király elleni merényletet követően a portugál közvéleményt is igyekeztek meggyőzni arról, hogy a jezsuiták álltak az összeesküvés háttérében. 1758 decemberében a vizitátor parancsára katonasággal vették körbe a rendházakat, és megtiltották, hogy bárki

¹²⁹ FERRÃO, *O Marquês de Pombal*, 64-65.

¹³⁰ Eduardo BRAZÃO, „Pombal e os Jesuítas”, in Luís Reis TORGAL – Isabel VARGUES (szerk.), *O Marquês de Pombal e o seu tempo*, I. kötet, Coimbra, Universidade de Coimbra, 1982-1983, 329-365.

¹³¹ ALDEN, *Economic Aspects*, 53.

¹³² A diplomáciai háttér részleteit illetően lásd BRAZÃO, *Pombal e os Jesuítas*, 356-359.

¹³³ BRAZÃO, *Pombal e os Jesuítas*, 362-363.

katonai kíséret nélkül kilépjen onnan, illetve, hogy idegenekkel érintkezésbe kerüljön. Az 1759 januárjában kelt királyi irat a jezsuitákat felségsértés, hazaárulás és a király személye elleni támadás bűnében mondta ki vétkesnek, elrendelte házi őrizetüket, írataik, ingó és ingatlan vagyonuk, és egyéb jövedelmeik lefoglalását. Az április 20-án kelt királyi rendelet ezeket az intézkedéseket megerősíti, és indoklásul megemlíti a jezsuiták ellenállását a kormányzó hatalomnak a brazíliai gyarmaton.¹³⁴ A száműzetést kimondó rendelet ez év szeptemberében, a király elleni merénylet évfordulóján látott napvilágot. Ezt követően a mozdítható értékeket, pénzüsszegeket a katonaság elszállította a rendházakból, az ingatlanokat pedig lefoglalták a korona számára. A remélt vagyonnak csak a töredékét találták, értéket jóformán csak az ingatlanvagyon képviselt, ezeket jellegüktől függően vagy felhasználták – például oktatási célokra –, vagy elárverezték.¹³⁵

I.2.2. BRAZÍLIA

Portugália a 18. század közepén Afrika nyugati partvidékén, Észak-Indiában és a Latin-Amerikai kontinensen rendelkezett gyarmatokkal, melyek közül gazdaságilag a legjelentősebb Brazília¹³⁶ volt. A brazil területekről származó arany-, majd cukorimport biztosította a nemzetközi politikában a nagyhatalmi pozíciót Portugália számára. Az anyaország hárompólusú birodalmában – melyben Afrika a rabszolgaexportőr szerepét játszotta, az indiai partvidék helyőrsége, Goa pedig már elveszítette egykori, 16. századi jelentőségét – fokozatosan alárendelt viszonyba került a hatalmas kiterjedésű, kimeríthetetlennek látszó gazdasági potenciállal rendelkező Brazíliával szemben. A gyarmat fejlődésének kulcskérdésévé a 18. század folyamán az indián lakosság munkaereje fölötti rendelkezés vált, valamint annak eldöntése, hogy a világi adminisztráció befolyást tud-e szerezni a jezsuita irányítású *aldeia-rendszer* felett. A továbbiakban arra keresem a választ, hogyan illeszkedett be Brazília a portugál adminisztráció rendszerébe, milyen gazdasági és társadalmi viszonyok uralkodtak a gyarmaton a 18. század közepén, illetve hogy a Jézus Társaság milyen szerepet játszott a gyarmat életében. Az elemzés során az Amazonas-térség és Maranhão állam kap hangsúlyt, mivel a magyar származású jezsuiták misszionáriusként, királyi csillagászként-matematikusként és oktatóként itt teljesítettek szolgálatot.

¹³⁴ COUTO, *As missões americanas*, 30-31.

¹³⁵ AZEVEDO, *O Marquês de Pombal*, 161-164.

¹³⁶ A „Brazília” kifejezést a szakirodalmi gyakorlatot követve a „dél-amerikai portugál gyarmatok” szinonimájaként használom, noha a terület a gyarmati korszakban két egymástól független, közvetlenül az anyaországi kormányzat alá rendelt egységre oszlott, a déli *Brasil* és (különböző névváltozatok alatt) az északi *Maranhão* és *Pará* államokra.

I.2.2.1 Az állami adminisztráció rendszere

Braziliában az átütő erejű, évszázados kultúrákat pillanatok alatt maga alá gyűrő spanyol *conquistával* ellentétben az 1500-as *Cabral*-expedíciót követően csaknem 40 év késéssel kezdődött el a szisztematikus birtokbavétel. A gyarmatosítást szintén nem ösztönözte az első európai partraszállóknak az a vélekedése, hogy arany- és ezüstkincsek híján semmilyen gazdasági haszna nem lehet a meghódított területnek. A másik hátráltató tényező a portugál lakosság, illetve ezzel összefüggően a gyarmatosítók kis létszáma volt, amely a hatalmas területet tulajdonképpen csak a 18. század közepére-végére tudta bejárni, felmérni, és teljes egészében birtokba venni. Az adminisztráció egységei kezdetben a királyi birtoklású, illetve a nemesi, örökölhető kapitányságok (*capitania*) voltak, a gyarmat élén pedig egy főkormányzó (*governador-geral*) állt. Ezt a rendszert a pombali kormányzat szervezte át, megszüntetve az örökölhető kapitányságokat, ennek eredményeképpen 1761-re mindegyikük Lisszabontól függő, puszta adminisztrációs egység lett, melynek élén egy három évre választott tisztviselő állt. A főkormányzó székhelyét – aki 1720-tól az alkirályi címet is viselte – 1767-ben *Salvadorból (Bahia de Todos os Santos) Rio de Janeiróba* tette át.¹³⁷

Brazília északi-északkeleti részei 1621-től az *Estado do Brasil*tól közigazgatásilag különálló egységet képeztek *Estado do Maranhão* néven, mely magában foglalta *Maranhão*, *Pará* és *Ceará* kapitányságokat. Ennek oka többek között a terület brazíliai viszonylatban is ritkán lakott jellege, gazdasági kiaknázatlansága volt, illetve a közlekedés nehézségei, hiszen délről szárazföldön egyáltalán nem, a tengerpart mentén észak felé hajózva szintén csak nagy nehézségek árán volt megközelíthető. A 18. században azonban a térség gazdaságilag és külpolitikailag felértékelődött, hiszen a még feltáratlan Amazonas-menti területek egyszerre jelentenek vonzerőt a szomszédos hatalmak, Franciaország, Hollandia, Spanyolország és Anglia számára. Emiatt irányítását közvetlenül Lisszabon alá rendelték. A terület 1654-től az *Estado do Maranhão e Pará*, 1751-től pedig a *Grão-Pará e Maranhão* állam nevet viselte, miután hozzácsatolták az újonnan birtokba vett *interiorban* létrehozott *Rio Negro* és *Piauí* kapitányságokat. 1737-ig a *Pindaré* és a *Mearim* folyók torkolatánál fekvő *São Luís* volt a központ, ezt követően a kormányzó székhelye a jobban megközelíthető, Amazonas-menti *Belém* városa lett.¹³⁸ A pombali kormányzat a kezdetektől fogva stratégiai jelentőségű zónának tekintette Észak-Braziliát, ahogy az már az 1751 májusában kelt, az újonnan megszervezett állam kormányzójának, *Francisco Xavier de Mendonça Furtadónak* címzett

¹³⁷ OLIVEIRA MARQUES, *History of Portugal*, 432-433.

¹³⁸ Ângela DOMINGUES, „Estado do Grão-Pará e Maranhão”, in Maria Beatriz Nizza da SILVA (szerk.), *Dicionário da História da Colonização Portuguesa no Brasil*, Lisszabon, Editorial Verbo, 1994, 314-319.

királyi instrukciókban is olvasható.¹³⁹ A cél a terület tényleges birtokbavétele a térségben tevékenykedő szerzetesrendek világi hatalmának megszüntetése útján, az Amazonas-medence mind teljesebb gazdasági kihasználása, és a virágzó hazai és brit csempészet visszaszorítása volt, illetve az északi határok védelme a külső, elsősorban francia és angol fenyegetéssel szemben. A jezsuita, karmelita és kapucinus rendtagok által vezetett falvak tulajdonképpen a kolonizáció előörsei voltak, amennyiben az interiorban, a telepések által nem lakott területeken feküdtek.

A dél-amerikai portugál gyarmat határait 250 éven át lényegében az 1494-ben Spanyolországgal kötött *tordesillasi egyezmény* határozta meg, mely a Zöld-foki szigetektől 370 tengeri *léguával* nyugatabbra húzta meg az érdekszférák választóvonalát. A határvonalak újbóli rendezésére 1750-ben, a *Tratado de Madrid (Tratado de Limites)* megkötésével került sor.¹⁴⁰ Erre azért volt szükség, mert a ténylegesen birtokolt területek nem estek egybe a korábbi egyezményben megállapított határokkal. Portugália lényegében elismertette Spanyolországgal az Amazonas-medence feletti birtokjogát, cserébe *Sacramento* erődjének átadásával a spanyolok számára a *Río de la Plata* teljes hosszában lehetővé vált a biztonságos kereskedelem a bolíviai területek és Buenos Aires között. A portugál korona 1761-ben mondta fel a madridi egyezményt, semmissé nyilvánítva annak minden rendelkezését (*Tratado do Pardo*). A pombali rezsim bukásával a portugál kormányzat fordulatot vett és a *San Ildefonso*-ban kötött újabb megállapodás (1777) már a madridi rendelkezéseket erősítette meg, átengedve Spanyolországnak Sacramentót és a hét egykori redukció területét is.¹⁴¹

Érdekes módon a határok pontos felmérésére csak a madridi egyezmény megkötése után került sor. Portugália két megbízottat nevezett ki a rendelkezések végrehajtására: délre *Gomes Freire de Andrade* Rio de Janeiro-i kormányzót (1733-1763), északra pedig *Francisco Xavier de Mendonça Furtado*-t, Grão-Pará e Maranhão állam újdonsült kormányzóját (1751-1759), Pombal fivérét. A határmegállapító expedíciók feladata a területek pontos felmérése, a határok földrajzi megállapítása és a területcserék végrehajtásának biztosítása volt mindkét részről. Az 1754-56-os északi határmegállapító expedícióban részt vett a magyar származású Szentmártonyi Ignác atya is, aki csillagászati méréseivel és megfigyeléseivel az Amazonas és

¹³⁹ Jorge COUTO, „O poder temporal nas aldeias de índios do Estado de Grão-Pará e Maranhão no período pombalino: foco de conflitos entre os jesuítas e a coroa (1751-1759)”, in Maria Beatriz Nizza da SILVA (szerk.), *Cultura portuguesa na Terra de Santa Cruz*, Lisszabon, Editorial Estampa, 1995, 53-66.

¹⁴⁰ Hélio VIANNA, *História do Brasil. vol. I. Período Colonial*. São Paulo, Edições Melhoramentos, 1967⁵, 325-326.

¹⁴¹ OLIVEIRA MARQUES, *History of Portugal*, 450.

a Rio Negro folyók mentén lévő települések pontos földrajzi meghatározását segítette.¹⁴² A déli expedíció már nem mondható ilyen sikeresnek: a területcserét csak fegyveres harc árán tudták megvalósítani. A madridi határegyezmény értelmében ugyanis hét indián falut (*Sete Povos*), mely az *Uruguay* folyótól keletre, tehát portugál felségterületen feküdt, a spanyol rendtartományhoz tartozó jezsuita atyáknak ki kellett üríteniük és át kellett adniuk a portugál hatóságoknak. Az indián lakosság ellenállt a kitelepítésnek, melynek szomorú következménye a *guaraní háború* néven ismert esemény (1754-1756) lett.¹⁴³ Ennek érdekessége, hogy a Buenos Aires-i kormányzó, *José Andoanegui* vezette spanyol és a *Gomes Freire de Andrade* vezette portugál seregek együttesen léptek fel a világi hatalomnak ellenálló indián osztagok ellen. A konfliktus széles nemzetközi visszhangot kapott, és közvetve okot szolgáltatott Pombal márkinak a jezsuiták elleni fellépésre.

Brazília adminisztrációja közvetlenül a Tengerentúli Területek Tanácsának (*Conselho Ultramarino*) volt alárendelve, melynek elnöke a tengerentúli ügyek államtitkára volt (*Secretário dos Negócios da Marinha e dos Domínios Ultramarinos*).¹⁴⁴ A tárgyalt időszakban Pombal márkija gyakorlatilag egy kézben tartotta az állam irányítását. A legfőbb igazságügyi szerv az *ouvidor-geral* (kb. „főbíró”) hivatala volt, aki a főkormányzóval együtt Salvadorban székelte és a bíráskodáson kívül adminisztratív feladatai is voltak. A városi önkormányzatokat (*Câmara Municipal*) a tanács (*senado*) vezette, élén egy állam által kinevezett, hivatásos bíróval (*juiz de fora*), vagy a polgárok közül választott elnökkel (*juiz ordinário*), aki a tanácstagokkal (*vereadores*) és a prokurátorral (*procurador*) együtt intézte a város szűkebb környezetének ügyeit, és hajtotta végre a korona intézkedéseit.¹⁴⁵ A pénzügyekkel foglalkozó legfontosabb állami intézmény a *Junta da Fazenda* (kb. „Királyi Államkincstár Tanácsa”) volt, mely a kormányzó elnökletével a korona bevételeire felügyelt. A legfontosabb adófajta a királyi tized (*dízimo*) volt, melyet a megtermelt áruk után kellett fizetni, illetve jelentős összegek folytak be a belső vámokból és az importáruk, legfőképpen a behozott rabszolgák után fizetett vámból.¹⁴⁶

¹⁴² Szentmártonyi Ignácnak az expedícióban vállalt szerepével és méréseinek eredményeivel kapcsolatban lásd BABARCZI Dóra, „A atuação do padre Inácio Szentmártonyi, astrónomo húngaro nas demarcações dos limites na América do Sul (1754-1756)”, *Acta Hispanica*, 2007 (12.), 89-99.

¹⁴³ Magyar nyelvű összefoglalását lásd EÖRDÖGH István, *Az egyház a gyarmati Latin-Amerikában*, Szeged, Gradus ad Parnassum, 1998, 223-227.

¹⁴⁴ Caio PRADO Júnior, *The Colonial Background of Modern Brazil*, Los Angeles, University of California Press, 1967, 356.

¹⁴⁵ PRADO, *The Colonial Background*, 366-367.

¹⁴⁶ PRADO, *The Colonial Background*, 374-375.

I.2.2.2. Társadalom – indiánkérdés

A gyarmati kori brazíliai társadalom a különböző rasszok intenzív keveredésével faji olvasztótégelyként funkcionált. A kisszámú fehér, portugál származású telepest leszámítva a népesség alapvetően három csoportra oszlott, az őslakos indiánokra, a Nyugat-Afrikából behurcolt fekete rabszolgákra, és a kevert vérűekre. Ez utóbbiba tartoztak a *mulattok*, ami a legáltalánosabb elnevezés volt a kevert rasszú emberekre, a *mestiçok*, amely fekete és fehér szülőktől származó embereket jelöl, a *mamelucók*, akik indián anyától és fehér apától származtak, végül a *caboclo* a leigázott indiánt, illetve általában a társadalmi ranglétra legalján lévő embert jelentette.¹⁴⁷ A társadalomformálásban tevékenyen részt vettek a különböző szerzetesrendek, elsősorban a jezsuiták tagjai, amennyiben szinte kizárólag ők végezték az őslakos indián törzsek civilizációját, falvakba telepítését és evangelizációját.

Maranhão ebben a korban ritkán lakott, elmaradott térségnek számított, néhány ezer partvidéki fehér telepessel, túlnyomó indián lakossággal, akik fekete rabszolgák hiányában a fő munkaerőt jelentették. A telepések és a jezsuiták emiatt jóformán állandó konfliktusban álltak egymással, melynek eredményeképpen kétszer is kiűzték a rendet az államból, először 1661-ben, majd 1684-ben. Végül az 1686-ban kiadott királyi rendelet, a *Regimento das Missões do Estado do Maranhão e Grão-Pará* rendezte az egyházi irányítású missziós falvak jogi helyzetét, és az indiánok munkaereje feletti rendelkezés jogát felosztotta a világiak és az egyháziak között.¹⁴⁸ Ebben az időszakban az Amazonas folyó mentén csupán az indián falvak léteztek, amelyek felett a *Regimento* értelmében a térségben evangelizáló jezsuiták, ferencesek, kapucinusok és karmeliták mind a spirituális, mind az időleges hatalmat gyakorolhatták. Ezen a területen a civilizáció előretolt bástyájaként működtek, szorosan együttműködve a királyi hatalommal, és a brazil őserdő, a *sertão* kolonizálóiaként ebben az értelemben a korona érdekeit képviselték.¹⁴⁹ Evangelizációjukban azonban több olyan módszert követtek, melyek ellentmondtak az állami intézkedéseknek. Legnyilvánvalóbb megjelenése ennek a Maranhão-szerte általánosan használt, a *tupi* nyelven alapuló „*língua geral*”-nak, a *nheengatunak* a megalkotása, használata és oktatása a kötelező portugál helyett.¹⁵⁰ Ami a leginkább kiváltotta a telepések és a lokális adminisztráció ellenszenvét, az a

¹⁴⁷ Charles Ralph BOXER, *Race Relations in the Portuguese Colonial Empire, 1415-1825*, Oxford, Clarendon Press, 1963, 87.

¹⁴⁸ Charles Ralph BOXER, *The Golden Age of Brazil. 1695-1750*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1969, 276-279.

¹⁴⁹ Ângela DOMINGUES, *Quando os índios eram vassalos: Colonização e relações de poder no Norte do Brasil na segunda metade do século XVIII*, Lisszabon, Comissão Nacional para as Comemorações dos Descobrimentos Portugueses, 2000, 91-93.

¹⁵⁰ DOMINGUES, *Quando os índios eram vassalos*, 91.

jezsuiták vezette falvak és intézmények gazdagsága volt, melynek oka szinte kizárólagos rendelkezésük az indián munkaerő felett, az indiánok által begyűjtött fűszerek és a szarvasmarhatelepeken tenyésztett marhák bőrének jövedelmező kereskedelme, valamint áruik adó- és vámmentessége volt.¹⁵¹ A 18. század közepére elmérgesedett a helyzet, a helyi hatóságok a koronánál azzal vádolták meg a jezsuitákat, hogy a királyi hatalommal visszaélve független köztársaságokká alakították az általuk vezetett indián falvakat.

A megoldást az 1755-ben hozott, de csak 1757-ben kihirdetett indiánvédő törvények jelentették, melyekben garantálták az indiánok személyének és javaik felett való rendelkezésüknek a szabadságát, valamint megszüntették a szerzetesrendek időleges hatalmát az indiánok lakta falvak felett. A rendeletcsomag célja az indiánok portugál alattvalóvá és katolikus hívővé formálása volt, a civilizáció, a detribalizáció és az akkulturáció változatos eszközei révén.¹⁵² A rendelkezést azért hirdette ki két év késéssel Maranhão állam kormányzója, mert tartott a lakosság erőszakos fellépésétől, valamint attól, hogy az indiánok vezető híján visszatérnek az őserdőbe. A világi adminisztráció bevezetésével azonban lehetőség nyílt a világiaknak végzett kényszermunka elvégeztetésére, az indiánok „röghöz kötésére”, akiket amúgy sem tartottak képesnek arra, hogy önrendelkezési jogukkal élve saját faluikat igazgassák.¹⁵³ Az 1758-ban Brazíliában is bevezetett, az indiánok jogállását és munkarendjüket szabályozó *Directório* rendszere 1798-ig élt. John Hemming szerint ez a korszak volt az indiánok történetének legrosszabb időszaka, hiszen a világi előljárók sokszor visszaéltek helyzetükkel és kihasználták a felügyeletük alá rendelt őslakosokat. A *directorok* elsődleges feladata volt ugyanis az indián munkaerő folyamatos biztosítása a telepesek és a korona számára. Érdekes módon azonban a Directório bevezetésével párhuzamosan, a fekete rabszolgák exportjának növekedésével fokozatosan csökkent az igény az amúgy is csekély értékű indián munkaerő iránt. A brazil társadalomba az indián törzsek nagyon nehezen, vagy egyáltalán nem tudtak beilleszkedni, így egyre nyugatabbra, a fehérek által nem járt vidékekre húzódtak, ahol lehetőségük volt megőrizni saját kultúrájukat.¹⁵⁴

Érdekes annak vizsgálata, a korabeli gondolkodók és tudósok műveiben hogyan jelenik meg a brazíliai indián figurája. A korábbi századokat jellemző antropológiai érdeklődés megcsappant, a 18. században a portugál történetírók nem írnak az újonnan felfedezett törzsekről,¹⁵⁵ ezt megteszik ugyan helyettük a (jezsuita) misszionáriusok, de

¹⁵¹ DOMINGUES, *Quando os índios eram vassalos*, 95.

¹⁵² DOMINGUES, *Quando os índios eram vassalos*, 65-70.

¹⁵³ DOMINGUES, *Quando os índios eram vassalos*, 72.

¹⁵⁴ John HEMMING, *Red Gold. The conquest of the Brazilian Indians*, London, Macmillan, 1987², 480-483.

¹⁵⁵ HEMMING, *Red Gold*, 484.

beszámolóik már nem jutnak el a nagyközönséghez. A francia felvilágosodás képviselőinek túlzóan idealista-romantikus indiánképe a 16-17. század beszámolóin alapszik. Montesquieu *A törvények szelleméről* írott értekezésében az indiánok szabadság utáni vágyát, és a társadalmukban megtalálható egyenlőséget dicsőíti, illetve azt a tulajdonságukat, hogy nem törekednek anyagi javak felhalmozására. Rousseau megalkotja a nemes vadember (*noble savage*) fogalmát, mely egy idealizált, természetközeli állapotot tekint a civilizációtól megrontott európai kultúra ellenpontjának.¹⁵⁶ A másik oldalról szemlélve az indiánok civilizátlansága negatív felhangot kapott, melyben az elmaradottság jele, hogy a bennszülöttek nem élnek városokban, nem ismerik a magántulajdont, nem ismerik a pénzt, tudatlanok, nincsenek törvényeik, illetve vallásuk. Az állam feladata az oktatás és a gazdasági fejlesztések segítségével civilizálásuk előmozdítása, melynek révén teljes értékű alattvalók lesznek, és a társadalom hasznos munkát végző tagjaivá válnak. Ennek az idealista szemléletnek a nyomát megtaláljuk a pombali kormányzat által hozott indiánvédő rendelkezések motivációi között is.¹⁵⁷

I.2.2.3. Gazdaság

A 18. századra Brazília egyértelműen a portugál gyarmatbirodalom gazdasági centrumává vált. A század első felében az aranyexport, a későbbiekben a kakaó, dohány, cukor, gyapot és rizs exportja révén a legnagyobb bevételt biztosította a korona számára, és szinte végtelen gazdasági, természeti és demográfiai lehetőségeket rejtett magában. A pombali abszolutizmus igyekezett ezeket a lehető legteljesebben kiaknázni, így biztosítani a világgazdaságban betöltött pozícióját, és nem utolsósorban önmaga fennmaradását. A brazil gazdaságot uraló extenzív nagybirtok alapvetően az olcsó rabszolga-munkaerő felhasználásán alapult. Fő profilja szerint exportra termelt cukrot, gyapotot, dohányt, és egyéb, Európában nagy haszonnal eladható termékeket. A szarvasmarha-tenyésztő farmokon az állatokat húrukért és bőrükért tenyésztették, ami szintén kelendő áru volt a piacon. A brazil társadalom vezető rétege a 18. századra a nagybirtokos arisztokrácia lett, akik hamar vetélytársra találtak a kikötőkben letelepedett nagykereskedők csoportjában. Az északi Grão-Pará e Maranhão államban némileg másként festett a helyzet, mint délen. A lakosság túlnyomó része indián, a fehér telepesek között ritka a nagy vagyonnal rendelkező személy, fekete rabszolgákat pedig tömegesen csak a század második felétől kezdenek alkalmazni. A gazdaságszerkezetre nem a

¹⁵⁶ HEMMING, *Red Gold*, 486.

¹⁵⁷ DOMINGUES, *Quando os indios eram vassalos*, 301-321.

világi latifundiumok uralma a jellemző, itt a legnagyobb termelőegységek a szarvasmarhafarmok és a cukormalmok, melyek jó része a szerzetesrendek, elsősorban a jezsuiták kezén volt.

Az Amazonas-medence őserdeiben a folyók mentén elhelyezkedő, szerzetesrendek vezette indián falvakon kívül nem léteztek állandó települések.¹⁵⁸ Ezeket a településeket a ferences, karmelita, és jezsuita rendbeli misszionáriusok hozták létre evangelizációs célból. A térítés bevett módszere volt ugyanis, hogy még civilizálatlan indián törzseket „kijátszottak” az erdőkből, azaz önálló falvakba telepítették le őket. A missziós falvak mindegyikét két hittérítő irányította, akik mindenre kiterjedően szervezték és irányították a falu napi életét, mely magában foglalta a mindennapi misét, a kötelező oktatást, valamint a rendszeres munkavégzést. Ezek a települések gazdaságilag önellátók voltak, a szükséges élelmiszert maguk termelték, a felesleget pedig eladták.¹⁵⁹ Az indiánok nagyon sok esetben csak azzal a feltétellel voltak hajlandók „kijönni” az őserdőből és letelepedni, ha bizonyos ideig mentesülnek a fehér telepeseknek végzendő kényszermunka terhe alól. Mivel ezekben a falvakban lényegében a misszionáriusok rendelkeztek az indiánok munkaereje felett, ez rengeteg konfliktust szült mind a helyi lakossággal, mind a központi adminisztrációval.

Míg Maranhão államban idővel teret nyert a rabszolgamunkán alapuló gyapottermesztés, addig Pará államban a tárgyalt időszakban az úgynevezett *drogas do sertão*, azaz a vadon tenyésző fűszerek, gyümölcsök, termések – legnagyobb mennyiségben a kakaó, szegfűszeg, és gyapot – begyűjtése volt a legfontosabb gazdasági tevékenység a térségben,¹⁶⁰ köszönhetően a fűszerek iránti nagy európai keresletnek. Noha ez a fajta kereskedelem a 16.-17. századi mesés bevételeket már nem biztosította, a fűszer az arany és a rabszolgák mellett a három legfontosabb árucikk egyike maradt a 18. századra.¹⁶¹ Az igen jövedelmező tevékenységet mind a régióban evangelizáló szerzetesrendek, mind a fehér telepesek, mind a korona igyekezett a legteljesebb mértékben a maga hasznára fordítani. A fűszerbegyűjtés az indiánok feladata volt, hiszen ők ismerték az őserdőbeli termőhelyeket, és a több hónapig tartó expedíció végeztével ők szállították a folyó mentén a tartomány

¹⁵⁸ . Roberto Simonsen adatai szerint az Amazonas mentén kb. 80, különféle szerzetesrendek által igazgatott, virágzó *aldeia* létezett, míg a telepesfalvak száma ennek csak kb. tizede volt, azok is jóval szegényebbek, elmaradottabbak voltak az előbbieknél. Lásd Roberto C. SIMONSEN, *História econômica do Brasil, 1500-1820*, II. kötet, São Paulo, Companhia Editora Nacional, 1937, 139-140. Colin M. MacLachlan adatai szerint 1751-ben 63 *aldeia* volt Belém püspökségében, kb. 30 000 indiánnal az Amazonas-medencében, melynek kb. egyötöde volt egy időben munkára fogható, lásd Colin M. MACLACHLAN, „The Indian Labor Structure in the Portuguese Amazon, 1700-1800”, in Dauril ALDEN (szerk.), *Colonial Roots of Modern Brazil. Papers of the Newberry Library Conference*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1973, 208.

¹⁵⁹ BOXER, *The Golden Age*, 280-283.

¹⁶⁰ Colin M. MACLACHLAN, *The Indian Labor Structure*, 200.

¹⁶¹ SIMONSEN, *História econômica*, 136.

fővárosába az árut. Erre a feladatra az egyébként nehezebb munkára nem alkalmas nők és gyermekek is befoghatók voltak, ami egyrészt kifizetődőbbé tette a gyűjtögetést, másrészt a térségben felértékelte az indián munkaerőt, mint olyat.¹⁶² Az 1755-ben 1 millió 200 ezer cruzado alaptőkével létrehozott, *Companhia Geral de Comércio do Grão-Pará e Maranhão* ezt a kereskedelmet vette állami irányítás alá, amikor megkapta a térségbe irányuló hajózási monopóliumot, valamint a rabszolga-, és általában a külkereskedelmi monopóliumot.¹⁶³ Pombal kereskedelem- és iparpártoló intézkedései, melyek a portugál gazdaság megerősítését célozták, brit részről erős ellenállást váltottak ki. Több pamflet is megjelent a témában, a leghíresebb *Occasional Thoughts on the Portuguese Trade* címmel 1767-ben, melynek szerzője *Adam Smith* elméletét megelőzve megkérdőjelezi a Methuen-egyezmény hasznosságát Britannia számára. Ugyanakkor Portugália is ellenségesen tekintett szövetségesére, mert felmerült a gyanú, hogy a virágzó csempészet mindenki számára nyilvánvaló, de meg nem szüntethető jelenségén túl a britek a jezsuitákkal szövetkezve bizonyos területi igényeiket kívánják érvényesíteni, úgy a La Plata-régióban, mint északon, Pará államban.¹⁶⁴

Pará államban a munkaerő kérdése ebben a korszakban különösképpen neuralgikus pont az állam, a telepesek és a szerzetesrendek hármasszoros viszonylatában. A fő munkaerőt a földműveléshez nem szokott, félnomád életet élő, falvakba csupán néhány éve-évtizede telepített indián őslakosok jelentették. Az 1686-os *Regulamento* úgy rendelkezett, hogy a misszionáriusok vezette falvakban lakó indiánokat két csoportra kell osztani, az első marad a telepen, és földműveléssel biztosítja annak élelemellátását, a másik csoportot alkotó indiánok pedig magánszemélyeknek és állami feladatokra egyaránt kioszthatóak lettek. Az indiánokat legfeljebb hat hónapi időtartamra lehetett alkalmazni, munkájukért fizetést kaptak. Elosztásukat lényegében a felettük való temporális hatalommal felruházott misszionáriusok végezték, egészen a *Directório*-rendszer bevezetéséig.¹⁶⁵ Az indiánok munkaereje felett ezt követően a *director* rendelkezett: az indiánokat hasonlóképpen két csoportra osztották, az egyik maradt a faluban, és földet művelt, vagy a kormányzatnak dolgozott az éppen folyó közmunkákon, a másik csoportból pedig magánszemélyek vehettek bérbe munkásokat.¹⁶⁶ Ez a rendszer sok visszaélésre adott alkalmat, a magánszemélyek például előszeretettel tartották

¹⁶² SIMONSEN, *História econômica*, 138-139. A gyapotnövény nagyüzemi termesztésének meghonosítása a térségben meghiúsult, hiszen a növény gyűjtése, amely nem igényelt szinte semmilyen befektetést, sokkal nagyobb hasznot hozott, mint a munkaigényes agráripár, lásd MACLACHLAN, *The Indian Labor Structure*, 215.

¹⁶³ SIMONSEN, *História econômica*, 151.

¹⁶⁴ ALDEN, *Royal Government*, 110-111.

¹⁶⁵ MACLACHLAN, *The Indian Labor Structure*, 199-201.

¹⁶⁶ MACLACHLAN, *The Indian Labor Structure*, 209-213.

maguknál 6 hónapnál hosszabb ideig az indiánokat. A korona pedig lényegében saját rendeletét áthágva egész falvakat dolgoztatott egyetlen projekten, például 1768-tól *São José de Macapá* erődjének építésekor. Ezen kívül a különböző geográfiai expedíciókban evezősként, révkalauzként alkalmazták őket, de egyúttal halászniuk és vadászniuk is kellett, hogy az élelmet biztosítsák a csapat többi tagjának.¹⁶⁷ Az indiánok „kivezetése” az erdőből, azaz falvakba való letelepítése a magányszemélyeknek is engedélyezett volt, de a korona is szívesen alkalmazta ezt a módszert, hiszen sok népcsoport csak azzal a feltétellel vállalta a letelepedést, és az ezzel járó kötelező közmunkát, ha nem kell a fehér telepesek számára dolgozniuk.¹⁶⁸

A Jézus Társaságának 18. század közepi, 1759-es elűzésüket közvetlenül megelőző gazdasági tevékenységével, a gyarmaton elfoglalt pozíciójuk finansziális alapjaival, és a Társaságot pozíciója miatt ért támadásokkal Dauril Alden foglalkozott behatóbban. A pápa által adományozott *ius patronatus* alapján a mindenkori portugál uralkodó felelt a tengerentúli területek evangelizációjáért, így az itt létrehozott egyházszerkezetet ő volt köteles fenntartani, beleértve a tulajdonképpeni térítés oroszlánrészét végző szerzetesrendek támogatását is. Ennek értelmében a korai időszakban a jezsuita rend részesedett a korona által biztosított földadományokból (*sesmaria*), valamint az alattvalók által a koronának befizetett tizedből (*dízimo*). Ezen kívül jelentős volt a magánemberek hagyatékaiból származó ingatlantulajdon, melyet az örökhagyó végrendeletének megfelelően többnyire kegyes célokra fordítottak. A későbbiekben – jellemzően egy-egy birtokuk határait kiigazítandó – maguk is vásároltak földeket.¹⁶⁹ Jól szervezett birtokaikon saját élelemellátásuk biztosítása mellett jól eladható növényeket is termeltek: a manióka is a rizs mellett dohánnyal és gyapottal is foglalkoztak. A legjövedelmezőbb üzletnek mégis a cukortermelés bizonyult: a hatalmas, rabszolgamunkán alapuló cukornádültetvények központja a cukormalom (*engenho*) volt, e köré pedig egész sor egyéb tevékenység szerveződött: volt többek között pálinkalepárló üzem, kovácsműhely és fazekasműhely. Ezen kívül a rend hatalmas marhatenyésztő farmok tulajdonosa is volt, mely egyrészt a húst és a tejet biztosította a városi kollégiumoknak és rendházaknak, másrészt a marhabőrt jó áron lehetett értékesíteni. A Társaság városi ingatlanok bérbeadásával is foglalkozott, valamint az egyik legfőbb hitelnyújtó intézmény volt a gyarmati életben.

¹⁶⁷ MACLACHLAN, *The Indian Labor Structure*, 215-217.

¹⁶⁸ MACLACHLAN, *The Indian Labor Structure*, 206-207.

¹⁶⁹ ALDEN, *Economic Aspects*, 26-28.

Mindehhez járult még az Amazonas-régióban folytatott, fent említett, nagy hasznot hozó fűszergyűjtés.¹⁷⁰

A jezsuiták prosperáló gazdasága sok ellenséget szerzett számukra a gyarmatokon. Mint láttuk, a telepésekkel az indián munkaerő feletti rendelkezés miatt álltak harcban, a kereskedőknek pedig veszélyes konkurenciát jelentett adó- és vámmentességük.¹⁷¹ A koronának járó tized fizetésétől mentesültek, ez ellen a tizedbérlők tiltakoztak a leginkább. Emellett egy 1684-es királyi rendelet (*alvará*) vámmentességet biztosított a rendnek a Brazíliából kivitt és behozott árukra, mely értelemszerűen a kereskedőkkel szemben jelentett számottevő előnyt a lisszaboni piacon. Az a 17. század elején felbukkanó panasz, mely szerint a Társaság gazdagsága miatt szegények a király braziliai alattvalói, toposszá válva rendszeresen visszatér a koronához benyújtott iratokban és egyéb beszámolóikban, nyilvános jelentésekben.¹⁷² A rend vagyonának felméréséhez nem nyújtanak biztos támpontot az 1759-es elűzés utáni vagyonleltárak sem. A központi kormányzat birtokába jutó földek és egyéb ingatlanok nagy részét ugyanis leltár nélkül, a lehető leggyorsabban igyekeztek elárverezni, a többről esetenként csak tíz év múlva készült felmérés, amikor már jelentős állagromlás következett be. Roberto Simonsen és Dauril Alden egyetért abban, hogy a rendelkezésre álló adatok alapján nem bizonyítható, hogy a rend legendás gazdagsága mennyiben volt valós. Valószínűsíthető, hogy a rend nem lukratív céllal, hanem egyéb (központi kormányzati) támogatás híján folytatott gazdasági tevékenységet. Addig, amíg nem rendelkezünk pontos, számszerű összesítéssel, forrásokon alapuló kimutatásokkal, és ezek analízisével, nem kaphatunk a Társaság braziliai gazdasági tevékenységéről pontos és hiteles képet.

I.2.2.4. A jezsuiták elleni fellépés előzményei a gyarmaton

A 18. század első évtizedeiben egyre élesebbé válik a konfliktus a helyi lakosság és a jezsuiták között az Amazonas-medencében, ezzel párhuzamosan a jezsuitaellenes propaganda is felerősödik. Az egyik legtermékenyebb jezsuitaellenes szerző *Paulo da Silva Nunes* volt, aki egy rövid ideig egy Amazonas-menti településen volt városkapitány, majd Lisszabonba utazott, ahol haláláig, 1746-ig több írását tette közzé, melyekben támadta a jezsuita rendet. Támogatója volt Maranhão kormányzója (1718-22), *Bernardo Pereira de Berredo*, az *Anais Históricos do Maranhão* című, az állam történetét feldolgozó mű szerzője.¹⁷³ A propaganda

¹⁷⁰ ALDEN, *Economic Aspects*, 28-30.

¹⁷¹ ALDEN, *Economic Aspects*, 30-33.

¹⁷² ALDEN, *Economic Aspects*, 32-34.

¹⁷³ BOXER, *The Golden Age*, 286-287.

régebbi keletű és új vádakat visszhangoz, például, hogy a rend olyan jogokat sajátít ki, melyek kizárólag a királyt illetik meg, visszaélnék az indiánok feletti rendelkezési jogukkal, tiltott üzleteket folytatnak az ellenséges francia, spanyol és holland hatalmakkal, stb. A korona az 1734-35-ös évre egy főtisztviselőt (*desembargador*) küld ki a vádak felülvizsgálatára. A Maranhãoba rendelt *Francisco Duarte dos Santos* semmilyen vádat nem talál megalapozottnak, javasolja viszont a koronának, hogy szüntesse meg a rend időleges hatalmát az indiánok felett, mert ez az oka a legtöbb súrlódásnak, és helyette támogassa anyagilag is a rendet az evangelizációban.¹⁷⁴ Ezt a lehetőséget a korona, megfelelő anyagi erőforrások híján, elvetette.

Az 1750-es évek elején a kormányzat elsődleges fontosságúként sorolta be Maranhão államot, mind külpolitikai-stratégiai, mind gazdasági-adminisztrációs szempontból. Pombal márkija a kormányzó bizalmi pozíciójára testvérét, *Francisco Xavier de Mendonça Furtado*-t jelölte ki, aki 1752-ben az északi határmegállapító küldöttség főmegbízotti kinevezését is megkapta, ahol feladata a Spanyolországgal kötött *Tratado de Limites* utáni határrendezés felügyelete volt portugál részről. 1751-es követi instrukcióiban a külügyi miniszter feladatául adta, hogy indítson vizsgálatot az *aldeiák* helyzetének és a Jézus Társaság vagyonának felmérésére. A bátyjához mindvégig lojális, a hivatalos portugál ideológiát hűen követő, alapvetően jezsuitaellenes beállítottságú kormányzó szinte minden hivatalos iratban hangot adott a Társaságot élesen bíráló nézeteinek. Több beszámolójában kifejti, hogy a jezsuiták gazdasági tevékenysége kárára van az államnak és a telepéseknek, minthogy a missziós falvak tulajdonképpen szuverén köztársaságok, ahol nem ismerik a portugál király nevét, nem beszélnek portugálul, sőt az ország hivatalos nyelve helyett a *língua geral*-t tanítják. A Jézus Társaság a kánoni törvényekbe ütköző kereskedelmet folytat, a fűszerkereskedelemben monopolhelyezete van, visszaél az indiánok munkaerejével, a rendházak egyben üzemek, ahol evangelizáció helyett ipari termelés folyik.¹⁷⁵

Az északi, Amazonas-menti határmegállapító expedíció előkészületei két éven át folytak, ezalatt a kormányzó – a koronának küldött beszámolója szerint – folyamatosan ellenállásba ütközött a jezsuita rend részéről, akik nem akarták az expedíció számára biztosítani a szükséges indián munkaerőt, az evezősöket, révkalauzokat, az élelmiszerellátmányt és az utazás legfontosabb kellékeit, a hajókat.¹⁷⁶ A több száz fős expedíció végül 1754 októberében indult el Belém-ből, végállomása a Rio Negro mentén

¹⁷⁴ BOXER, *The Golden Age*, 288-289.

¹⁷⁵ ALDEN, *Economic Aspects*, 41-43.

¹⁷⁶ COUTO, *O poder temporal*, 61.

fekvő, karmeliták által igazgatott *Mariuá* missziós település (ma *Barcelos*) volt. Útjuk során az indián evezősök nagy számban dezertáltak, a kormányzó jelentéseinek tanúsága szerint azért, mert a missziós falvakat vezető jezsuiták felbujtották őket. A kormányzónak a hiányzó élelmet és munkaerőt a jezsuita vezetésű Amazonas-menti missziós falvakból nem tudja pótolni, mivel azokat érkezésekor rendre elhagyatottan találja.¹⁷⁷ Jelentéseiben folyamatosan panaszkodott arra, hogy a rend tagjai nem engedelmeskednek az uralkodó parancsainak, és nem hajlandóak együttműködni vele. Meggyőződése még inkább megerősödött, amikor az *Anselm Eckart* és *Anton Meisterburg* atyák által igazgatott *Trocano* faluba (ma *Borba* városa) látogat, akik érkezésekor két kis kaliberű ágyújukból üdvözlésére lövéseket adtak le. Ezt a kormányzó úgy értelmezte, hogy a jezsuita rend már felfegyverkezett, és egy egész kontinensre kiterjedő felkelésre készül, mely délen, a *guaraní* missziókban már el is kezdődött.¹⁷⁸

A *Directório* 1757-es kihirdetésével egyidőben hozta nyilvánosságra *Miguel de Bulhões e Sousa*, Pará püspöke (1748-1759) az *Immensa pastorum principis* kezdetű, 1741-es pápai *brevét*, mely megtiltja az egyházi embereknek, hogy az indiánokat rabszolgává tegyék, megfosszák őket a szabadságuktól és más földekre vigyék.¹⁷⁹ A pápai *breve* rendelkezései, és az indiánvédő törvények, melyek a jezsuiták időleges hatalmát megszüntették a missziós falvak felett, a rend részéről tiltakozást váltottak ki. *Francisco de Toledo* alprovinciális (1755-1757) írásban kérte a rendelkezések megváltoztatását, és amikor ezt nem sikerült elérnie, visszarendelte a városba a missziókat vezető rendtagokat, akik az ingóságok nagy részét, beleértve a kegytárgyakat is, magukkal vitték. A kormányzó ezt a királyi rendelkezéssel szembeni ellenállásként értelmezte, és 1757 júliusában elrendelte 21 jezsuita rendtag, köztük a tartományfőnök száműzését Maranhão-ból.¹⁸⁰ A továbbiakban jezsuita nem tartózkodhatott az Amazonas-menti falvakban, csakis Belém városának környékén. A másik konfliktusforrást az Amazonas torkolatánál fekvő, 60 ezer négyzetkilométernyi területű *Marajó* szigetén szabadon élő szarvasmarhaállomány jelentette, mely a hús-, és tejellátáson túl a marhabőr eladásából jelentős bevételt biztosított a jezsuita rendnek. A szabadon kóborló állatok (*gado do vento*) azonban egy 1728-as rendelkezés értelmében az uralkodó tulajdonában vannak: ezt próbálta meg érvényesíteni Maranhão kormányzója 1758-ban, amikor bekérte a jezsuiták tulajdonjogát igazoló iratokat. A vizsgálat eredményeképpen az állatállomány számát felmérték, majd 1759 elején, az igazoló iratok híján, konfiskálták a hatalmas, kb. 130 ezer

¹⁷⁷ COUTO, *O poder temporal*, 61-62.

¹⁷⁸ ALDEN, *Economic Aspects*, 45-46.

¹⁷⁹ COUTO, *O poder temporal*, 64.

¹⁸⁰ COUTO, *O poder temporal*, 65; ALDEN, *Economic Aspects*, 48-49.

egyedet számláló csordát.¹⁸¹ Az 1759 szeptemberében kiadott, a Jézus Társaságot száműző királyi rendelkezést megelőzően tehát több restriktív intézkedést hozott a gyarmati kormányzat, mely a rend tengerentúli evangelizációs és gazdasági tevékenységét alapjaiban rendítette meg. A kormányzó, *Mendonça Furtado* ellenségessége a rend iránt valószínűleg nagyban befolyásolta Pombal márkijának nézeteit, anyagot szolgáltatott a jezsuitaellenes propagandához, és közvetve hozzájárult a konkrét intézkedések meghozatalához.

¹⁸¹ ALDEN, *Economic Aspects*, 49-50.

I.3. A JÉZUS TÁRSASÁG 18. SZÁZADI TÖRTÉNETE

A Jézus Társaság, mint a korban a legnagyobb, nemzetek feletti intézmény történetének ismerete megkerülhetetlen az Újkor tanulmányozásakor, eszmetörténeti, gazdaság-, társadalom-, vagy akár művészettörténeti szempontból egyaránt. A rend Európában végzett széleskörű oktatási és tudományos munkássága mellett az újonnan felfedezett területeken az őslakosok evangelizációjára vállalkozott. A spanyol és portugál hódítókat követve igen korán megjelentek a dél-amerikai gyarmatokon, majd rövid időn belül a legbefolyásosabb egyházi szervezetté és imponáló gazdasági tényezővé váltak. Legnagyobb sikereiket éppen Latin-Amerikában érték el, ahol az egyházmegyei papság kis száma miatt a plébániai munkában, az őslakosok evangelizációjában, és az oktatásban vállaltak kiemelkedő szerepet. A rend működésének virágkora a 17.-18. század volt, 1750-ben a rend kb. 20 ezer tagot számlált, csak *Brazília* provinciában 450 rendtag (közülük kb. 230 felszentelt pap) élt, egy novíciátust, hét kollégiumot és 28 missziós állomást működtetve. *Maranhão* tartományban kb. 150 rendtag dolgozott, néhány kollégiumban és számtalan missziós faluban szétszórva.¹⁸²

A 18. század közepére Európában uralkodó irányzattá váló felvilágosodás, és annak államigazgatási vetülete, a felvilágosult abszolutizmus a Társaságban látta egyrészt a nemzeti érdekekkel szembenálló pápaság legfőbb támaszát, másrészt a világi élet több színterén kivívott befolyásos szerepüknek köszönhetően a centralizáció legfőbb gazdasági-politikai gátját. Ez a szembenállás a katolikus országok területéről való kitiltáshoz, majd 1773-ban a rend feloszlataához vezetett, mellyel a Társaságot megfosztották minden addigi előjogától és vagyonától. A 18. században a portugál gyarmatokon tevékenykedő négy magyar származású jezsuita, *Fáy Dávid*, *Kayling József*, *Szluha János* és *Szentmártonyi Ignác* atyák szenvedő alanyai voltak a rendjük ellen indított processzusnak. A száműző rendelet kiadását követően Portugáliába deportálták és idegen származásuk miatt börtönbe zárták őket, ahonnan csak hárman jutottak ki élve. E fejezetben a korabeli gyarmati egyházszerkezetről és az őslakosokat érintő evangelizációs módszerekről olvashatunk, majd megvizsgálom a portugál és a többi európai katolikus állam lépéseit a feloszlataához vezető úton, illetve közlök egy frissített katalógust a latin-amerikai gyarmatokon működött magyar származású jezsuita rendtagokról.

¹⁸² Ricardo GARCÍA-VILLOSLADA, *Manual de historia de la Compañía de Jesús*, Madrid, Compañía Bibliográfica Española, 1954², 483.

I.3.1. EVANGELIZÁCIÓ AZ ÚJVILÁGBAN

I.3.1.1. Egyházszerkezet a gyarmatokon

A tengerentúlra indított spanyol és portugál expedíciókkal egy időben, a 15. század végén merült fel a kérdés, hogy az újonnan meghódított földeken ki végzi majd el a pogányok evangelizációját, és kinek a joga lesz az egyházszerkezetet létrehozni és fenntartani. A spanyol korona végül lényegében az Ibér-félsziget *reconquistája* alatt kialakult gyakorlatot ismertette el a pápával. II. Gyula pápa (1505-1513) *Universalis Ecclesiae* kezdetű, 1508-ban kiadott bullájában szentesítette a spanyol uralkodónak azt a jogát, hogy ő jelölheti ki a püspököket és egyéb egyházi személyeket a megfelelő tisztségekre és javadalmakra, valamint beszédheti az egyházi tizedet, ennek fejében köteles a klérus egzisztenciáját biztosítani, valamint a templomokat és egyéb egyházi intézményeket fenntartani.¹⁸³ A portugál *ius patronatus* (*Padroado*) eredete némiképp eltér a spanyol koronáétól, de lényegi különbség nincs köztük. Sajátossága, hogy a patronátusi jogokkal 1456 óta az *Avis-rend* nagymestere rendelkezett, ugyanis *Tengerész Henrik* infáns (1394-1460), aki a felfedező utak legfőbb támogatója és szorgalmazója volt Portugáliában, ekkor kapta meg a pápától a felhatalmazást, hogy a meghódítandó területeken korlátlanul gyakorolhatja főkegyúri jogát. Ez a jog Henrik halálával az uralkodóra szállt, aki egyszemélyben az *Avis-rend* (*Ordem de Avis*, másképpen *Krisztus Katonai rendje*, *Ordem de Cristo*) nagymestere is volt. A másik sajátosság volt, hogy a Madeira szigetén található Funchal püspöksége, később érseksége alá tartozott 1514-től az 1550-es évekig az összes, portugál felségterületen létrehozott püspökség.¹⁸⁴

A spanyol hódítók eljárására jellemző, hogy igyekeztek egy-egy terület elfoglalásakor a lakosokat tömegesen megkeresztelni, illetve már a legkorábbi időktől szervezett egyházmegyerendszert létrehozni. 1546-ban III. Pál pápa (1534-1549) érseki rangra emelt három újvilági püspökséget: *Santo Domingót*, *Mexikót* és *Limát*, majd 1564-től *Bogotá*, 1577-től pedig *Charcas* (*Sucre*) is érseki központ lett.¹⁸⁵ Ezzel szemben brazil földön az expanzió lassú folyamata csak 1551-ben tette lehetővé az első püspökség megalapítását, *São Salvador de Bahia* székhellyel. Salvador csak 1676-ban kapott érseki rangot, ugyanekkor létesültek *Olinda-Recife* és *Rio de Janeiro* alárendelt püspökségei. 1745-ben hozták létre több más püspökséggel együtt *São Paulo* egyházmegyéjét. Maranhão állam egyházjogilag is elkülönült Braziliától, lévén az 1676-ban létrehozott *São Luís-i* és az 1720-ban alapított *Belém do Pará-i*

¹⁸³ EÖRDÖGH István, *Az egyház a gyarmati Latin-Amerikában*, Szeged, Gradus ad Parnassum Könyvkiadó, 1998, 27-29.

¹⁸⁴ EÖRDÖGH, *Az egyház*, 30-32.

¹⁸⁵ EÖRDÖGH, *Az egyház*, 126-127.

püspökségek közvetlenül a lisszaboni érsekség alá tartoztak. A 18. század közepén Belém do Pará püspökének fennhatósága alá tartoztak *São José do Rio Negro* és *Grão-Pará* kapitányságok, míg Maranhão alá *Maranhão*, *Piauí*, *Ceará* és *Rio Grande do Norte* kapitányságok.¹⁸⁶

Az Újvilágban az egyházszerkezet kiépítését és működtetését, valamint a fő feladatnak tekinthető evangelizációt mind spanyol, mind portugál felségterületen szinte kizárólag a szerzetesrendek végezték. A gyarmatokon a koldulórendek mellett a megalapításukat követő néhány éven belül megjelent a Jézus Társasága, nagy konkurenciát jelentve az előbbieknek, sőt Brazíliában szinte ők végezték a missziós munka oroszlánrészét. A ferences rend (*Ordo Fratrum Minorum*) tagjai Mexikóban 1524-től, Peruban 1535-től tevékenykedtek a nagyobb városokban. Brazíliában a 16. század folyamán csak egy-egy elszigetelt csoportjuk működött a déli, tengerparti területeken, rendházaik *Rio de Janeiro*-ban és *São Salvador de Bahia*-ban voltak.¹⁸⁷ A domonkos rend (*Ordo Fratrum Praedicatorum*) elsősorban a nagyvárosokban, *Limában*, *Quitóban*, *Cuzcóban* telepedett le, nekik, csakúgy, mint az elsősorban *Charcas* térségében evangelizáló ágostonosoknak (*Ordo Fratrum Eremitarum Sancti Augustini*), Brazíliában nem voltak misszióik.¹⁸⁸ Kolumbuszt a második Újvilágba vezető útján (1493-1496) két mercedárius testvér (*Ordo Beatae Mariae Virginis de Mercede*) kísérhette el, mivel a *conquista* korai fázisában egyedül ez a rend volt feljogosítva a meghódított területeken való térítésre. Egy Quitóból induló expedíció folyamán 1639-ben jutottak el Maranhão-ba, itt elsősorban az Amazonas-térségben tevékenykedtek hittérítőként.¹⁸⁹

A ferences rendből kivált kapucinusok (*Ordo Fratrum Minorum Capuccinorum*) először akkor érkeztek a portugál gyarmatokra, amikor a hollandok *Recife* központtal az északkeleti tartományok, *Rio Grande do Norte*, *Paraíba*, *Ceará*, *Sergipe* és *Maranhão* partmenti területeit az uralmuk alá hajtották (1630-1654), ugyanis a holland megszállás vezetője, *Nassaui Móric* (1604-1679) a fennhatósága alá eső területeken engedélyezte működésüket.¹⁹⁰ Az északkeleti területeken hivatalosan 1705-től tevékenykedtek, a *Propaganda Fide* hittérítő központ égisze alatt, valamint anyagi támogatásával. Központjuk a későbbiekben *Salvador*-ban volt, a misszionáriusok nagy többsége Itáliából érkezett, ellentétben a többi szerzetesrenddel, akik szinte kizárólag ibériai származású rendtagokat

¹⁸⁶ EÖRDÖGH, *Az egyház*, 132, OLIVEIRA MARQUES, *History of Portugal*, 433-434.

¹⁸⁷ EÖRDÖGH, *Az egyház*, 135-137.; Caio BOSCHI, „Ordens religiosos, clero secular e missão no Brasil”, in Francisco BETHENCOURT – Kirti CHAUDHURI (szerk.), *História da Expansão Portuguesa, Vol. 3. O Brasil na Balança do Império (1697-1808)*, Navarra, Círculo de Leitores, 1998, 297-300.

¹⁸⁸ EÖRDÖGH, *Az egyház*, 137-139.

¹⁸⁹ EÖRDÖGH, *Az egyház*, 139-143.; BOSCHI, *Ordens religiosos*, 303.

¹⁹⁰ EÖRDÖGH, *Az egyház*, 147-148.

küldtek Dél-Amerikába. 1760-ban a többi szerzetesrenddel együtt őket is elűzték a portugál gyarmatokon lévő misszióikból.¹⁹¹ A sarutlan karmeliták (*Ordo Fratrum Beatae Mariae Virginis de Monte Carmelo*) a 16. század végén érkeztek Brazíliába, ahol aktív missziós munkát végeztek. Az 1720-as években már három önálló provinciájuk volt *Rio de Janeiro*, *Bahia* és *Pernambuco* központtal. Legfontosabb evangelizációs tevékenységüket az Amazonas felső folyása és a *Rio Negro* mentén fejtették ki, ahol 1720-ban már 15 missziós falut igazgattak.¹⁹²

A tengerentúli portugál területeken, noha több szerzetesrend is részt vett az őslakosság evangelizációjában, a *Jézus Társaságának* abszolút hegemón szerepe volt a jellemző. A spanyol területekre az 1560-as évektől kezdve utaztak ki, először a nagyvárosokban végeztek pasztorációs és oktatói munkát, majd a még civilizálatlan, vadászó-gyűjtögető életmódot folytató indián törzsek területére is kiterjesztették tevékenységüket. A *Mexikói*, vagy *Új-Spanyolországi Rendtartomány* (1566-1767) neves kollégiumokkal büszkélkedhetett Mexikóvárosban és Havannában, valamint virágzó missziós falvakkal a mai Alsó-Kaliforniában és Arizonában. Az 1696-ban önállósuló *Ecuadori*, vagy *Quitói Rendtartományban* a legjelentősebb vállalkozás a *maynas* indiánok missziói voltak. *Új-Granada Rendtartományban*, mely a mai Venezuela és Kolumbia területét ölelte fel, a legfontosabb állomáshelyeik a nagyvárosokban, Bogotában, Santa Fében és Cartagenában voltak. A *Perui Provincia* tekintélye tagadhatatlan volt, itt 1567-től tevékenykedtek a jezsuiták, létrehozva a San Pablo kollégiumot Limában, evangelizálva a *mojos* indiánok között (itt dolgozott *Éder Xavér Ferenc* is). A Perutól 1684-ben önállósuló *Chilei Provinciában* az araukán indiánok között térítettek. A *Paraguayi Provincia* területén az 1580-as évek óta voltak jelen, de a tartomány csak 1637-ben önállósult. Az itt létrehozott redukciók területe a mai Paraguay államnál jóval nagyobb térséget ölelt fel, kiterjedt a mai Uruguay, Argentína és Brazília területére is, nagy befolyással bíró kollégiumai voltak Córdobában, Asunciónban és Buenos Airesben.¹⁹³

A Társaság a dél-amerikai portugál területeken két önálló provinciában működött: az 1553-ban felállított brazíliaiban, és az 1627-ben önállósult *Maranhão* alprovinciai rangú tartományában. Brazíliába az első jezsuiták *Manuel da Nóbrega* atyának, a rendtartomány első előljárójának a vezetésével 1549-ben érkeztek meg. Nóbrega atya részt vett a brazil föld meghódítói által vezetett felfedező expedíciókban, majd önálló missziós telepeket szervezett,

¹⁹¹ BOSCHI, *Ordens religiosos*, 300-301.

¹⁹² EÖRDÖGH, *Az egyház*, 148; BOSCHI, *Ordens religiosos*, 302-303.

¹⁹³ EÖRDÖGH, *Az egyház*, 145-147.

jelen volt a mai São Paulo, Rio de Janeiro és Salvador városok megalapításánál. *José de Anchieta* atyával, a második tartományfőnökkel (akit Brazília apostolának is neveznek), az első *tupi* nyelvtan összeállítójával együtt ők rakták le a kereszténység alapjait brazil földön. Aktív egyházszerző és térítő munkájuk eredményeképpen a 16. század végére több tízezer megkeresztelt indián élt itt, és a kb. 150 rendtag öt rendházból indulva végezte missziós és oktatói munkáját. A neves hitszónok, termékeny lelkesíró, diplomata, *Antônio Vieira* az 1650-es évektől vállalta magára az indiánok jogainak védelmét. Miután a *Maranhão* provinciában tett utazásai alkalmával megismerte életkörülményeiket, megalapított kb. 150 missziós falut, és sikeresen megtérített több ezer indiánt. Meggyőződése volt, hogy az indiánok védelmére a legmegfelelőbb módszer az *aldeia*-rendszer megvalósítása, azaz a jezsuiták közvetlen irányítása alatt álló települések létrehozása, mely az egyetlen eszköz annak megakadályozására, hogy a telepések rabszolgaságba kényszerítsék az őslakókat. 1687-ben Brazília provincia előljárója lett, 1697-ben Salvadorban hunyt el.¹⁹⁴ Mivel az anyaország híjával volt nem csak telepéseknek, hanem elhivatott missziósoknak is, a gyarmatokon a 17. század végétől külföldi származású rendtagoknak is engedélyezték az evangelizációt. Mind a spanyol, mind a portugál gyarmati területeken a Habsburg-birodalomból érkező misszionáriusok élveztek elsőbbséget, Portugáliában különösen *Ausztriai Mária Anna* anyakirályné (1708-1754), V. János király felesége, I. József anyja támogatta őket. A Brazíliában dolgozó mindenkori rendtagok kb. 8 százaléka volt külföldi,¹⁹⁵ elsősorban nagy-britanniai, itáliai, vagy „német” származású: e kifejezés alatt a Társaság egykori Germán Asszisztenciájához tartozó rendtagok értendők, akik között, ha az osztrák tartományból jöttek, cseh, horvát, vagy magyar ajkúak is voltak.

I.3.1.2. Evangelizációs módszerek

Latin-Amerika gyarmati korszakában az őslakosok civilizációja és evangelizációja szorosan egybetartozott, az állam és az egyház közös érdeke volt, noha a térítés feladatát a korona teljes egészében az egyházi szervezetekre ruházta. A jezsuita rend egyszerre képviselte a spanyol és a korona érdekeit, hiszen ezen hatalmak felségterületein működött, és az anyaországból származó tagjaik nagy része erős nacionalizmust hozott magával. Másrészt a rend, mint Krisztus hadserege a maga univerzális, nemzetek feletti jellegét mindig hangsúlyozta, így az *iberizáció*, az Ibér-félsziget jellemző kultúrjegyeinek terjesztése soha

¹⁹⁴ EÖRDÖGH, *Az egyház*, 144-145.

¹⁹⁵ BOSCHI, *Ordens religiosos*, 297.

nem volt prioritás az evangelizáció során. Ennek jó példája az Amazonas-menti missziós falvak esete, ahol a portugál nyelvet sem oktatták. A Jézus Társasága az *inkulturáció* módszerével igyekezett a keresztény hit számára megnyerni az őslakosokat. Az *akkulturáció*¹⁹⁶ fogalma több koncepciót is jelöl, antropológiai szempontból azt a folyamatot, amikor két vagy több kultúra találkozásakor jelentős kölcsönhatás következik be, és a tudományos, vagy technikai ismeretek gazdát cserélnek. Az *inkulturáció*¹⁹⁷ nagyon leegyszerűsítve az evangelizáció módszereként a keresztény hit és értékek beillesztését jelenti egy új kultúrába. A hithirdetők ugyanis csak úgy érhetnek el valódi sikert, ha teljesen be tudnak illeszkedni az adott terület kultúrájába, miután azt felmérték, megismerték és értékeit magukévá tették. A missziológia ma legáltalánosabban elfogadott álláspontja szerint ezzel a módszerrel tudják a keresztény hit alapelveit a legeredményesebben közvetíteni más kultúrából származó emberek felé.

A 16. század elejétől, a hódítások megindulásával egyre többször merült fel a kérdés az őslakók jogi és teológiai státuszát illetően. Az a tétel, miszerint az indiánok vadállatok, nem pedig emberek, ideológiailag a civilizálás szükségességét indokolta.¹⁹⁸ A 16. századi spanyol jezsuita tudós, *José de Acosta* három csoportra osztotta a pogányokat, az elsőbe tartoztak a szervezett államokban élő, az írást ismerő ázsiai népek, a másodikba az uralkodó irányítása alatt élő, de nem írástudó népek, például az aztékok és az inkák kerültek, a harmadik csoportot pedig a vad, civilizálatlan vándorló-gyűjtögető újvilági indián törzsek.¹⁹⁹ A 16. század végétől viszont az a tézis vált uralkodóvá, mely szerint az indiánok gyermekek, akik atyai felügyeletet igényelnek, ezzel a módszerrel igyekeztek valamelyest gátat szabni az őslakosok munkaerejének kihasználásának. A jezsuita rend magáévá tette és gyakorlatba is átültette ezt a gondolatot, amennyiben az általuk paternális módszerekkel vezetett indián falvakban irányító szerepük az élet minden területére kiterjedt.²⁰⁰ Védenceiket európai falvak mintájára létrehozott településekre telepítették, megismertették velük a földművelés és különböző mesterségek csínját-bínját, bevezették a szigorú napirendet, európai ruhákat adtak rájuk, stb.

¹⁹⁶ Az angolszász szakirodalomban az akkulturáció kifejezést használják inkulturáció értelemben. Silvio PALACIOS – Ena ZOFFOLI, *Gloria y tragedia de las misiones guaraníes. Historia de las Reducciones Jesuíticas durante los siglos XVII y XVIII en el Río de la Plata*, Bilbao, Ediciones Mensajero, 1991, 106-107.

¹⁹⁷ PALACIOS – ZOFFOLI, *Gloria y tragedia*, 106.

¹⁹⁸ Daniel SANTAMARÍA, *Del tabaco al incienso. Reducción y conversión en las Misiones Jesuitas de las selvas sudamericanas. siglos XVII y XVIII*, San Salvador de Jujuy, Centro de Estudios Indígenas y Coloniales, 1994, 65-70.

¹⁹⁹ EÖRDÖGH, *Az egyház*, 154.

²⁰⁰ SANTAMARÍA, *Del tabaco al incienso*, 70-73.

Ahhoz, hogy eredményes civilizáló és evangelizáló munkát végezzenek, szükség volt a lehető legtöbb, az őslakosokra vonatkozó adat összegyűjtésére és cirkulációjára a Társaság missziós tagjai és feljebbvalóik között. Ennek eredménye a nagyszámú, levél vagy önálló dolgozat formájában közreadott beszámoló, melyek az indiánok szokásairól, mindennapi életéről, nyelvéről, a környező vidék flórájáról és faunájáról értekeznek. Az első *tupi* nyelvtant *José de Anchieta* publikálta 1556-ban, indián nyelven elkészített hittankönyveket pedig az 1620-as évektől adtak ki az Újvilágban.²⁰¹ Az egyik legfigyelemreméltóbb etnográfiai beszámoló a magyar származású *Éder Xavér Ferenc* atya tollából származik, aki *Descriptio Provinciae Moxitarum* című művében a *mojos* indiánok között végzett munkáját mutatja be, részletekbe menően ecsetelve az indiánok szokásait és környezetüket.²⁰² Ez a pontos megfigyelésre és annak közreadására való hajlam és kötelezettség teszi a jezsuita rendet a latin-amerikai etnográfia megalapítójává.²⁰³

A Jézus Társaságának a gyarmatokon végzett evangelizációs tevékenységének a megítélése meglehetősen szélsőségesen alakult. Az 1930-as években jelent meg Gilberto Freire nagyhatású műve,²⁰⁴ mely a brazil társadalom történeti alakulásának fő motívumait vizsgálja. A szerző vélekedése szerint, ami az őslakosok kultúrájából az európai kultúrával való találkozás után egyáltalán fennmaradt, az a jezsuiták tevékenysége *ellenére* maradt fenn, akik a lehető legkárosabb hatást váltottak ki azzal, hogy az addig nomád életmódot folytató törzseket falvakba telepítették. Szerinte a jezsuitáknak az őslakosokat érintő gazdasági kizsákmányolása és a természetüktől idegen erkölcsi normák bevezetése az indiánok teljes faji és kulturális elkorcsosulását okozta.²⁰⁵ Sokáig vezérfonalnak számító elméletével a legmodernebb történeti és antropológiai munkákban már igen ritkán találkozunk, kivéve a Bartolomé Bennassar és Richard Marin összeállításában, 2000-ben megjelent, szociográfiai szemléletű Brazília-történetet, mely teljes egészében a jezsuiták számlájára írja az ősi brazil indián kultúrák lerombolását.²⁰⁶

A jezsuitáknak az indiánok feletti időleges hatalmának és az *aldeia*-rendszernek véget vető, a portugál korona által hozott 1757-es indiánvédő törvények hasonlóan szélsőséges

²⁰¹ EÖRDÖGH, *Az egyház*, 152.

²⁰² J. BAPTISTA, „Éder, Ferenc Xavér”, in Charles E. O’NEILL – Joaquín M. DOMÍNGUEZ (szerk.), *Diccionario histórico de la Compañía de Jesús*, Róma, IHSI, II. kötet, 1201.

²⁰³ SANTAMARÍA, *Del tabaco al incienso*, 74.

²⁰⁴ Magyar fordításban is olvasható: Gilberto FREIRE, *Udvarház és szolgaszállás: a brazil család a patriarchális gazdasági helyzetben*, Budapest, Gondolat, 1985.

²⁰⁵ FREIRE, *Udvarház és szolgaszállás*, 155-156.

²⁰⁶ Bartolomé BENNASSAR – Richard MARIN (szerk.), *História do Brasil. 1500-2000*, Lisszabon, Teorema, 2000.

megítélés alá esnek. Caio Prado rámutat arra,²⁰⁷ hogy ezek a törvények tulajdonképpen a jezsuitáknak azt az elképzelését tették magukévá, hogy az indiánoknak joguk van a szabadsághoz, és az oktatás révén a civilizált világba való belépéshez. Még azt az alapvető rendezési elvet is megtartották, miszerint az indiánokat külön településekre kell összegyűjteni, és mivel nem képesek önmagukat igazgatni, egy vezetőt kell följük rendelni. A 2008-as, Adriana Lopez és Carlos Mota szerzőségével megjelent *História do Brasil* szerint²⁰⁸ az indiánvédő törvények éppen az ellenkező hatást váltották ki, mint amire rendeltettek, ugyanis az erőszakos akkulturáció, munkaerejük legváltozatosabb kihasználása, és az újfajta betegségek következtében az őslakos törzsek nagy része megtizedelődött, vagy az őserdőbe menekült a civilizáció elől. Charles Boxer viszont úgy vélte, a brazil nemzet képe a jezsuiták hozzájárulása nélkül ma egészen más jellegű lenne: a jezsuiták térítették meg az indiánokat, oktatták a telepések gyermekeit, és javították a portugálok erkölceit, jelenlétük hozadéka tehát pozitív.²⁰⁹

I.3.2. A REND HELYZETE PORTUGÁLIÁBAN ÉS GYARMATAIN

I.3.2.1. Üldöztetés

Az 1750-es évek közepétől jelentkezett a portugál korona részéről egy erőteljes jezsuitaellenes fellépés, mely ekkor már konkrét intézkedésekben manifesztálódott. A belpolitikai feszültségek, az 1757-es portói lázadás, majd a király elleni 1758-as merénylet mögött a jezsuitákat, mint felbujtókat gyanították, és erről a közvéleményt is igyekeztek meggyőzni. A folyamat egészét jól modellezi *Gabriele Malagrida*, az olasz származású misszionárius, népszerű hitszónok esete. Malagrida atya közel három évtizedet töltött Maranhão-ban, itt prédikálással, az indiánok evangelizációjával, valamint oktatással foglalkozott. A Lisszabont sújtó 1755-ös földrengést Isten büntetésének tartotta, melyet a megromlott erkölcsű népre mért: ezt hirdette a szószékről, és erről szólt 1756-ban kiadott *Juízo da Verdadeira Causa do Terremoto* című irata. Fellépése kiváltotta Pombal haragját, aki száműzte Malagrida atyát Setúbalba, de hívei, köztük arisztokrata családok tagjai oda is követték. Mivel az I. József elleni merényletet követően a Malagrida atyát pártoló *Távora* család lett a fő gyanúsított, könnyű volt az őt is felségsértés miatt perbe fogni, majd 1759 januárjában bebörtönözni. A két évig tartó vizsgálatot a *Paulo de Carvalho* vezette inkvizíciós

²⁰⁷ PRADO, *The Colonial Background*, 101.

²⁰⁸ Adriana LOPEZ - Carlos Guilherme MOTA, *História do Brasil: uma interpretação*, São Paulo, Editora Senac São Paulo, 2008, 227.

²⁰⁹ BOXER, *Race Relations*, 87.

bíróság folytatta le, végül bűnösnek találták, és mint hamis prófétát és eretneket máglyahalálra ítélték: az ítéletet az akkor már súlyos beteg, idős emberen 1761 szeptemberében hajtották végre. Az eset nagy visszhangot váltott ki szerte Európában, még Voltaire, a pombali politikával egyébként rokonszenvező gondolkodó is elítélte az eljárást.²¹⁰

A másik nagy nemzetközi érdeklődéssel kísért eset a szakirodalomban *guerra guaranítica*, vagy *guerra dos Sete Povos* néven hivatkozott *guaraní háború* volt. A *Sete Povos*, vagyis a hét, spanyol jezsuiták vezette redukció az 1750-es madridi egyezmény 14., 15. és 16. cikkelye alapján kiűrésre kellett, hogy kerüljön, mivel a területet át kellett adni a portugáloknak. Miután hasztalanul igyekezett a rendelkezést hatályon kívül helyeztetni, a jezsuita rendfőnök, *Ignazio Visconti* (1751-1755) utasította a redukciókban működő rendtagokat, hogy késedelem és ellenállás nélkül hagyják el a településeket, és elküldte megbízottját, *Luis Altamiranót*, hogy az átadásban segédkezzen. Az erőszakos kilakoltatás hírére a redukciók 1752 novemberében fellázadtak, a tárgyalás velük hasztalan volt. A gerillamódszerekkel vívott harc eleinte az indián csapatok sikereit hozta, de a vezetőjük halála következtében szétfelbomlott hadakat 1756 februárjában az egyesült spanyol-portugál seregek megsemmisítették. Az 1756-ban lefolytatott vizsgálat nem talált a jezsuitákra nézve semmilyen terhelő bizonyítékot a felhozott vádakhoz, azaz, hogy kitervelték és tevékenyen irányították volna a felkelést.²¹¹

A portugál gyarmatokon máshol is keletkeztek feszültségzónák a világi hatalom és a jezsuita rend között. *Grão-Pará e Maranhão* államban a jezsuiták elsősorban gazdasági tevékenységük miatt kerültek ellentétbe a helyi telepésekkel, majd a portugál koronával. A rendet megvádolták azzal, hogy visszaél az indiánok munkaerejével, tehát végeredményben az ő munkájukból származik a rend gazdagsága. *Saldanha* bíboros, vizitátor 1758-as rendeletében szó szerint ezt róttá fel nekik, azaz, hogy a fűszerek gyűjtését az őserdőkben és a sózott hús előállítását a szarvasmarhatelepeken kizárólag kereskedelmi, lukratív céllal végzik.²¹² *Michelangelo Tamburini* generális (1706-1730) több ízben intette Maranhão tartományfőnökeit, hogy a fűszerek gyűjtését korlátozzák a minimálisra, hogy a világiak nehegy megbotránkozzanak, vagy fellépjenek a rend ellen.²¹³ A bevett gyakorlaton azonban, úgy tűnik, nem változtattak, sőt a begyűjtött kakaót és szegfűszeget nagy mennyiségben a

²¹⁰ D. MAURIZIO, „Malagrida, Gabriele”, in Charles E. O’NEILL – Joaquín M. DOMÍNGUEZ (szerk.), *Diccionario histórico de la Compañía de Jesús*, Róma, IHSI, III. kötet, 2481.

²¹¹ Alberto ARMANI, *Città di Dio e città del Sole. Lo „Stato” gesuita dei Guarani (1609-1768)*, Róma, Edizioni Studium, 1977, 211-218.

²¹² Idézi João Lúcio de AZEVEDO, *Os jesuítas no Grão-Pará. Suas missões e a colonização*, Coimbra, Imprensa da Universidade, 1930², 246-247.

²¹³ A leveleket idézi AZEVEDO, *Os jesuítas no Grão-Pará*, 248-249.

jezsuita kollégiumban tárolták, ami szintén visszatetsző volt a világiak szemében. *Visconti* rendfőnök Maranhão provinciálisának írott leveleiben hangsúlyozta, hogy a portugál uralkodó rendelkezésének megfelelően egy-egy rendtag csak 25 háznépnyi indiánt alkalmazhat személyes szolgálatra, és ha valaki ennél több indián felett rendelkezik, azt szigorúan meg kell büntetni.²¹⁴

A másik frontvonal, amelyben a rend képviselte az egyik oldalt, a helyi, *Belém do Pará*-i püspöki hatalommal szemben nyílt.²¹⁵ A kérdés az volt, hogy a püspöknek, mint feljebbvalónak joga van-e megvonni a jezsuitáktól a misézés és gyóntatás jogát, illetve, hogy joga van-e vizitációt végezni a rend által vezetett falvak plébániáin. A Társaság visszautasította, hogy a püspök bármiféle joghatósággal rendelkezne felettük, így vizitációt sem végezhet a rend által irányított missziós telepeken. Noha a folyamatos csatározás közepette úgy tűnt, a jezsuiták álláspontja kerekedik felül, hiszen nem távolították el őket a missziós falvakból, a száműző rendelet kihirdetésekor a Belém-i püspököt már ellenségüknek tudhatták, aki a világi hatóságoknak aktívan segédkezett a rendelet végrehajtásában.

Az indiánok szabadságát biztosító és a *repartição* rendszerét megreformáló *Directório* 1757-es megjelenése szintén éles tiltakozást váltott ki a rend képviselőiből. A portugál vezetés azonban nem tolerálta az engedetlenséget, és elrendelte valamennyi misszionárius számára, hogy hagyják el az Amazonas-menti falvakat. A helyzetet súlyosbította egy incidens, mely Maranhão kormányzójának látogatásakor történt *Trocano* (ma *Borba* városa) faluban. Az *Anselm Eckart* és *Anton Meisterburg* atyák által igazgatott településen a kormányzó érkezésekor annak üdvözlésére két kis kaliberű ágyújukból lövéseket adtak le. Az eset a *Relação Abreviadá*ban úgy van ábrázolva, mintha a két német származású atya szándékosan a kormányzó életére tört volna, sőt ágyúikkal egyenesen a fennálló hatalmat készültek megdönteni. 1757 novemberében ők is rajta voltak azon a hajón, mely a Maranhãóból száműzött hittérítőket szállította Lisszabonba. A deportált misszionáriusokat különféle okok miatt marasztalták el: tiltott kereskedelem folytatása, állomáshelyük engedély nélküli elhagyása, engedetlenség, stb. A tíz jezsuita deportált között volt *Fáy Dávid* magyar misszionárius is, aki a *Relação Abreviada* szerint a királyi jogokkal visszaélve szerződést kötött az indiánokkal, kivéve őket a korona fennhatósága alól, így felségsértést követett el.²¹⁶

Az *I. József* ellen 1758. szeptember 3-án megkísérelt merénylet alkalmat adott Pombal márkinak főnemesi ellenzékének eltávolítására, egyszersmind a Jézus Társaság elleni

²¹⁴ Idézi AZEVEDO, *Os jesuítas no Grão-Pará*, 250.

²¹⁵ AZEVEDO, *Os jesuítas no Grão-Pará*, 254-256.

²¹⁶ AZEVEDO, *Os jesuítas no Grão-Pará*, 344-346.

fellépésre. Az 1758. december 13-án letartóztatott Aveiro herceget, Távora márkiját és közeli rokonait 1759 januárjában halálra ítélték és kivégezték. Ugyanezen a decemberi napon valamennyi liszaboni jezsuita intézményt katonákkal vették körül, és megtiltották számukra a kommunikációt a külvilággal, Saldanha bíboros, a rend kinevezett vizitátora pedig meghagyta, hogy a rendtagok nem hagyhatják el házaikat.²¹⁷ December 23-án a katonák házkutatást végeztek valamennyi rendházban, ahol fegyvereket kerestek. A kivégzés napján letartóztattak tíz jezsuitát, köztük a portugál tartományfőnököt, João Henriques atyát, José Moreirát, az uralkodó egykori gyóntatóját, és Gabriele Malagridát, a vád ellenük az összeesküvésben való részvétel volt.²¹⁸ 1759. január 19-én kelt az a királyi rendelet, mely elrendelte a Jézus Társaság vagyonának elkobzását, azzal az indoklással, hogy részt vettek a paraguayi háborúban, és az ellene megkísérelt merényletben. Ezt követően Pombal márkijára Portugália püspökei körlevélben ítélték a rend erkölcstelenségét és az általuk terjesztett veszélyes tanokat.²¹⁹ Februárban megkezdték az ingóságok lefoglalását. Luxuscikkeknek: értékes bútoroknak, ruháznak nyoma sem volt, jelentősebb pénzüsszeget is csak egy rendházban találtak, ahol a tengerentúlról jövő áruk utáni bevételt gondozták.²²⁰

I.3.2.2. A rendtagok helyzete a száműző rendelet kihirdetése után

1759. április 20-án kelt levelében I. József értesítette XIII. Kelemen pápát (1758-1769) arról a szándékáról, hogy elrendeli a Társaság tagjainak száműzését a portugál korona egész területén. Indokai ismertek voltak: a Társaság tagjai szerzeteshez nem méltóan viselkedtek, Paraguayban lázadást szítottak és a személye elleni támadást ők sugalmazták.²²¹ A jezsuitákat száműző rendelet a merénylet évfordulóján, 1759. szeptember 3-án látott napvilágot.²²² A jezsuitákat lázadóként és árulóként ítélte el, fővesztés terhe mellett megtiltotta nekik, hogy a továbbiakban Portugália földjére lépjenek, és megtiltotta valamennyi alattvalójának, hogy kapcsolatba lépjen velük, vagy menedéket nyújtson nekik. A novíciusoknak, illetve akik még nem tették le negyedik fogadalmukat, felajánlották, hogy ha kilépnek a rendből, Portugáliában maradhatnak; néhányan éltek is ezzel a lehetőséggel. A vidéki településeken, Elvasban, Vila Viçosában, Portalegrében, Évora-ban és Santarém-ben saját rendházaikban elzárva tartott

²¹⁷ Ludwig von PASTOR, *The History of the Popes from the Close of the Middle Ages*, vol. 36., London, Routledge & Kegan Paul Ltd., 1961, 312.

²¹⁸ PASTOR, *The History of the Popes*, 313.

²¹⁹ PASTOR, *The History of the Popes*, 316.

²²⁰ PASTOR, *The History of the Popes*, 319-320.

²²¹ PASTOR, *The History of the Popes*, 323.

²²² A rendelet szeptember 3-ai datálású, de csak október 5-én hozták nyilvánosságra, lásd PASTOR, *The History of the Popes*, 331-332.

jezsuitákat szeptember közepén Lisszabonba vitték.²²³ Itt hajóra kellett szállniuk a lisszaboni *casa professa*, a *Santo Antão* kollégium és a noviciátus lakóival egyetemben. Portugáliában csak azok a rendtagok maradtak, akiket a *Junqueira* és a *São Julio da Barra* erődök börtönébe zártak, ide kerültek később a tengerentúli területekről deportált idegen származású rendtagok is. A 133 főt számláló első turnust szeptember 17-én hajózták be, és október 24-én tették partra a pápai állam kikötőjében, *Civitavecchiában*.²²⁴

A tengerentúli területeken szolgáló rendtagokat 1759-1760 folyamán gyűjtötték össze, hasonló módon, mint ahogy az anyaországban történt, ezt követte a deportálásuk Portugáliába. A rend vizitátora, Saldanha bíboros a salvadori érseknek hatalmat adott a Jézus Társaság megreformálására a brazil területeken, mely 1758 szeptemberében vált nyilvánossá.²²⁵ Az év folyamán visszarendelték a jezsuitákat missziós falvaikból, és a *Directóriónak* megfelelően világi irányítás alá vették a településeket.²²⁶ *Salvadorba* 1759. december 24-én érkezett a jezsuita rendet feloszlató királyi rendelet, melyet hivatalosan január elején tettek közzé a városban. Ezt követően az anyaországgal analóg módon a rendtagokat a rendházakban őrizet alá vették, a vidéki birtokokon, a cukormalmoknál tartózkodókat pedig visszarendelték a városba.²²⁷ A novíciusoknak lehetőséget adtak arra, hogy kilépjenek a rendből és Braziliában maradhassanak. 1760. április 19-én szálltak hajóra a száműzöttek, összesen 122-en, köztük a tartományfőnök, *Manuel Sequeira* és *Antônio Moraes*, a salvadori kollégium rektora.²²⁸ Június 13-án érkeztek meg Lisszabonba, ahol rögtön átrakták őket egy genovai teherhajóra, ahol a Rio de Janeiróból érkezett jezsuiták voltak.

Pernambuco, Rio Grande do Norte, Paraíba és Ceará kapitányságokból *Olinda* és *Recife* közelébe, egyazon helyre igyekeztek összegyűjteni a rendtagokat. Az olindai rendházból Caeiro atya értesülései szerint először két külföldi jezsuitát, a magyar származású *Szluha Jánost* és *Jacob Barcát* indították útnak egy királyi hadihajó fedélzetén.²²⁹ 1760 februárjában az olindai kollégiumban és Cearában összegyűjtött jezsuitákat átszállították a

²²³ Fortunato de ALMEIDA, *História da Igreja em Portugal*, 3. kötet, Porto, Portucalense Editora, 1967, 125.

²²⁴ PASTOR, *The History of the Popes*, 331.

²²⁵ José CAEIRO, *De Exilio Provinciarum Transmarinarum Assistentiae Lusitanae Societatis Jesu, Liber I, De Exilio Provinciae Brasiliensis Societatis Jesu, I. caput, 7.* Kétnyelvű, latin-portugál szövegkiadását lásd *Jesuitas do Brasil e da Índia na perseguição do Marquês de Pombal*, Salvador, Escola Tipografica Salesiana, 1936.

²²⁶ Salvador egyházmegyében 9, Rio de Janeiro provinciában 5, São Paulo egyházmegyében 6, Pernambuco környékén 7 falut igazgattak a jezsuiták. Lásd CAEIRO, *De Exilio, I.II.6.*

²²⁷ CAEIRO, *De Exilio, I.IV.2.*

²²⁸ CAEIRO, *De Exilio, I.VII.2.*

²²⁹ CAEIRO, *De Exilio, I.VII.6.* Az információ sajnos levéltári forrásokkal nem igazolható, ellentmond a többi, korabeli beszámolónak, sőt Caeiro egy másik szöveghelyének.

Recife-i kollégiumba, majd május elején behajózták az 53 rendtagot. Június végén értek Lisszabonba, rögtön átszállították őket a genovai vitorlásra, a salvadori jezsuiták mellé.²³⁰

A *Rio de Janeiro-i* kollégiumot 1759 novemberében szállták meg a kormányzó fegyveresei, majd a városban nyilvánosan kihirdették a királyi rendeletet. Ezzel párhuzamosan a környékbeli farmokról, cukormalmokról és a missziós telepekről visszarendelték a jezsuitákat a városba, birtokaikat minden ingósággal együtt pedig lefoglalták a korona számára. *São Paulo* kollégiumából és a környező településekről 1760 januárjában deportálták a rendtagokat, úticéljuk Rio de Janeiro volt.²³¹ Sok rendtag a hajóút viszontagságaitól és a fenyegetésektől megrettenve elhagyta a rendet, bár az 1760. március 15-én induló hajón így is többen voltak a megengedettnél, ami hihetetlen zsúfoltsághoz vezetett. A hajó június 6-án vetett horgonyt Lisszabon partjainál, utasait átrakták a már említett genovai hajóra.²³² Miután az utolsó transzfer is megérkezett, a beteg, vagy idős, legyengült rendtagokat *Azeitão* börtönébe hurcolták, a hajó pedig 265 emberrel a fedélzetén június 29-én elindult Lisszabonból úticélja, a pápai állam felé.²³³

A Maranhão államban tevékenykedő jezsuitákat *São Luís* kollégiumában gyűjtötték össze, köztük a magyar származású *Kayling József* atyát, aki ezt megelőzően a *Madre de Deus* rezidencián tartózkodott.²³⁴ A kollégiumban összezsúfolt jezsuitákat Pombal rendelkezésének megfelelően előbb *Belém do Pará* kollégiumába szállították, ahonnan egy teherhajó szállította el az erről a területről deportált valamennyi rendtagot. *Ibyrajuba* rezidenciájáról hurcolták el *Szentmártonyi Ignác* atyát is, annak ellenére, hogy nem misszionáriusként, hanem a portugál uralkodó hívására, királyi csillagászként érkezett Brazíliába, az északi határmegállapító expedícióra. Szolgálatiért a királytól kapott fizetését és kéziratait az egyik forrás szerint ekkor kobozták el.²³⁵ *Belém do Parában* 1760. jún. 16-án horgonyzott le a maranhãoi kereskedelmi társaság Nossa Senhora da Arrábida nevű hajója. Még aznap éjjel katonaság vette körbe a jezsuita rendházakat, másnap pedig a *juíz de fora* kihirdette a jezsuitákat száműző rendeletet. Miután az interiorban lévő birtokaikról is behurcolták a rendtagokat, és *São Luís*ből megérkezett a menekülteket szállító hajó, összesen 126-an szálltak hajóra 1760 szeptemberében. Az út során négyen haltak meg az ellátás hiányosságai és a helyszűke miatt. December 3-án érkeztek meg Lisszabonba.²³⁶ A magasabb

²³⁰ CAEIRO, *De Exílio*, I.IX.7.

²³¹ CAEIRO, *De Exílio*, I.XVI.3.

²³² CAEIRO, *De Exílio*, I.XVIII.1-2.

²³³ CAEIRO, *De Exílio*, I.XVIII.4.

²³⁴ CAEIRO, *De Exílio*, Liber II, *De Exílio Vice-Provinciae Maranhoniensis Societatis Jesu*, XVII. caput, 2.

²³⁵ CAEIRO, *De Exílio*, II.XVIII.6.

²³⁶ AZEVEDO, *Os jesuitas no Grão-Pará*, 367.

tisztséget viselőket: a kollégiumok és szemináriumok rektorait, a tartományfőnököket a Setúbal közelében fekvő *Azeitão* faluban található, egykor Aveiro hercegének tulajdonát képező palotába vitték, ahol szigorú őrizet alatt tartották őket, az idegen származásúakat pedig a *São Julião* erőd börtönébe hurcolták.²³⁷

A távol-keleti portugál gyarmatok központjába, *Goába* 1759 szeptemberében érkezett meg India új alkirálya, *Manuel Saldanha e Albuquerque* (1758-1765), aki érkezése után elrendelte a jezsuita tulajdonú ingatlanok lefoglalását, javaik elkobzását és elárverezését, valamint lakóik börtönbe vetését, melyet azonnal végre is hajtottak. Egy évvel később, 1760. december közepén hajózták be Goában a 127 foglyot, akik közül 24 az öt hónapig tartó út viszontagságai következtében elhunyt. Sorsuk ugyanaz volt, mint a Dél-Amerikából száműzötteké, származásuktól függően vagy börtönbe kerültek, vagy Itáliába deportálták őket. Goában szintén nagyszámú „idegen” származású jezsuita működött, elsősorban Észak-Itáliából és a német, valamint a cseh tartományokból jöttek.²³⁸

A Pápai Államba deportált, és ott több vidéki, illetve római rezidenciába szétesztott közel 1100 portugál rendtag ellátása meglehetősen nehézségekbe ütközött. *Lorenzo Ricci* rendfőnök (1757-1773) a költségek fedezése érdekében előbb anyagi hozzájárulást kért valamennyi rendháztól, majd a *Collegium Romanum* bevételeinek egy részét és néhány kegyes alapítványt felhasználva, sőt templomi dekorációk pénzzé tételével biztosította szűkös megélhetésüket. Miután a spanyol területekről is száműzték a rendet, súlyosbodott a helyzet, így XIII. Kelemen végül 400 portugál jezsuitának rezidenciaként felajánlott egy hatalmas palotát Rómában, és évi 12 000 aranyforintot biztosított az államkasszából annak fenntartására.²³⁹ A Brazíliai és Maranhãoi Provinciából érkezett atyák a megszokott kötelékben folytatták munkájukat, előjárót választottak, képezték tanulóikat, majd a pápai állam területén tevékenykedtek, mint tanítók, gyóntatók és tudósok.²⁴⁰ Sokan megérték közülük a Társaság feloszlását, Pombal bukását, sőt néhányan a rend 1814-es restaurálását is. Anyagi helyzetükön javított *I. Mária* portugál királyné (1777-1816) 100 000 cruzado értékű adománya, melyet 1780-ban küldött az Itáliában még életben lévő, az egykori Portugál Asszisztenciához tartozó rendtagoknak.²⁴¹

²³⁷ AZEVEDO, *Os jesuítas no Grão-Pará*, 368.

²³⁸ J. P. Bacelar e OLIVEIRA, „Arrest, Spoliation and Exile of the Goa Jesuits According to Father Caeiro's 'De Exílio'”, in Teotónio R. de SOUZA (szerk.), *Indo-Portuguese History: Old Issues, New Questions*, Új-Delhi, Concept Publishing Company, 1985, 123-132.

²³⁹ PASTOR, *The History of the Popes*, 337-338.

²⁴⁰ Serafim LEITE, *História da Companhia de Jesus no Brasil*, 10 kötet, Rio de Janeiro, Civilização Brasileira, 1938-1950, 7. kötet, 358-359.

²⁴¹ LEITE, *História*, 7. kötet, 361.

A Portugáliában bebörtönöztek kevésbé voltak szerencsés helyzetben. 1757 novemberében száműzték az első jezsuitákat Maranhão e Grão-Pará államból, köztük *Francisco de Toledót*, a provincia vizitátorát, *José da Rochát*, a São Luís-i kollégium rektorát, *Luís de Oliveirát*, a Pará állambeli missziók prokurátorát, *Fáy Dávid* magyar származású, *Laurenz Kaulen* és *Anton Meisterburg* „germán” misszionáriusokat az Alsó-Rajnai Rendtartományból, valamint a történekről hosszú leírásban tudósító *Anselm Eckart* atyát.²⁴² 1758 februárjában értek Lisszabonba, ahonnan a Társaság vidéki rendházaiba szállították és házi őrizetben tartották őket.²⁴³ Innen több vargabetű után a spanyol határnál fekvő *Almeida* település börtönébe kerültek, majd a spanyol támadás hírére 1762 januárjában útnak indították őket Lisszabon felé. 1762. február elején értek végül a deportáltak fő gyűjtőhelyére, a *São Julião* erődbe.²⁴⁴ Eckart közli azt az érdekes, de vitatható tényt, hogy az 1764-ben *Azeitão* börtönéből Itáliába száműzött három idegen származású jezsuita között ott volt *Szluha János*, akit mellékneve miatt (Nepomuki – a *Nepomuceno* portugál családnév) portugál származásúnak gondoltak, Eckart szerint így szabadulhatott ki a börtönből.²⁴⁵ A hosszúra nyúlt raboskodás sokak egészségét kikezdte: a börtönben hunyt el *Fáy Dávid* atya is 1767 elején. Ugyanebben az évben szabadon engedtek 37, a Portugál Rendtartományhoz tartozó foglyot, köztük *João Henriques* tartományfőnököt.²⁴⁶ 1769-ben viszont az *Azeitão* börtönéből áttelepített 31 fogollyal növekedett a számuk, ekkor érkezett *Szentmártonyi* atya is a *São Julião* erődbe.²⁴⁷ Az életben maradt rabok nem sokkal Pombal márki bukása után, 1777-ben szabadultak ki, a külföldi származásúak nagy része ezt követően visszatért szülőföldjére.

I.3.3. NEMZETKÖZI FELLÉPÉS A REND ELLEN ÉS A TÁRSASÁG FELOSZLATÁSA (1773)

I.3.3.1. Az európai katolikus hatalmak reakciói

A portugál példát követve az európai katolikus nagyhatalmak uralkodói elérkezettnek látták az időt arra, hogy a Társaság ellen fellépjenek. Franciaországban a rend régi ellenlábasainak számítottak a janzenisták és a gallikanizmus hívei, akik a közvetlenül a pápa

²⁴² ECKART, Anselmo, *Memórias de um Jesuíta prisioneiro de Pombal. Tradução portuguesa do original latino „Historia Persecutionis Societatis Jesu in Lusitania”, Nurnberg, 1779-1780, ford. és jegyz. Joaquim ABRANCHES, Braga, Secretariado Nacional do Apostolado da Oração, 1987.*

²⁴³ ECKART, *Memórias*, 27-34.

²⁴⁴ ECKART, *Memórias*, 118-121.

²⁴⁵ ECKART, *Memórias*, 141. Szluha János 1761-ben már mint a győri gimnázium rektora szerepel a katalógusokban. LUKÁCS, *Catalogus*, 1667.

²⁴⁶ ECKART, *Memórias*, 163.

²⁴⁷ ECKART, *Memórias*, 174.

irányítása alá tartozó jezsuita rendben a pápai hatalomtól független francia egyház létrehozásának akadályát látták. XV. (Bourbon) Lajos (1715-1774) uralkodása alatt teret nyertek a felvilágosodás eszméi, amelynek képviselői az idejétmúlt *ancien regime* és annak képviselője, a katolikus egyház fő bástyáját látták a Társaságban. A Lavalette-botrány kirobbanása végül okot szolgáltatott a franciaországi jezsuiták megsemmisítésére. Antoine Lavalette atya Martinique szigetének jezsuita missziójában teljesített szolgálatot. A cukor- és kávéültetvényeket birtokló misszió jól jövedelmezett, és az atya feljebbvalóinak tudta nélkül jelentős összegű hiteleket vett fel további földek vásárlására, hogy a gazdaságot bővíthesse. Hiteleit azonban nem tudta visszafizetni, így hitelezője, a párizsi *Lioncy et Gouffre* bankház bírósághoz fordult jogorvoslatért. 1761 májusában a párizsi parlament felsőfokú bírósága helybenhagyta a korábbi végzést, miszerint a franciaországi Társaság teljes egésze, minden vagyonával felelős a kárért, és azt egy éven belül ki kell egyenlítenie.²⁴⁸ Mivel ez nem történt meg, sőt a Társaság visszautasította az anyagi felelősség elismerését, a parlament 1762. augusztusában hozott rendelkezésében a Társaságot mint a köznyugalom megzavaróit és a korrupció előidézőit kitiltotta az ország területéről, ingatlanjaikat és egyéb javaikat pedig elkoboztatta. Hogy a döntésnek az egész országban érvényt szerezzen, XV. Lajos 1764 novemberében rendeletileg tiltotta be a Társaságot, de a rendtagoknak megengedte, hogy a püspökök fennhatósága alatt az országban maradhassanak.²⁴⁹ A rendtagok egy része tengerentúli missziókba utazott, másokat Franciaországban egyéb szerzetesi közösségek, vagy magánemberek fogadtak be.

Spanyolországba a rend elleni fellépés okai közül elsődlegesnek a királyi főhivatalnokok regalista szemléletét tarthatjuk. Az okokat Pedro Rodríguez de Campomanes, a Kasztíliai Tanács pénzügyminisztere *Dictamen fiscal de expulsión de los jesuitas de España* című, 1766. december 31-én kelt titkos iratában foglalta össze.²⁵⁰ Az első ok az egyház és az állam konfliktusa, melyben a jezsuiták a pápai oldalon állva az ultramontanizmust képviselték a regalizmussal szemben. Ennek egy vetülete volt a Társaság adómentessége, valamint az a tény, hogy ki voltak véve a világi joghatóság hatásköre alól. Másik eset, mely a királyság integritását veszélyeztette, a guaraní háború volt, mely felvetette annak lehetőségét, hogy önálló államok születhetnek az amerikai missziók területén, illetve, hogy a rend az angolok kezére akarja játszani Kaliforniát és a Tűzföldet. Gazdasági érdekeik szintén ellenséggé tették

²⁴⁸ William V. BANGERT, *A jezsuiták története*, Budapest, Osiris kiadó, 2002, 326-327.

²⁴⁹ BANGERT, *A jezsuiták története*, 330-331.

²⁵⁰ Eva María ST. CLAIR SEGURADO, „La expulsión de los jesuitas de América. Reflexiones sobre el caso de Nueva España”, in Francisco Javier GÓMEZ DÍEZ (szerk.), *La Compañía de Jesús en la América española (siglos XVI-XVIII)*, Madrid, Forum Hispanoamericano Francisco de Vitoria, 2005, 167.

a jezsuitákat és a koronát. Az ideológiai köntösbe bújt hatalmi harc tulajdonképpen a gyarmati elit, a klérus és az adminisztráció feletti hatalomért folyt, illetve a rend által birtokolt hatalmas földterületekért, jószágállományért és a városi ingatlanokért.²⁵¹

Az 1766-os a „*kalap és palást*” lázadás célpontja az itáliai származású miniszter, *Leopoldo de Gregorio*, *Esquilache* márkija volt, aki a modernizáció jegyében folytatott pénzügyi politikájának részeként az alapélelmiszerek árát felemelte, és francia típusú öltözék kötelező viselését írta elő a hagyományos helyett. A madridi nép felkelése rövid, de heves volt, egyebek mellett a miniszter távozását is követelték, aki elmenekült a fővárosból. A Kasztíliai Tanács *Pedro Pablo Abarca y Bolea, Aranda* grófjának elnökletével kivizsgálást indított, mely végül a jezsuiták felelősségét állapította meg a lázadás előmozdításában.²⁵² 1767. március 1-én kelt az az utasítás, melyben Aranda gróf a legapróbb részletekre is kitér a jezsuiták elleni fellépést illetően, egészen javaik számbavételének módjáig.²⁵³ A jezsuitákat száműző és javaik lefoglalására utasító királyi rendelet, a *Pragmática sanción* 1767. február 27.-i datálású, de a tervezett összehangolt katonai akció miatt csak április 2-án, az akció végeztével hozták nyilvánosságra. 1767. március 31-én az összes madridi, április 2-án pedig az összes vidéki jezsuita házat katonasággal vették körül és lakóikat hermetikusan elzárták a külvilágtól. A rendtagokat 24 órán belül az előre kijelölt gyülekezési pontokra, a tengerpart közelében lévő kollégiumaikba, Santanderbe, Puerto de Santa Mariába, Cartagenába és Tarragonába szállították, ahol hajóra rakták őket és a Pápai Állam felé vették az irányt.²⁵⁴

XIII. Kelemen *Tu quoque, fili mi* kezdetű brevéjében elítélte III. Károly eljárását, és megtagadta a száműzöttektől, hogy *Civitavecchiában* partra lépjenek. Így a jezsuitákat *Korzika* szigetére szállították, ahol 1768 márciusáig, a sziget francia megszállásáig maradhattak. Időközben a megpróbáltatások következtében sokan kiléptek a Társaságból, így végül kb. 800 jezsuitát kellett a pápai állam városainak, Bolognának, Ferrarának, Forlinak és Rimininek befogadnia.²⁵⁵ A portugál esettől eltérően a spanyol uralkodó gondoskodott a száműzöttek ellátásáról: a fejenkénti 100 peso évjáradékot a római spanyol követ útján kapták meg.²⁵⁶ Megjegyzendő, hogy a hátrahagyott javokról nem készültek pontos leltárak, és pénzzé

²⁵¹ ST. CLAIR SEGURADO, *La expulsión de los jesuitas*, 167-173.

²⁵² BANGERT, *A jezsuiták története*, 336-337.

²⁵³ A dokumentum címe: *Instrucción de lo que deberán ejecutar los comisionados para el extrañamiento y ocupación de bienes y haciendas de los jesuitas de estos reinados de España*, ismertetését lásd Teófanés EGIDO, „La expulsión de los jesuitas de España”, in Antonio MESTRE SANCHIS (szerk.), *Historia de la Iglesia en España. Tom. IV. La Iglesia en la España de los siglos XVII. Y XVIII.*, Madrid, Ed. Católica, 1979, 751.

²⁵⁴ EGIDO, *La expulsión*, 750-754.

²⁵⁵ EGIDO, *La expulsión*, 754-755.

²⁵⁶ EGIDO, *La expulsión*, 753.

tételük sem szabályozott keretek között folyt. Spanyolországban az elhagyott ingatlanokat különféle célokra használták fel, kollégiumaikat iskolákká, egyetemekké, árvaházakká, papi szemináriumokká, templomaikat plébániákká alakították.²⁵⁷ A III. Károly fia, *I. Ferdinánd* (ur. 1759-1825) uralma alatt álló *Nápoly-Szicíliai Királyságban* a nagyhatalmú miniszter, *Bernardo Tanucci* elérte, hogy a jezsuitákat kiűzzék ezekről a területekről is, ami 1767 novemberében meg is történt.²⁵⁸

A spanyol gyarmatokon hasonlóan összehangolt akcióval kívántak fellépni a rend ellen, azonban a hatalmas távolságok miatt nem volt erre lehetőség. A perui *San Pablo* kollégiumban a perui és chilei rendtartományból összegyűjtött rendtagok egy részét 1768. január elsején rakták hajóra. Április végén értek *Cádizba*, és nemsokára útnak indították őket Korzika felé. A pápai beutazási engedélyt megkapva végül eljutottak *Ferrarába*, ahol a rendtagok nagy része együtt maradva telepedett le.²⁵⁹ A Quitói Provinciában 1767 augusztusában hirdették ki a jezsuitákat száműző rendeletet, ezt követően a rendtagokat *Guayaquil* tengerparti kikötőjébe gyűjtötték össze. A kikötőből 1767 novemberében indultak el, majd Panamán és Cartagenán keresztül utaztak Spanyolországba. A *Marañón* folyó menti missziókból az itt dolgozó 19, spanyol és német származású jezsuitát csak késve tudták elszállítani, mégpedig igen szokatlan módon: portugál felségterületen, az Amazonason leereszkedve Belém do Pará városáig, onnan pedig Lisszabonon keresztül Spanyolországig.²⁶⁰ Paraguay Provinciában a városi kollégiumokból és rendházakból *Buenos Airesbe* koncentrálták a jezsuitákat, akiket 1767 októberében indítottak el Spanyolország felé. Attól félve, hogy a paraguayi redukciók lakosai fellázadnak, ezen a területen csak 1768 júliusában hirdették ki a királyi rendeletet. Végrehajtása novemberre fejeződött be, konfliktusok nélkül.²⁶¹ A katalógusok szerint kb. 2300 rendtagot hajóztak be, akik közül a hajóút során kb. 500-an hunytak el. Megérkezésük után a külföldi származásúak visszatérhettek hazájukba, így tett *Orosz László* is, a córdobai kollégium egykori rektora. A spanyol gyarmatokon sem készült leltár elárverezett vagyontárgyakról, ingatlanokról, rabszolgákról, így ezek mennyiségét és értékét nehéz felmérni. Távozásuk nagy érvágás volt a közoktatás és az evangelizáció szempontjából, sok missziós falut örökre elhagytak az indiánok. A spanyol nyelvű historiográfiában elterjedt az a nézet, hogy a jezsuiták ideológiailag megalapozták az emancipációs folyamat elindítását, illetve írásaikon keresztül a nemzeti érzület születéséhez

²⁵⁷ EGIDO, *La expulsion*, 785-787.

²⁵⁸ BANGERT, *A jezsuiták története*, 342.

²⁵⁹ Ángel Santos HERNÁNDEZ, *Los Jesuitas en América*, Madrid, Editorial Mafre, 1992, 91-95.

²⁶⁰ HERNÁNDEZ, *Los Jesuitas*, 115-117.

²⁶¹ HERNÁNDEZ, *Los Jesuitas*, 194-196.

járultak hozzá, ezzel a Latin-Amerikai nemzetállamok függetlenségének korai előfutárai voltak. Tény, hogy száműzésüket több népi megmozdulás követte Mexikóban, melyet vitairatok tömegének megjelenése is kísért.²⁶²

I.3.3.2. A rend feloszlata

Az 1769-ben megválasztott új pápával, XIV. Kelemennel (1769-1774) a kúrián belül megerősödött a jezsuitaellenes bíborosok, az ún. regalisták csoportja, és minthogy maga a pápa is kimondottan jezsuitaellenesnek és spanyolbarátnak számított, lehetőség nyílt a Társaság elleni határozottabb fellépésre, melyet elsősorban a spanyol diplomácia szorgalmazott. A pápára a konkrét döntés meghozataláért folyamatosan nyomást gyakoroltak a kúriához rendelt spanyol nagykövetek, *Manuel de Roda* (1765-től igazságügyi miniszter), *Tomás Azpuru*, majd utóbbi lemondása után, 1772 júliusától *José Moñino y Redondo*, akit szolgálataiért később a *Floridablanca grófja* címmel jutalmazott III. Károly. 1773 áprilisában biztossá vált, hogy a tekintélyes Habsburg Birodalom ura, *Mária Terézia* (1740-1780) sem látja akadályát a rend feloszlataának. Moñino *Francisco de Zelada*, egy Rómában dolgozó spanyol pap segítségével megszövegezte a feloszlató *brevét*, amelyet 1773 júliusában nyomtattak ki a spanyol követségen.²⁶³

Az 1773. július 21-ére datált *Dominus ac Redemptor* kezdetű breve két fő részre oszlik.²⁶⁴ Az első, narratív részben XIV. Kelemen ismerteti azokat az okokat, melyek a Társaság feloszlataát indokolják, megemlítve, hogy a Társaság már régen nem Rendalkotmányához hűen munkálkodik, illetve, hogy tevékenységükkel megzavarják az egyház és a világi államok nyugalmát. A második, diszpozíciós részben ismerteti a tulajdonképpeni rendelkezéseket, a Társaság teljes és mindenre kiterjedő feloszlataát, a novíciusok és háromfogadalmasok elbocsátataát, a négyfogadalmas szerzetespapoknak pedig megadta a lehetőséget, hogy vagy világi papokként, vagy valamelyik más szerzetesrendhez csatlakozva éljenek tovább. A breve *Urbi et Orbi* kihirdetése elmaradt, azt a római jezsuita rendházban augusztus 16-án, a pápai államban lévő egyéb jezsuita közösségekben pedig a hónap folyamán ismertették. *Lorenzo Ricci* rendfőnököt és az asszisztenciák vezetőit az Angyalvárba zárták, ahol kihallgatásoknak vetették alá őket a rend gazdálkodásaát illetően. A

²⁶² ST. CLAIR SEGURADO, *La expulsión de los jesuitas*, 190-204.

²⁶³ BANGERT, *A jezsuiták története*, 344-346; I. PINEDO, „Compañía de Jesús, II. Supresión”, in Charles E. O’NEILL,– Joaquín M. DOMÍNGUEZ, *Diccionario histórico de la Compañía de Jesús*, Róma, IHSI, I. kötet, 878-884.

²⁶⁴ Modern magyar fordításaát lásd BABARCI Dóra, *A Jézus Társaság feloszlataa*, Szeged, JATE Press, 2006.

rendfőnök itt hunyt el 1775-ben.²⁶⁵ Azokban az országokban, ahonnan már kiutasították a jezsuitákat: Spanyolországban, Portugáliában és Nápolyban, a breve kihirdetését semmilyen gyakorlati intézkedés sem követte, megerősítette viszont a tényt, hogy az Itáliába száműzöttek nem térhetnek haza többé. Franciaországban a rend tagjaiból egy új, önálló kongregációt kívántak létrehozni a püspökök, de tervük végül meghiúsult.²⁶⁶

A feloszlató brevét 1773 szeptemberében hirdették ki a *Habsburg Birodalomban*. A matematikát, fizikát, történelmet oktató jezsuiták egyetemi és gimnáziumi katedráikat megtarthatták, mivel hasonlóan jól képzett tanerő nem állt rendelkezésre, ellenben a teológiai és filozófiai fakultásokról eltávolították őket. A többség egyéb megélhetés híján egyházmegyés papi szolgálatot vállalt, például a tengerentúlról hazatért *Éder Xavér Ferenc*, vagy *Kayling József*, de akadtak, akiket püspöki székekbe neveztek ki, így az egykori jezsuitát, báró *Splényi Ferencet* 1788-ban Vác püspökévé szentelték.²⁶⁷ A Társaság ingatlanait és egyéb értéktárgyait a korona a maga számára foglalta le, hogy belőle a világi oktatás fejlesztését finanszírozza. Az egykori rendházakat és kollégiumokat szemináriumokká, világi oktatási intézményekké alakították, néhány esetben pedig a korona adminisztrációs céljaira rendezték át.²⁶⁸

A jezsuiták a feloszlató breve kiadása ellenére a Jézus Társaság tagjaiként folytathatták működésüket *Poroszországban* és az *Orosz Birodalomban*. *II. Frigyes* (1740-1786) porosz uralkodó a *Sziléziai Rendtartomány* jezsuitáit utasította, hogy a pápai rendelkezés ellenére folytassák munkájukat. Végül 1776-ban megegyezésre jutott *VI. Pius* (1775-1799) pápával, aki a Társaság feloszlásának kihirdetéséért cserébe engedélyezte, hogy az egykori rendtagok mint a Királyi Iskolák Intézményének papjai, világi státusban, egy közösségként tovább működhetnek.²⁶⁹ *II. (Nagy) Katalin* (1762-1796) cárnő birodalmához 1772-től, Lengyelország első felosztásakor kerültek olyan területek, ahol a Jézus Társaság *Lengyel Tartományához* tartozó kollégiumok és rendházak voltak. A cárnő akaratának megfelelően a feloszlató brevét nem hirdették ki birodalmában, így a Társaság változatlan keretek között, a pápa hallgatólagos beleegyezésével tovább folytathatta tevékenységét, helyettes rendfőnököt választott és novíciusházat nyitott. *VII. Pius* pápa (1800-1823) 1801-es

²⁶⁵ BANGERT, *A jezsuiták története*, 347-349.

²⁶⁶ Ludwig von PASTOR, *The History of the Popes from the Close of the Middle Ages*, vol. 38., London, Routledge & Kegan Paul Ltd., 1951, 335-336.

²⁶⁷ PASTOR, *The History of the Popes*, 345.

²⁶⁸ PASTOR, *The History of the Popes*, 347.

²⁶⁹ BANGERT, *A jezsuiták története*, 352-352.

Catholicae Fidei brevével hivatalosan is elismerte az Orosz Birodalomban működő Jézus Társaságot.²⁷⁰

I.3.4. MAGYAR JEZSUITÁK A TENGERENTÚLON

A Habsburg-Birodalomba tagozódó Magyar Királyság területén a 18. században a Jézus Társasága virágkorát élte: a felosztatáskor, 1773-ban 838 jezsuita rendtag élt és dolgozott magyar földön, valamint 15 kollégium, 19 rendház és 10 missziós állomás létezett.²⁷¹ A főbb tevékenységi körök a tanítás és a lelkipásztorkodás voltak, melynek színterei a nagyszombati egyetem, a kassai akadémia, továbbá a győri, az esztergomi, a székesfehérvári, és az egri kollégiumok mellett működő középfokú oktatási intézmények voltak. Ezen kívül a rend missziókat tartott fenn Erdélyben és az Alföldön. A magyarországi intézmények a rendi szervezeten belül az *Osztrák*, vagy *Ausztiai Provincia* részeként a *Germán Asszisztenciához* tartoztak, ahova az *Alsó-*, és a *Felső-Rajnai Rendtartományt*, a *Felsőnémet Rendtartományt*, a *Gall-Belga Tartományt*, valamint a *Cseh Provinciát* sorolták.

Ezekből a tartományokból sok jezsuita indult tengerentúli missziókba a spanyol és a portugál gyarmatokra, ahol hiány volt elhivatott, képzett hittérítőkben és oktatókban. Ezeket a nem a Spanyol, illetve nem a Portugál Rendtartományból érkező rendtagokat a portugál gyarmatokon az „*estrangeiros*” jelzővel illették, ami egyszerűen azt jelentette, hogy a Germán Asszisztenciához tartozik az illető, tekintet nélkül arra, hogy a Cseh, vagy éppen az Osztrák Provinciából érkezett-e.²⁷² Megjegyzendő, hogy a forrásokban szereplő „*húngaro*” jelző nem a mai értelemben vett nemzethez való tartozásra utal, hanem csupán arra, hogy az illető a Magyar Királyság alattvalója. A továbbiakban ilyen értelemben beszélek magyar származású jezsuitákról: magyarként tárgyalunk több, horvát, szlovén, vagy szlovák származású rendtagot, például a muraközi Kotori községben született Szentmártonyi atyát, akinek egyik szülője horvát volt, vagy a felvidéki Kayling Józsefet, akinek felmenői között valószínűsíthetően szlovák származásúak is voltak.

A Germán Asszisztenciából a 17. és 18. század folyamán, a rend kiűzéséig, összesen kb. 30 rendtag tevékenykedett a portugál gyarmatokon, túlnyomó részük az Amazonas-

²⁷⁰ BANGERT, *A jezsuiták története*, 359-363, 368.

²⁷¹ SZILAS László, „Magyarország”, in William V. BANGERT, *A jezsuiták története*, Budapest, Osiris kiadó, 2002, 275-279.

²⁷² A modern szakirodalom inkább a közép-európai, köztes-európai (*mitteleuropäisch, zentraleuropäisch*) megnevezést preferálja, bár a portugál nyelvű közleményekben még mindig elterjedtebb az *estrangero* jelző. Fernando Amado AYMORÉ „O Legado Histórico dos Jesuítas "estrangeiros" na Amazônia Colonial”, in EÖRDÖGH István (szerk.), *Il ruolo delle religioni e delle chiese nella formazione delle società in Europa e nel Nuovo Mondo*, Szeged, Egyház- és Vallástörténeti Akadémia Közhasznú Alapítvány, 2005, 285.

medence misszióiban. A portugál anyakirályné, Ausztriai Mária Anna személyesen pártfogolta őket, néhányukkal levelezés útján közvetlen kapcsolatot is tartott. Evangelizációs tevékenységükön túl sokan maradandót alkottak a kartográfia és az etnográfia területén. Közülük megemlítendő *Éder Xavér Ferenc* atyának *Mojos* tartománya, illetve *Franz Xaver Veigl* atyának *Maynas* tartomány misszióiról írott munkái, a tiroli származású *Anton Sepp* Paraguay provinciában tett utazásairól szóló beszámolója,²⁷³ illetve a cseh *Martin Dobrizhoffer* etnográfiai részletekben gazdag leírása a *Guaicurú* törzsről.²⁷⁴ Az amazóniai missziók prokurátorát, a rajnai származású *Rochus Hundertpfund* atyát 1755-ben deportálták, míg 1757-ben, Fáy Dáviddal egy időben száműzték Maranhão államból a felső-rajnai provinciából származó *Anselm Eckart*, *Laurenz Kaulen*, és *Anton Meisterburg* hittérítő atyákat. Eckart atya terjedelmes naplójában²⁷⁵ számol be missziós éveiről, deportálásuk körülményeiről, majd börtönbeli viszontagságaikról és 1777-es szabadulásuk pillanatáról. A *São Julião da Barra* erődben együtt töltött évek mindennapjairól írt *Laurenz Kaulen*,²⁷⁶ aki a sok érdekes részlet mellett közli a börtön alaprajzát, pontosan megjelölve, hogy melyik cellának ki volt a lakója.

I.3.4.1. Magyar származású rendtagok a spanyol gyarmatokon

A magyar származású, a 17.-18. században a tengerentúlon misszionáriuskodó rendtagok katalógusát sokan készítették már el, az adott pillanatban rendelkezésükre álló ismeretek felhasználásával. A portugál területeken dolgozó négy atya életútjának nem tudományos igényű, regényes feldolgozását *Bangha Béla* tette közzé, részletgazdag, de sajnos

²⁷³ Kétkötetes fő művének címe *Relato de Viagem ou como os autores foram enviados pela Espanha ao Paraguai. Um relato breve das coisas mais notórias da mesma província, dos povos e dos trabalhos dos missionários que lá se encontravam* (1697), és *Continuação do mesmo Relato* (1710). AYMORÉ, *O Legado Histórico*, 293.

²⁷⁴ Az 1783-ban napvilágot látott mű címe: *História dos Abipones, uma nação montada e guerreira do Paraguay*. AYMORÉ, *O Legado Histórico*, 293.

²⁷⁵ Christoph Gottlieb von Murr *Historia Persecutionis Societatis Jesu in Lusitania* címmel közölte több részletben, a portugál szakirodalomban többnyire *Diário* címmel hivatkoznak rá, mivel évenkénti bontásban van megírva, és szigorúan követi az időbeli sorrendet.

²⁷⁶ A nyomtatásban még meg nem jelent munka a *Biblioteca Nacional de Portugal* (BNP) gyűjteményében található, a Reservados gyűjteményben, a 7997. számú kódexben. A meglehetősen bőbeszédű cím a következő: *Relação de algumas cousas que succederão aos Religiosos da Companhia de Jesus no Reyno de Portugal, nas sua Prizões, Desterros, e Carceres, em que estiverão por tempo de 18 annos, isto he do anno de 1759 athe o anno 1777 no Reynado del Rey D. José I. sendo primeiro Ministro Sebastião José de Mendonça Carvalho, Marquez de Pombal*. A börtön alaprajzát közli Johannes MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa in Portugiesisch- und Spanisch-Amerika. Band 1: Brasilien (1618-1760)*, Münster, Aschendorff Verlag, 2005, 290-291, illetve BANGHA Béla, *Magyar jezsuiták Pombal börtöneiben*, Budapest, Pázmány Péter Irodalmi Társaság, 1937, függelék.

ellenőrizhetetlen forrásokból táplálkozó munkájában.²⁷⁷ Ács Tivadar több, a Latin-Amerikába irányuló magyar emigrációt tárgyaló monográfiájában, illetve közleményében érintette a témát, sajnos szintén forrásmegjelölés nélkül.²⁷⁸ Boglár Lajos etnográfus Fáy Dávid és Zakarjás János hittérítők leveleinek ismertetése kapcsán foglalkozott a kérdéssel, és értékelte etnográfiai szempontból a jezsuiták hagyatékát.²⁷⁹ Wittman Tibor 1969-ben megjelent tanulmányában felhívta a figyelmet a korábbi publikációk forráskezelésének hiányosságaira, és javaslatokat tett a kutatás további lehetséges irányaira.²⁸⁰ Balázs Dénes publikációiban a 18. századi magyar hittérítőket az idegen vidékek magyar utazóinak, felfedezőinek, kartográfusainak sorába illesztette.²⁸¹ Az Argentínában élő, magyar származású újságíró, Szabó László a latin-amerikai magyar jelenlét kezdeti fázisát kutatva végezte el a magyar jezsuiták itteni tevékenységének vizsgálatát.²⁸² Az elmúlt években új eredményeket felmutató, eddig ismeretlen forrásokat az elemzésbe bevonó, történeti igényű katalógus nem született a magyar származású latin-amerikai hittérítőkről. Alapvető életrajzi adataikat Lukács László közli a Jézus Társaság Osztrák Provinciájának tagjairól összeállított életrajzi lexikonjában.²⁸³

A spanyol-amerikai területeken tevékenykedő 18 hittérítő nagy részéről források híján alapvető életrajzi adataikon kívül szinte semmit nem tudunk. A dalmáciai származású Bakranin Lukácsot (1692-1727) 1723-ban küldték a missziókba, Sevilleben részt is vett a hittérítők kiképzésében, de még utazása előtt, 1727-ben Cádizban elhunyt.²⁸⁴ A Félix de Azara spanyol felfedező, természettudós által magyarnak tartott, de valószínűleg inkább osztrák származású Aperger/Asperger Zsigmond (?-1773?) a hagyomány szerint a szerzője annak a füveskönyvnek, amelyet *Códice Misionerónak* ismer a tudomány, és amely rengeteg gyógynövényekből összeállított receptet tartalmaz. Szabó László írja – sajnos

²⁷⁷ BANGHA Béla, *Magyar jezsuiták Pombál börtöneiben. Egy fejezet a magyar Jézus Társaság múltjából*, Budapest, Pázmány Péter Irodalmi Társaság, 1937.

²⁷⁸ ÁCS Tivadar, *Akik elvándoroltak*, Budapest, s. n., 1940. ÁCS Tivadar, *Magyarok Latin-Amerikában*, Budapest, Officina, 1944. ÁCS Tivadar, „Délamerikai magyar utazók a XVII. és XVIII. században”, in *A Földgömb*, 1938 (2.-4.), 67-74, 113-117, 150-153.

²⁷⁹ BOGLÁR Lajos, „XVIII. századi magyar utazók Dél-Amerikában (Előzetes közlemény)”, in *Ethnographia*, 1952 (63., 3-4.), 449-461. BOGLÁR Lajos, „The Ethnographic Legacy of Eighteenth Century Hungarian Travellers in South America”, in *Acta Ethnographica*, 1952, 313-358.

²⁸⁰ WITTMAN Tibor, „En torno a los misioneros de Hungría en América Española (siglo XVIII)”, in Richard KONETZKE – Hermann KELLENBENZ, (szerk.), *Jahrbuch für Geschichte von Saat, Wirtschaft und Gesellschaft Lateinamerikas*, 6. kötet, Köln, Böhlau Verlag, 1969, 150-157.

²⁸¹ BALÁZS Dénes, *Magyar utazók lexikona*, Budapest, Panoráma, 1993. BALÁZS Dénes, „Adalékok a dél-amerikai magyar utazók munkásságához. I. rész”, in *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok*, 1986 (2.), 21-24. BALÁZS Dénes, „Adalékok a dél-amerikai magyar utazók munkásságához. II. rész”, in *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok*, 1991 (9.), 31-42.

²⁸² SZABÓ László, *Magyar múlt Dél-Amerikában (1519-1900)*, Budapest, Európa, 1982.

²⁸³ LUKÁCS László, *Catalogus Generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551-1773), I-III. kötet*, Róma, Institutum Historicum Societatis Iesu, 1987-1988.

²⁸⁴ ÁCS, *Magyarok*, 10; LUKÁCS, *Catalogus*, 50.

forrásmegjelölés nélkül –, hogy Asperger atya Córdobában tanított, illetve a paraguayi redukciókban is működött.²⁸⁵ Hedry Márton atya (1709-1774?) 1747 és 1768 között Chilében, az *araukán* indiánok között térített. A jezsuitákat száműző rendelet őt is sújtotta, hazatérése után Esztergomba ment, majd rendje feloszlata után Székesfehérváron lett plébános.²⁸⁶ Szluha János hivatkozik egy levelére, melyet 1753 elején Lisszabonban olvasott, és amelyben a Chilét sújtó hatalmas földrengésről emlékezett meg Hedry atya.²⁸⁷ Tengerentúli tevékenységéről nem ismerünk részleteket. A horvát származású Rátkay János (1647-1683) a jezsuiták katalógusa szerint 1679-től a vándorló-gyűjtögető életmódot folytató *tarahumara* indiánok területén működött Mexikóban, az általa alapított *Carichic* misszióban hunyt el 1683-ban.²⁸⁸ David Buisseret ismerteti egy térképét, mely a mai Chihuahua tartomány egy részét, a Sierra Madre-hegységben lévő egykori jezsuita missziókat ábrázolja.²⁸⁹

Spanyol-Amerikában a legnagyobb számban Paraguay és Peru Rendtartományaiába érkeztek magyar származású jezsuiták. Paraguayban misszionáriuskodott Ferder Fülöp (1713-?), aki Szabó László szerint Loreto redukció vezetője volt, majd 1768-ban őt is száműzték társaival együtt. Mást nem tudunk róla.²⁹⁰ A krajnai születésű, vélhetően szlovén származású Mikus Mátyás (1701-?) 1730-31-től működött a tengerentúli missziókban, talán Paraguayban. Halálának éve ismeretlen.²⁹¹ A zágrábi horvát származású Plantics Miklós (1720-1772?) 1749-1768 között működött a Paraguayi Rendtartományban. Szluha János beszámolója szerint valamikor 1753 elején kapta meg Szentmártonyi atya a Plantics Miklós által Paraguay tartományból küldött levelet, melyben megírta, hogy Orosz Lászlóval együtt indult vissza Európából, és most a missziókban dolgozik.²⁹² 1754-ben negyedik fogadalmát Córdobában tette le, Szabó László szerint itt, a córdobai kollégiumban, majd Montevideóban tanított. Hazatérése után Zágrábban tanított, majd Varasdon volt rektor.²⁹³ Szerdahelyi Ferenc (1717-1773?) 1749-1768 között működött a paraguayi redukciókban, Szabó László szerint

²⁸⁵ SZABÓ, *Magyar múlt*, 57-59.

²⁸⁶ ÁCS, *Magyarok*, 10; BOGLÁR, *XVIII. századi magyar utazók*, 457; LUKÁCS, *Catalogus*, 530; SZABÓ, *Magyar múlt*, 55.

²⁸⁷ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I., 76.

²⁸⁸ ÁCS, *Magyarok*, 6; Szabó szerint stájerországi nemesi családból származik, lásd SZABÓ, *Magyar múlt*, 46-49.

²⁸⁹ David BUISSET, „Jesuit Cartography in Central and South America”, in Joseph A. GAGLIANO – Charles E. RONAN (szerk.), *Jesuit encounters in the new world: Jesuit chroniclers, geographers, educators and missionaries in the Americas, 1549-1767*, Róma Institutum Historicum Societatis Iesu, 1997, 116, 127.

²⁹⁰ BOGLÁR, *XVIII. századi magyar utazók*, 457; SZABÓ, *Magyar múlt*, 57. Pinzger adatai szerint Kassán született, és 1746-tól működött a tengerentúlon, lásd PINZGER Ferenc, *Magasztos eszmék útján*, Katolikus missziók kiadása, Budapest, 1931, 20.

²⁹¹ BOGLÁR, *XVIII. századi magyar utazók*, 457; LUKÁCS, *Catalogus*, 1014.

²⁹² Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I., 76.

²⁹³ BOGLÁR, *XVIII. századi magyar utazók*, 458; LUKÁCS, *Catalogus*, 1240; SZABÓ, *Magyar múlt*, 59-60. Ács szerint „Plautich” Miklós Kaliforniában is tevékenykedett, ÁCS, *Délamerikai magyar utazók*, 70.

először a *San Juan Bautista*, majd az *Apóstoles* missziókban. Hazatérése után Zsolna városában a jezsuita rendház főnöke, majd plébános lett.²⁹⁴ Mosonmagyaróváron²⁹⁵ született *Limp Ferenc* (1696-1769), aki 1727-től a Társaság kiűzéséig működött misszionáriusként a paraguayi redukciókban, Balázs Dénes információi szerint *Concepciónban*, *Loretóban*, majd az *Apóstoles* és *Yapeyú* missziókban.²⁹⁶ A deportálást valószínűleg nem élte túl, a tengerentúlon, vagy már Európa földjén vesztette életét.²⁹⁷

Wittman Tibor kutatásai szerint a Perui Rendtartományban tevékenykedett a csupán Ács által említett *Hirschko Károly*, méghozzá Mojos tartományban, amelyről egy térképet is készített. Életéről nem tudunk semmi bizonyosat.²⁹⁸ A győri születésű *Reiter József* (1696-1770?) 1724 és 1769 között működött a perui Mojos indiánok között, ahol a mai Bolíviában fekvő *Magdalena* misszió elöljárója volt. Társaival együtt őt is kiutasították 1768-ban, további sorsáról nem tudunk semmi bizonyosat.²⁹⁹ Wittman szerint a ma Szlovákiához tartozó Harádics (Hradište) község szülötte *Lyro Ignác* (1717?-?), aki Quitóban misszionáriuskodott. Egy levele, mely Peru geográfiáját taglalja, a 18. században megjelent nyomtatásban.³⁰⁰ Szintén Quito provinciában működött 1751-től a varasdi születésű *Haller Xavér Ferenc* (1716-1768).³⁰¹ Szluha János azt írja 1753 áprilisában, hogy úgy tudták, Haller atya visszatért Magyarországra, de Brentán atya legutóbbi levele szerint nem ez történt, hanem a Quitói Rendtartományba rendelték.³⁰² Haller atya Szentmártonyhoz hasonlóan részt vett az 1750-es madridi egyezményt követő határmegállapító expedíciókban, de spanyol oldalról, az Orinoco mentén végzett felméréseket.³⁰³ *Rér János* (?-1758?) Ács Tivadar szerint 17 évig evangelizált a *kecsua* indiánok között, majd 1745-től a limai kollégium matematikatanára lett. Szabó László szerint Limában hunyt el 1758-ban.³⁰⁴ A gyöngyösi születésű *Zakarjás (Zacharias) János* (1719-1772) szintén a perui rendtartományban működött, a Mamoré folyó vidékén számos törzs, így a *mojos*, a *cayubába*, és a *canisianá* indiánok körében evangelizált 1750 és

²⁹⁴ LUKÁCS, *Catalogus*, 1660; SZABÓ, *Magyar múlt*, 57.

²⁹⁵ LUKÁCS, *Catalogus*, 885. Más források születési helyeként Budát említik, lásd pl. ÁCS, *Magyarok*, 18. Ezt az adatot veszi át Wittman Tibor és Balázs Dénes is.

²⁹⁶ BALÁZS, *Adalékok*, II, 37.

²⁹⁷ Lukács szerint Puerto de Santa María kikötőjében hunyt el, Ács szerint viszont még Asunciónban. LUKÁCS, *Catalogus*, 885; ÁCS, *Magyarok*, 18.

²⁹⁸ WITTMAN, *En torno a los misioneros*, 151.

²⁹⁹ WITTMAN, *En torno a los misioneros*, 151; LUKÁCS, *Catalogus*, 1360; SZABÓ, *Magyar múlt*, 53.

³⁰⁰ ÁCS, *Magyarok*, 6; SZABÓ, *Magyar múlt*, 53; WITTMAN, *En torno a los misioneros*, 151.

³⁰¹ ÁCS, *Magyarok*, 9; BOGLÁR, *XVIII. századi magyar utazók*, 457; LUKÁCS, *Catalogus*, 500; SZABÓ, *Magyar múlt*, 54. Ács szerint – aki Haller Józsefként hivatkozik rá – előbb Brazíliában misszionáriuskodott. Ennek nincs levéltári adatokkal igazolható nyoma. ÁCS, *Délamerikai magyar utazók*, 69.

³⁰² Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I., 76.

³⁰³ RÁKÓCZI, *Kémek vagy atyák?*, uott.

³⁰⁴ ÁCS, *Magyarok*, 7; SZABÓ, *Magyar múlt*, 55.

1769 között. Az Egyetemi Könyvtárban őrzött leveleinek ismertetését és etnográfiai értékelését Boglár Lajos végezte el.³⁰⁵

A horvátországi Varasdon született a magyar szakirodalomban kevésbé ismert *Koncsak/Koncság Nándor* (Fernando Consag, Ferdinandus Konščak, 1703-1758/60?), aki a jezsuiták Mexikói Provinciájában, a mai Alsó-Kaliforniában evangelizált 1730-tól. Szabó László információi szerint több redukcióban működött, köztük *San Ignacio* és az általa alapított *Santa Gertrudis* faluban a *cochimi* indiánok között. 1753-ban a mexikói redukciók vizitátora lett. Több felfedező utat tett Észak-Mexikóban, Kaliforniában, Arizonában, a Colorado folyó völgyében, és bebizonyította, hogy Alsó-Kalifornia félsziget, nem pedig sziget, ahogy korábban gondolták.³⁰⁶ Expedíciói során több térképet készített, melyekről elég sok másolat készült később. Buisseret közli azt a félsziget északi részét ábrázoló térképét, melyet *Miguel Venegas Noticia de la California* (Madrid, 1757) című munkájához csatolt.³⁰⁷

Komáromi születésű volt *Brentán Károly* (1694-1753?), aki 1724-től dolgozott a jezsuiták Quitói Rendtartományában misszionáriusként. A *yameo* és az *omagua* indiánok között térített mintegy 15 évig, ezalatt bejárta a missziók teljes területét az *Ucayali*, a *Napo* és a *Marañón* folyók, majd a *Nanay* és *Itatay* folyók mentén.³⁰⁸ 1744-től 1747-ig a Quitói Provincia tartományfőnöke volt, majd 1747-től a tartomány prokurátora, ebbéli tisztségében Rómába kellett utaznia. Társával 1748-ban hagyták el Quitót, és egy szokatlan útvonalat választva lehajóztak a Napo folyón, majd a portugál felségterületen lévő Amazonas folyón, egészen a torkolatnál fekvő Belém do Pará városáig. Innen csak 1750-ben indulhattak tovább, hosszú és viszontagságos útjuk 1751-ben ért véget Rómában. Brentán atya utazásai alatt feljegyzéseket készített a Latin-Amerika hatalmas területeinek földrajzáról, növény- és állatvilágáról, illetve értékes etnográfiai megfigyeléseket tett. Feljegyzései 1753-ban bekövetkezett halálakor elvesztek, egyetlenegy fennmaradt, sokszorosított térképéről tud a szakirodalom.³⁰⁹

³⁰⁵ Leveleinek szövegkiadását és magyar fordítását lásd SZTANKOVICS Ödön (ford.), „Zakarjás János és Fáy Dávid délamerikai jezsuita misszionáriusok úti levelei (1749-1756)”, in *Földrajzi Közlemények*, 1910 (38.), 115-128, 215-236. ÁCS, *Magyarok*, 6; BOGLÁR, *The Ethnographic Legacy*, 313-358; BOGLÁR, *XVIII. századi magyar utazók*, 458; LUKÁCS, *Catalogus*, 1880; SZABÓ, *Magyar múlt*, 55.

³⁰⁶ LUKÁCS, *Catalogus*, 764; SZABÓ, *Magyar múlt*, 49-50.

³⁰⁷ BUISSERET, *Jesuit Cartography*, 121, 135.

³⁰⁸ SZABÓ, *Magyar múlt*, 50-51. Ács úgy tudja, hogy Brentán Dél felé is utazásokat tett, bejárta a Madeira folyó forrásvidékét, hogy meghatározza a perui Charcas és a paraguayi Tucumán tartományok közötti határvonalat. Sajnos egyéb adatokkal, vagy forrásokkal nem bizonyítja állítását. ÁCS, *Magyarok*, 10.

³⁰⁹ ÁCS, *Magyarok*, 10; BALÁZS, *Magyar utazók*, 68-70; BALÁZS, *Adalékok*, I, 21-24; BOGLÁR, *XVIII. századi magyar utazók*, 456; LUKÁCS, *Catalogus*, 128; SZABÓ, *Magyar múlt*, 50-53. Az Amazonas-folyón tett útjáról újabb forrásokat ismertet BABARCZI Dóra *Brentán Károly hajóútja az Amazonason. Egy magyar jezsuita a 18. századi diplomácia fókuszában* című közleményében (megjelenés alatt).

Selmecebányán született az 1750-1769 között a Perui Rendtartományban működő *Éder Xavér Ferenc* (1727-1772). A Mamoré folyó vidékén, *Mojos* tartományban, a hasonló nevű indián törzs között térített, állomáshelye *San Martín* missziós falu volt. Szűkebb missziós körzetében, majd szinte egész Peruban tett utazásai során az indiánok mindennapjairól, szokásairól, külsejéről, vallásáról, a környező őserdő flórájáról és faunájáról aprólékos, rajzokkal illusztrált feljegyzéseket készített. *Brevis Descriptio Missionum Societatis Iesu Provinciae Peruanae vulgo los Moxos* című terjedelmes kézírata az Egyetemi könyvtár gyűjteményében található, melynek rövidített, erősen módosított, latin nyelvű változatát az egykori jezsuita rendtag, királyi tanácsos, Makó Pál adta ki Budán 1791-ben. Az etnográfiai szempontból felbecsülhetetlen értékű munkának jelenleg egy-egy modern, teljes fordítása létezik spanyol, valamint francia nyelven.³¹⁰ Éder atya hazatérése után Besztercebánya plébánosaként dolgozott haláláig.³¹¹

Paraguay Provinciában tevékenykedett a mai Szlovákia területén fekvő Csicsér (Čičarovce) községben³¹² született *Orosz László* (1697-1773). Tanulmányai befejezése után, feljebbvalói engedélyével, és a sevillai misszionáriusképző elvégzése után 1728 decemberében hajóra szállhatott az Indiák felé. Itt eredeti vágyának, a hittérítésnek nem szentelhette idejét, hiszen rögtön kinevezték a jezsuiták *córdobai kollégiumába* (ma Argentína) bölcséleti tanárnak, majd a kollégium rektorának (1733-38). 1739 és 1743 között a Buenos Aires-i jezsuita kollégium kinevezett rektora volt, de hivatali idejének egy részét a a provinciában tett utazások tették ki, mivel a tartományfőnök társaként és a paraguayi redukciók *vizitátoraként* feladata a redukciók működésének felülvizsgálata lett. Ennek egyik lenyomata az 1740 októberében kelt, *Raab Istvánnak* címzett levél, melyet Szabó László közöl teljes terjedelmében.³¹³ 1746 és 1748 között Európában tartózkodott, mint a Paraguayi Provincia Rómába és Madridba rendelt *prokurátora*. Feladata az volt, hogy beszámoljon az eddig elért eredményekről, valamint anyagi támogatást gyűjtsön, és elhivatott misszionáriusokat toborozzon a tartomány számára, melyet sikerrel meg is valósított.³¹⁴ 1757-

³¹⁰ A spanyol fordítás adatai: Joseph BARNADAS (ford.), *Breve descripción de las reducciones de Mojos, ca. 1772*, Cochabamba, Historia Boliviana, 1985. A francia fordítás adatai: Joseph LAURE (ford.), *Missionnaire en Amazonie. Récit du dix-huitième siècle d'un jésuite au Pérou, en Bolivie et dans les réductions indiennes*, Párizs, L'Harmattan, 2009.

³¹¹ ÁCS, *Magyarok*, 8; BALÁZS, *Magyar utazók*, 103-105; BALÁZS, *Adalékok, II*, 33-34; BOGLÁR, *XVIII. századi magyar utazók*, 456, 459-460; LUKÁCS, *Catalogus*, 271; SZABÓ, *Magyar múlt*, 54; WITTMAN, *En torno a los misioneros*, 152.

³¹² LUKÁCS, *Catalogus*, 1119. A nemesi származású Orosz családnak Csicseren voltak birtokai. Wittman Tibor szülőhelyének a mai Romániában található Klicsovát tartja, ez a megállapítás tehát minden bizonnyal téves. WITTMAN, *En torno a los misioneros*, 155.

³¹³ SZABÓ, *Magyar múlt*, 68-74.

³¹⁴ BALÁZS, *Adalékok, II*, 36; SZABÓ, *Magyar múlt*, 75-77.

ben visszakerült a córdobai egyetem rektori székébe, itt érte a jezsuitákat száműző királyi rendelet 1767-ben. 1764-ben ő állította fel az első nyomdát Río de la Plata alkirályságban, mely a jezsuiták elűzése után a világiak kezére került, újjáépítve ez a sajtó lett *Real Imprenta de Niños Expósitos* néven Buenos Aires első világi nyomdája.³¹⁵ 1773 szeptemberében halt meg Nagyszombatban.³¹⁶ Hagyatéka, levelezése jórészt feltáratlan. A budapesti Egyetemi Könyvtárban van a *Nicolás del Techo* paraguayi misszionárius által elkezdett, a provincia jeles hittérítőit bemutató katalógus, melynek második felét Orosz írta.³¹⁷ A Pragyűjteményben található Orosznak az a memoranduma, melyet 1768-ban Mária Teréziának címzett, valamint egykori misszióstársaival 1768 után, a száműzetésben folytatott levelezésének egy része, melyek szintén figyelmet érdemelnének.

I.3.4.2. Magyar származású rendtagok a portugál gyarmatokon

A portugál gyarmatokon mindösszesen négy magyar származású jezsuita tevékenykedett. Mindannyian egy lisszaboni tartózkodást követően, 1753-ban kerültek a tengerentúlra, Fáy Dávid, Kayling József és Szluha János atyák missziós céllal, Szentmártonyi Ignác atya pedig csillagászként, egy tudományos expedíció résztvevőjeként. Mindannyian az egykori *Grão Pará e Maranhão* tartományban működtek, a mai Brazília északi részén, először a part menti missziókban, majd az *interiorban*, Szentmártonyi atya pedig az Amazonas-medencében végzett felméréseket. Sorsukban közös, hogy a jezsuitaellenes intézkedések, majd az 1759-es, a portugál felségterületről a Jézus Társaságot száműző rendelet őket is sújtotta, és mindannyiukat deportálták 1757-1760 folyamán az anyaországba. Itt rövidebb-hosszabb ideig tartó börtönbüntetést kellett elszenvedniük, melyet Fáy Dávid nem élt túl, 1767 januárjában elhunyt. A többiek eltérő utakon-módokon hazakerültek, noha Kayling József és Szentmártonyi Ignác csak 1777-ben, Pombal bukása után szabadulhatott. Jelen tanulmány az ő, idehaza kevésbé vizsgált, a nemzetközi szakirodalomban pedig kevésbé ismert tengerentúli tevékenységüket kívánja új források bevonásával tárgyalni.

Négyük közül *Kayling József* (1725-1791) munkássága a források hiánya miatt a legkevésbé feltárt. Fáy Dávid elogiumán kívül nem tudunk a neve alatt fennmaradt levélről, beszámolórol, vagy egyéb írásos anyagról. Kayling József (korabeli forrásokban *Keyling*,

³¹⁵ SZABÓ, *Magyar múlt*, 87.

³¹⁶ A nagyszombati kollégiumban a *praefectus spiritualis* („lelkiségi ügyek felügyelője”) tiszttét töltötte be, és nem lelkészként tevékenykedett, ahogy Ács Tivadar és Balázs Dénes írja.

³¹⁷ SZABÓ, *Magyar múlt*, 80-81. A *Decades Illustrum Virorum Paraquariae...* levéltári jelzete: Ab. 134.

Keiling néven is) 1725-ben született Selmezbányán, 1740-ben lépett a jezsuita rendbe.³¹⁸ 1749 és 1752 között Kassán tanult teológiát, itt szentelték pappá, valószínűleg itt ismerkedett meg Fáy Dáviddal.³¹⁹ Kassáról indultak Fáy atyával együtt a tengerentúli missziókba, Bécs érintésével, Genován keresztül utaztak Lisszabonba. 1753 júliusában szálltak partra São Luís do Maranhão-ban.³²⁰ Kayling a *tremembé* indiánok között térített *Tutóia* faluban, majd 1757-ig *Alcântara* faluban (melyet 1755 előtt *Tapuitaperának* hívtak, itt misszionáriuskodott Fáy és Szluha atya is), állomáshelyéről a királyi rendelet miatt visszahívták őt is, mint valamennyi, misszióban dolgozó társát.³²¹ 1760-ban a *São Luís-i Madre de Deus* rendházból hurcolták el.³²² Lisszabonban a *São Julião* erőd börtönében raboskodott 1777-ig. Szabadulása után Rómába ment, majd haza Selmezbányára, ahol haláláig plébánoskodott.³²³ A Kalocsai Főegyházmegyei Könyvtárban található az a hagiográfiai célzattal íródott, Fáy Dávid életéről szóló életrajz, amelyet a dokumentum tanúsága szerint Anselm Eckart állított össze Kayling József adatai alapján. Ebből érdekes, máshol nem olvasható részleteket tudhatunk meg Fáy rendi életéről, családi háttéréről, valamint a Kassáról Lisszabonba vezető útjáról.³²⁴

Kayling atyával együtt került az Újvilágba az észak-magyarországi nemesi családból származó *Fáy Dávid* (1722-1767). Fáy 1736-ban lépett a rendbe, bécsi novíciusi éveit követően Nagyszombatban tanult, majd Sopronban és Győrben tanított.³²⁵ Teológiai tanulmányait 1747-1750 között Bécsben, majd Kassán végezte.³²⁶ A kassai kollégiumban hébert tanított, ekkor kapta kézhez a jezsuita rendfőnök engedélyét, mellyel a tengerentúli missziókba való utazását engedélyezte. 1753 júliusában érkezett Maranhão-ba, itt először *Tapuitapera* faluban, majd a part menti *São José* misszióban működött, már domesztikált indiánok között, ahol igyekezett az itt használatos *língua geral* megtanulni. Ezt követően áthelyezték *São Francisco Xavier de Acará* missziójába (ma Monção), Szluha János mellé. Ebből az 1753-1755 közötti időszakból származnak a kutatás előtt ismert levelei, melyek sok részlettel szolgálnak többek között az általa evangelizált *guajajara* és a *jaquarapara*

³¹⁸ LUKÁCS, *Catalogus*, 694; MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa*, 297.

³¹⁹ LUKÁCS, *Catalogus*, 694; MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa*, 298.

³²⁰ MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa*, 298.

³²¹ LEITE, *História*, 8. kötet, 312; MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa*, 298.

³²² LEITE, *História*, 8. kötet, 312; MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa*, 298.

³²³ LEITE, *História*, 8. kötet, 312; MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa*, 298.

³²⁴ Az Ms. 476 (32613) jelzetű dokumentum az alábbi címet viseli: *Elogium posthumum P. Davidi Aloysii Fáy, e Societate Jesu in carcere Arcis S. Juliani ad ostia Tagi 12.ma Januar. 1767. defuncti, variis epitaphiis illustratum*. A dokumentum bevezetőjéből arra következtethetünk, hogy a szöveg első fele Kayling kéziratából származik. Magyar nyelvű fordítását lásd SZITTYAI Dénes, „Egy magyar hithirdető a Pombal-féle egyházüldözés rémnapjaiból”, in *Magyar Kultúra*, 1915 (3. évf.), 418-427, 468-476, 518-522.

³²⁵ LUKÁCS, *Catalogus*, 320; MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa*, 255-256.

³²⁶ LUKÁCS, *Catalogus*, 320; MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa*, 256.

indianokat illetően is.³²⁷ 1755-ben Acarará misszióban kelt, a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött latin nyelvű leveleinek eredetijét és angol fordítását, kimerítő kommentárral és antropológiai értékeléssel Boglár Lajos tette közzé.³²⁸ Fáy atyát 1757-ben felségsértéssel vádolták meg, majd Portugáliába deportálták. Itt különböző börtönökben tartották elzárva, majd 1762-ben ő is a *São Julião* erődbe került, a többi idegen származású jezsuita mellé, itt hunyt el 1767 januárjában.³²⁹ Börtönéveiről Eckart atya már idézett naplójából tudunk meg részleteket, illetve Bangha Béla regényéből, melynek témájául Fáy Dávid szenvedéstörténetét választotta.³³⁰ Halálának körülményeiről Karel Přikill cseh jezsuita is írt 1767-ben kelt levelében, melyet a budapesti Egyetemi Könyvtár őriz, és amelyet jelen tanulmány szerzője ismertetett először.³³¹

A bárói családból származó *Szluha János* (1723-1803) 1723-ban született Ógyallán (ma Hurbanovo, Szlovákia).³³² Bécsben lépett a rendbe, novíciusi éveit itt töltötte, majd filozófiai tanulmányait is itt végezte. Ezt követően Bécsben, Sopronban és Pozsonyban tanított, majd 1749-1752 között teológiai tanulmányokat folytatott Grazban.³³³ 1753 júliusában érkezett Maranhõba, Szentmártonyi, Kayling és Fáy atyákkal együtt. A Dél-Amerikában töltött éveiről a budapesti Magyar Ferences Levéltárban őrzött, először jelen tanulmány szerzője által ismertetett leveleiből tudhatunk meg részleteket.³³⁴ 1753 ősztől *Maracú* (ma Viana) faluban, majd *São Francisco Xavier de Carará* (vagy Acarará, ma Monção városa) misszióban teljesített szolgálatot, a *Pindaré* folyó mellett, Fáy Dáviddal

³²⁷ 1753-as leveleit elsőként FOLTIN János közli: *Fáy Dávid múlt századi hittérítő levelei Amerikából*, Budapest, Hunyadi Mátyás nyomda, 1890. Magyarul olvasható még: ÁCS Tivadar, *Akik elvándoroltak*, Budapest, 1940, 148-168. Portugál fordítása: Paulo RÓNAI, „As cartas do P. David Fáy e a sua biografia”, in *Anais da Biblioteca Nacional do Rio de Janeiro*, 1944 (64.), 190-273. Részleteket közöl Fernando Amado AYMORÉ, „O Legado Histórico dos Jesuítas „estrangeiros” na Amazônia Colonial”, in EÖRDÖGH István (szerk.), *Il ruolo delle religioni e delle chiese nella formazione delle società in Europa e nel Nuovo Mondo*, Szeged, Egyház- és Vallástörténeti Akadémia Közhasznú Alapítvány, 2005, 283-304.

³²⁸ BOGLÁR Lajos, „The Ethnographic Legacy of Eighteenth Century Hungarian Travellers in South America”, in *Acta Ethnographica*, 1955, 313-358.

³²⁹ LEITE, *História*, 8. kötet, 219; MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa*, 257.

³³⁰ BANGHA Béla, *Magyar jezsuiták Pombál börtöneiben. Egy fejezet a magyar Jézus Társaság múltjából*, Budapest, Pázmány Péter Irodalmi Társaság, 1937.

³³¹ A levél szövegének magyar fordítását lásd BABARCZI, *A Jézus Társaság feloszlata*, 23-29. A levél elemzését lásd BABARCZI Dóra, „Egy cseh jezsuita portugál börtönben. Karel Přikill 1767-es levelének tanulságai”, in *Mediterrán Világ*, 2008 (6.), 151-160.

³³² A Szluha és a Konkoly Thege családnak, ahonnan hittérítőnk édesanyja származik, Ógyallán voltak birtokaik. Lukácsnál „Gyallensis”, lásd LUKÁCS, *Catalogus*, 1667; NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, Budapest, Helikon, 1987², 767. Téves tehát az a szakirodalomban elfogadott nézet, miszerint a mai Romániában lévő Gyalu községben látta meg a napvilágot Szluha János.

³³³ LUKÁCS, *Catalogus*, 1667; MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa*, 341.

³³⁴ A szakirodalom két ízben tett említést (pontos levéltári megjelölés nélkül) a levelek létezéséről, de tudomásom szerint ezelőtt senki nem vizsgálta meg azokat. A dokumentumokat a 2010 októberében Budapesten rendezett *Os Descobrimentos portugueses e a Mitteleuropa* című konferencián ismertettem. Lelőhelyük: Jakosics Gyűjtemény, A budai zárda irattára (X. fond, rendezés alatt), I. könyv, 2. dokumentum, címe: *Szluha János S. J. missionarius Maragnoni levelei 70-99. l.* A levelek másolatban maradtak fenn, az eredeti kézirat lelőhelye ismeretlen.

együtt. Itt a *guajajara* (*tenetehara*) és a *jaquarapara* törzs között evangelizáltak, a céljuk pedig a még nem civilizált *amanayé* és a *gamella* indián törzs letelepítése és evangelizálása volt. Szluha János expedíciót vezetett az erdőbe a gamella törzs fellelésére, és sikerült kapcsolatba is lépnie velük. Miután a Directóriót kihirdették, Szluhának is el kellett hagynia állomáshelyét, a tartományfőnök pedig matematikatanárnak nevezte ki a rend Rio de Janeiro-i kollégiumába. São Luís do Maranhãóból indulva csaknem 3000 kilométert tett meg a partvidék mellett haladva. Erről az útról, valamint korábbi evangelizációs tapasztalatairól, az indiánokról, a természeti környezetről részletesen beszámol levelei címzettjének, Reviczky Antalnak. 1759-ben deportálták, valószínűleg *Rio de Janeiro* kollégiumából, bár Eckart szerint az olindai kollégiumból hurcolták el. Portugáliában *Azeitão* börtönében raboskodott, és feltehetően már 1760-ban, vagy 1761-ben kiszabadult, Eckart szerint az említett névazonosság miatt, míg Bangha Béla szerint Szluha György gróf, az atya tábornoki rangú testvére járt közben kiszabadításáért.³³⁵ Hazatérése után Nagyszombatban és Sopronban oktatott, tábori lelkész volt, majd 1771-től rendje feloszlataáig a győri kollégium rektoraként tevékenykedett. 1803-ban halt meg Grazban.³³⁶ Az 1753-as keltezésű, nem szignált, *Mappa Vice-Provinciae Societatis Jesu Maragnonii anno 1753 concinnata*³³⁷ címet viselő térképet illetően nincs egységes nézet a szakirodalomban arról, hogy Szluha János műve, avagy Laurenz Kaulené (vagy pedig Szentmártonyié, ami teljesen valószínűtlen).³³⁸ Szluha atya 1755-ben kelt levelében azt írja, hogy még 1753-ban, Lisszabonban állított össze egy térképet a provinciális kérésére a Maranhão-beli missziókról, mégpedig értelemszerűen nem saját mérései alapján, hanem *D'Anville* 1748-ban készült Dél-Amerika térképét felhasználva.

A matematikus, csillagász *Szentmártonyi Ignác* (1718-1793) 1718-ban született Kotor községben (ma Kotoriba), a mai Horvátországban. Novíciátusát Bécsben töltötte, filozófiai tanulmányait Grazban végezte, majd az 1740-es években Varasdon, Zágrábban és Bécsben tanított.³³⁹ 1751-ben Grazban, a Theresianumban tanított matematikát. Valószínűleg 1752-ben került Lisszabonba, a portugál uralkodó kérésére, aki a határmegállapító expedícióhoz külföldi szakembereket keresett.³⁴⁰ Maranhãoba 1753 júliusában érkezett, a többi három

³³⁵ BANGHA, *Magyar jezsuiták*, 6-7. Megjegyzésének forrását sajnos nem közli.

³³⁶ LUKÁCS, *Catalogus*, 1667; MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa*, 342.

³³⁷ Lelőhelye: Biblioteca Pública de Évora, Térképtár, gav. IV., 25.

³³⁸ A kérdéstről lásd LEITE, *História*, 8. kötet, 307 és 9. kötet, 149; MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa*, 295, 343.

³³⁹ LUKÁCS, *Catalogus*, 1659; MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa*, 338.

³⁴⁰ A szakirodalomban fellelhető egyik verzió szerint 1749-ben érkezett Maranhãoba, ami egészen biztosan nem hiteles adat. A portugál uralkodó vagy a rend generálisától, vagy Mária Teréziától kért csillagászokat-matematikusokat. Sajnos a szakirodalomban ezzel kapcsolatos forrásokra nem hivatkoznak, lásd ÁCS, *Magyarok*, 13; BALÁZS, *Magyar utazók*, 367.

magyar jezsuitával együtt. A tengerentúlon a Francisco Xavier de Mendonça Furtado kormányzó vezetésével indult északi határmegállapító expedícióban, 1753 és 1756 között végzett tevékenységét egy portugál nyelvű tanulmányban ismertetem néhány újonnan előkerült dokumentum alapján.³⁴¹ 1753-tól az expedíció indulásáig, 1754 októberéig *Belém do Pará* városának környékén végzett méréseket, ezt követően pedig az Amazonas, illetve a Rio Negro mentén határozta meg több település pontos földrajzi helyét. Elképzelhető, hogy a Madeira és a Guaporé folyókon lehajózva eljutott Mato Grosso államig, de ennek sajnos nincs forrásokkal igazolható nyoma. 1760-ban *Ibyrajuba* rezidenciából hurcolták el, majd a deportálást követően az *Azeitão*, 1769-től pedig a *São Julião* erőd börtönében tartották fogva.³⁴² 1777-ben szabadult a fogságból. Életrajza szerint³⁴³ hazatérését követően audienciára jelentkezett Mária Teréziánál, ahol beszámolt fogsága éveiről. A kapott évjáradékot felhasználva Varasdon élt néhány évig, ezután ifjabb Szentmártonyi Ignáchoz, unokaöccséhez költözött, aki Belicán (ma Horvátország) volt plébános. Itt hunyt el 1793-ban.

³⁴¹ BABARCZI Dóra, „A atuação do padre Inácio Szentmártonyi, astrónomo húngaro nas demarcações dos limites na América do Sul (1754-1756)”, in *Acta Hispanica*, 2007 (12.), 89-99.

³⁴² ECKART, *Memórias*, 174.

³⁴³ *Vita Ignatii Szent Mártonyi e S. J.*, Budapesti Egyetemi Könyvtár, Collectio Kaprinaiana, G. 147/a, V. kötet, 139-141.

II. A TENGERENTÚLON SZOLGÁLÓ MAGYAR SZÁRMAZÁSÚ RENDTAGOK ÉLETRAJZA

E fejezetben az 1753-1760 között Portugália tengerentúli gyarmatain, Maranhãoban és Brazíliában dolgozó magyar származású jezsuiták, Fáy Dávid, Kayling József, Szentmártonyi Ignác és Szluha János életrajzának áttekintésére kerül sor. Sorsukban sok a közös pont: Kayling, Fáy és Szluha atyák felvidéki származásúak voltak, és Kayling Józsefen kívül valamennyien nemesi családba születtek. Filozófiai tanulmányait Kayling és Fáy Nagyszombatban végezte, Szluha Bécsben, Szentmártonyi pedig Grazban. Kayling és Fáy Kassán vett részt a három éves teológiai képzésben, Szluha atya Grazban, Szentmártonyi pedig Bécsben tette ugyanezt. A kötelező tanári gyakorlaton túl Szluha és Szentmártonyi atyák matematikát is tanítottak a bécsi kollégiumban. Mindannyian letették negyedik rendbeli fogadalmukat, már portugál területen, Szentmártonyi atya Lisszabonban, a többiek a tengerentúlon. 1753-ban egyazon portugál flottával utaztak Maranhão tartományba, ahol hittérítői munka várt rájuk, illetve Szentmártonyi atya esetében matematikai-csillagászati szaktudására számított a portugál kormányzat. Tevékenységük csúcspontjának az 1753-1757 közötti időszak tekinthető, ezt követően a jezsuitaellenes intézkedések a rend működését fokozatosan ellehetetlenítették. Fáy Dávidot 1757-ben, a többieket rendjük kiűzése (1759) után deportálták az anyaországba, ahol több évig raboskodtak. Fáy Dávid 1767-ben elhunyt a börtönben, három társának sikerült végül hazajutnia. Utóéletükről a források hiányában meglehetősen hézagosak az ismereteink, szülőföldjükre visszatérve, rendjük feloszlása után tanárként, illetve plébánosként tevékenykedtek.

A kutatás tárgyául választott négy jezsuita nem légüres térben mozgott, sorsuk alakulására rengeteg tényező volt hatással, kezdve a világpolitikát mozgató érdekekkel, a jezsuita rend belső igényein át egészen a személyes érdeklődési körökig. Portugália irányítója, a leendő Pombal márki az általa folytatott pragmatikus politika részeként kezelte a jezsuitakérdés megoldását, de emellett – mint testvérével, Maranhão állam kormányzójával folytatott levelezéséből is kitűnik – döntései meghozatalában nem kizárólag racionális indokok vezérelték. A jezsuitákkal szembeni nyílt ellenségesség különösen szembetűnő a kormányzó által írott levelekben, akit – meggyőződésem szerint – személyes bosszúvágy is vezetett a rend elleni fellépés során. A rendi források természetesen szintén torz képet mutatnak a valóságról, így a gazdasági tevékenységekre vonatkozó, vagy a személyeket érintő

döntések háttérében álló információk sokszor rejtve maradnak. A sok esetben erősen hiányos, nagy lakúnákat tartalmazó életrajzokat mégis igyekeztem a lehető legnagyobb mértékben ezekre a primér forrásokra alapozni, hiszen a további kutatásnak ez szolgálhat alapul.

A négy magyar származású jezsuita atya életrajzát szükségesnek láttam külön-külön fejezetekben ismertetni, tekintve, hogy az életútjukkal foglalkozó, túlnyomórészt magyar nyelvű szakirodalom sok esetben számos pontatlanságot, sőt valótlanyságot tartalmaz alapvető életrajzi adataikat illetően is. A továbbiakban igyekszem a forrásokat elemezve rámutatni az esetleges ferdítésekre, valamint jelezni, hogy a lehetséges megoldások közül melyik a legvalószínűbb, illetve melyik a valóban hitelesnek tekinthető adat. Ezek alapján megkísérlem rekonstruálni életpályájukat, a hangsúlyt természetesen tengerentúli tevékenységük idejére, az 1750-es évekre helyezve. Figyelembe véve azt a tényt, hogy az elmúlt 10-20 évben a Jézus Társaság tevékenységét új módszertani szempontok szerint, esetenként új tudományágak bevonásával kezdték el értékelni és átértékelni – melynek hatása egyelőre nem érzékelhető a magyar nyelvű publikációkban –, egy-egy önálló fejezetet szenteltem munkásságuk etnográfiai, kartográfiai és tudománytörténeti értékelésére, valamint levelezésük elhelyezésére az irodalomtörténetben.

II.1. KAYLING JÓZSEF

II.1.1. ELŐÉLETE

II.1.1.1. Származása

Kayling József 1725. január 7-én született a Magyar Királyság egyik legjelentősebb bányavárosában, a felvidéki *Selmecbányán* (ma *Banská Štiavnica*, Szlovákia).³⁴⁴ Kayling József családjáról sem a társadalomban elfoglalt helyüket, sem nemzetiségüket tekintve nem rendelkezünk bővebb információval, valószínűsíthető azonban, hogy nem volt nemesi származású. Selmecbányán a 18. században három nemzetiség élt együtt: a német, a szlovák és a magyar, a lakosság nagy része többnyelvű volt. Kayling családja valószínűleg szlovák vagy német anyanyelvű lehetett, maga írja ugyanis Fáy Dávidról szóló elogiumában egy, a Fáy családban folytatott beszélgetést illetően, hogy nem tudott benne részt venni, mert nem volt jártas a magyar nyelvben.³⁴⁵ A korabeli portugál forrásokban neve *Cailing*, *Keyling*, *Keiling* alakban is előfordul, nemzetisége pedig „*alemão*”, vagy „*húngaro*”. Megjegyzendő, hogy a portugál nyelven íródott korabeli dokumentumok a legtöbb esetben „*alemão*”, azaz „német” jelzővel illetik a jezsuita Germán Asszisztencia (ahova az Osztrák Provincia is tartozott) területéről érkezett misszionáriusokat, tekintet nélkül az általuk beszélt nyelvre, illetve anyanyelvükre. Az „*húngaro*” ebben az esetben mint „a Magyar Korona alattvalója” értelmezendő.

II.1.1.2. Rendi formációja

Kayling József 1740. október 17-én lépett a jezsuita rendbe Trencsénben.³⁴⁶ Novíciusi éveit 1740-1742-ben ugyanebben a városban töltötte, majd 1743-ban a rend győri tanítóképzőjében tanult klasszikus nyelveket és történelmet (*repetens humaniora*).³⁴⁷ Két éves filozófiai tanulmányait Nagyszombatban végezte 1744-1746 között.³⁴⁸ Ezt követően 1748-ig Eperjesen tanított grammatikát és klasszikus nyelveket (*praeceptor grammaticae et humanitatis*), ezen kívül a helyi Mária-kongregáció előjárója volt (*praeses congregationis*),

³⁴⁴ LUKÁCS László, *Catalogus Generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551-1773)*, II. kötet, Róma, Institutum Historicum Societatis Iesu, 1988, 694. Johannes MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa in Portugiesisch- und Spanisch-Amerika. Band 1: Brasilien (1618-1760)*, Münster, Aschendorff Verlag, 2005, 297.

³⁴⁵ SZITTYAI Dénes (ford), „Egy magyar hithirdető a Pombal-féle egyházüldözés rémnapjaiból”, in *Magyar Kultúra*, 1915 (3.), 425. A kézirat lelőhelye: Kalocsai Főegyházmegyei Könyvtár, Ms. 476 (32613).

³⁴⁶ Lukács szerint Nagyszombatban lépett a rendbe. LUKÁCS, *Catalogus*, 694; MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa*, 297.

³⁴⁷ LUKÁCS, *Catalogus*, 694; MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa*, 297.

³⁴⁸ LUKÁCS, *Catalogus*, 694; MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa*, 297.

valamint a *historia domust* vezette.³⁴⁹ Teológiát Kassán hallgatott 1749-1752 között, valószínűleg ekkor ismerkedett meg a szintén Kassán tanuló Fáy Dáviddal, későbbi hittérítőtársával.³⁵⁰ Meier katalógusa szerint 1752-ben Kassán szentelték pappá, míg Lukács skolasztikusként, azaz tanulmányait végző rendtagként hivatkozik rá, és nem tud arról, hogy ünnepélyes fogadalmát letette volna.³⁵¹ A dokumentumok alapján Meier állítása igazolható, mivel a rendi katalógus szerint negyedik fogadalmát 1758. február 2-án tette le a São Luís do Maranhão-i rendházban.³⁵²

A rendtagok missziókba való jelentkezési szándékukat a *littera indipeta* útján kérték az általános rendfőnöktől. E levele egy része ma a jezsuiták központi archívumában található, Kayling József kérelmére sajnos nem akadtam rá ezek között. Pinzger Ferenc szerint *Francisco Retz* rendfőnöktől (1730-1750) 1750 februárjában kapta meg Kayling és Fáy az engedélyt a tengerentúli missziókba való utazásra.³⁵³ A képet árnyalja a Fáy Dávid-elogium, mely szerint 1750-ben Retz rendfőnök, bár Kayling Józsefnek engedélyt adott az utazásra, az osztrák tartomány főnöke egyelőre itthon marasztotta, Fáy kérelmét pedig ekkor még elutasították.³⁵⁴ Végül 1752 májusában kapták meg *Ignazio Visconti* (1751-1755) jóváhagyását, hogy az „indiai” missziókba mehessenek. Fáy és Kayling együtt indult el Kassáról május 16-án, nem tudva még, pontosan melyik tartományba rendelik őket. Az instrukciókat Genovában kapták meg, ahol hajóra kellett szállniuk.³⁵⁵

II.1.2. MISSZIÓS ÉVEK

II.1.2.1. Lisszabon

A Kassáról Bécsbe, majd onnan Genovába vezető útiújról szintén csak a már említett, részben Kayling adatai alapján összeállított Fáy-elogiumból értesülünk. Ebből tudjuk, hogy Fáy Dávid búcsúztatására a család Emődön gyűlt össze, melyen Kayling atya is részt vett, mint Fáy útitársa. Ezt követően Fáy László kíséretében Budára mentek, majd innen Bécsbe, ahova 1752. július 4-én érkeztek meg.³⁵⁶ Innen gyalog és kocsin folytatták útjukat Stájerországon, Karintián, Dalmácián keresztül, majd Velence érintésével érkeztek Genovába,

³⁴⁹ LUKÁCS, *Catalogus*, 694; MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa*, 297.

³⁵⁰ LUKÁCS, *Catalogus*, 694; MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa*, 298.

³⁵¹ LUKÁCS, *Catalogus*, 694; MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa*, 298.

³⁵² ARSI, Lus. 17., fol 324r.

³⁵³ PINZGER Ferenc, *Magasztos eszmék útján*, Budapest, Katolikus Missziók, 1931, 13.

³⁵⁴ SZITTYAI, *Egy magyar hithirdető*, 423.

³⁵⁵ SZITTYAI, *Egy magyar hithirdető*, 424.

³⁵⁶ SZITTYAI, *Egy magyar hithirdető*, 425.

ahol a különféle tengerentúli missziókba induló, az Osztrák Rendtartományból származó páterek gyülekeztek behajózásra várva.³⁵⁷

A Genovából Lisszabonba vezető útról Szluha Jánosnak 1752 novemberében, Lisszabonban íródott leveléből tudunk meg többet.³⁵⁸ Ebben a 16 jezsuita rendbeli útitársa között felsorolja Fáy és Kayling atyákat is. Október 15-én indultak útnak, és 28-án, egy rövid ideig tartó, de rendkívül viharos tengeren megtett út után érkeztek Lisszabonba. A távot szokatlanul rövid idő, két hét alatt teljesítették, noha a menetidő általában 30 nap szokott lenni, írja Szluha.³⁵⁹ Végig a part mellett haladtak, a Lyoni-öblöt elhagyva 19-én hajóztak el Mallorca, majd Ibiza és Formentera szigete mellett.³⁶⁰ Szluha atya említést tesz Alicantéról, amely mellett 20-án haladtak el, a palosi világítótoronyról, Cartagenáról és Almeriáról. Kikötés nélkül, október 24-én értek a Gibraltári-szoroshoz, másnap pedig megpillantották meg az óceánt.³⁶¹ A lisszaboni kikötőben október 28-án vetettek horgonyt, a továbbutazásig a jezsuiták *Santo Antão* kollégiumában szállásolták el őket. Itt a missziók prokurátorától, *Bento da Fonsecától* kaptak információkat a missziós állomáshelyüket, többek között az ott használatos nyelvet, a gazdasági és természeti körülményeket illetően.³⁶²

A négy magyar jezsuita, Kayling, Fáy, Szluha és Szentmártonyi atyák egyazon hajókonvojval utaztak az Újvilágba. A két flotta 30 darab Rio de Janeiróba, valamint 10 darab Maranhõoba tartó hajóból állt, és 1753. június 2-án szedte fel a horgonyt a belémi kikötőben. A hat hétig tartó útról Fáy is beszámolt 1753-as, első ízben Foltin János által 1890-ben közölt leveleiben.³⁶³ Leírásával párhuzamos, de azt több fontos részlettel kiegészíti Szluha János 1753. szeptember 12-én kelt levele,³⁶⁴ melyből megtudhatjuk például a Maranhõoba tartó tíz hajó nevét, és azt, hogy Szentmártonyi, mint királyi matematikus, a parancsnoki hajón utazott, míg Szluha, Kayling és Fáy a többi misszionáriussal együtt a Divina Providentia nevű kereskedelmi hajón. Szluha János az út során igyekezett feljegyezni minden említésre méltó eseményt, így a találkozást idegen vitorlásokkal, az egyik kereskedelmi hajón kitört lázadást, a heves tengeri viharokat, stb. Megfigyelte és lejegyezte a tengeri élővilág változatosságát: ír a repülő halakról, a cápákról, hatalmas teknősökről, delfinekről, amelyek felbukkantak a hajó

³⁵⁷ SZITTYAI, *Egy magyar hithirdető*, 468.

³⁵⁸ Szluha János 1752-1758 között keltezett leveleit lásd: Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 70-99 old. A hivatkozott levél a 95-99 oldalakon olvasható, a szerző a bécsi rendházon keresztül, Veigl Ferenc közvetítésével küldte haza a címzettnek, valószínűsíthetően Reviczky Antalnak.

³⁵⁹ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I., 95.

³⁶⁰ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I., 96.

³⁶¹ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I., 97.

³⁶² Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I., 98.

³⁶³ FOLTIN János (kiad.), *Fáy Dávid mult századi hithirdető levelei Amerikából*, Budapest, Hunyadi Mátyás Intézet, 1890.

³⁶⁴ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I., 78-86.

mellett. Az út során folyamatosan mérte és feljegyezte a földrajzi szélességi koordinátákat, de, mint írja, a hajóútról tilos volt részletes tengeri térképet készítenie.³⁶⁵

1753. július 15-én vetett horgonyt hajójuk a *São Marcos* öbölben, ahol a *Nossa Senhora da Luz* kollégiumban fogadta őket a provinciális, *Manuel Ferreira* (1752-1754) és társa, a cseh származású *Frantisek Wolff*. Július végén adta tudtukra a tartományfőnök, hova kell menniük szolgálatra: Maranhão tartományban maradt Fáy, Szluha és Kayling atya, míg a velük együtt érkezett Hoffmayer, Schwartz és Eckart atyákat Parába rendelték.³⁶⁶ A misszionáriusok augusztus folyamán indultak el, hogy elfoglalják állomáshelyüket.

II.1.2.2. Brazíliai missziós évek

Kayling József brazíliai missziós éveiről rendkívül kevés információval rendelkezünk, rendtársainak beszámolóiban elejtett megjegyzéseiből tudjuk rekonstruálni néhány főbb állomását, de a részletek továbbra is homályban maradnak. A Lisszabonból Maranhãoba vezető útról beszámolt a Germán Asszisztenciából érkezett Heinrich Hoffmayer atya is, akinek 1753. október 23-án kelt levelét a Lamego-gyűjtemény őrzi.³⁶⁷ E szerint július végén jelölték ki a frissen érkezett hittérítők leendő állomáshelyeit: Fáy Dávidnak *Tapuitaperába* (ma *Alcântara*), majd 4 hónap múlva *Maracú* misszióba (ma *Viana*) kellett mennie, Szluha Jánost a *Pindaré* folyó missziójába rendelték, míg „*Keiling*” Józsefnek *Tutóia* falu (ma a hasonló nevű város) jutott osztályrészül. Ezek az adatok igazolhatók Frantisek Wolff atyának, a vizitátor társának 1753. november 25-én kelt leveléből, melyben értesíti Mária Anna anyakirálynét, hogy Szluha Jánost a Pindaré folyó mentén fekvő *São Francisco Xavier de Carará* (ma *Monção*) misszióba, míg Kayling Józsefet a *tremembé* indiánokhoz, a már helyben működő misszionáriusok társaiul rendelték.³⁶⁸ Ezek az adatok igazolhatók a tartomány 1753. augusztus 26.-i állapotát tükröző hivatalos katalógusából:³⁶⁹ e szerint Fáy Dávid *Tapuitapera* rezidenciáján van, mint ideiglenes segédtanító (*supplens interim*), Szluha János a Pindaré folyónál misszionáriuskodó Lourenço Fernandes társa lett, „*Keyling*” József pedig a *tremembé* indiánokhoz került. Kayling atya védeneket, a partmenti területeken élő, nomád tremembé indiánokat a 17. századtól kezdve a jezsuiták telepítették le missziós falvakba. Nem tudjuk, Kayling atya meddig tevékenykedett a Parnaíba folyó torkolatához közel, az óceán partján fekvő *Tutóia* misszióban. Az utolsó információnk erről az időszakról

³⁶⁵ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I., 85.

³⁶⁶ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I., 83.

³⁶⁷ Alberto LAMEGO (szerk.), *A Terra Goytacá (à luz de documentos inéditos)*. Vol 3. *Dominio da Corôa*, L'Édition D'Art Gandio, Brüsszel – Párizs, 1925, 326-350.

³⁶⁸ LAMEGO, *A Terra Goytacá*, 323-325.

³⁶⁹ ARSI, Bras. 28., fol. 188v.

Szluha János 1755. március 24.-én kelt levele, mely szerint Kayling atya a Maracútól egy hónap járásnyira fekvő Tutóia faluban van, ekkor tehát még biztosan a misszióban tartózkodott.

Hittérítői feladatai mellett, vagy inkább ezt követően, Kayling Józsefet egy cukormalom igazgatásával is megbízták. Szluha atya 1756. október 16.-án kelt levelében azt írja, hogy Kayling atya jó egészségnek örvend, misszionárius São Luís do Maranhãótól nem messze, egyben egy cukormalom előjárói tisztségét is betölti (*molae zachareae praefectus*).³⁷⁰ Az egyetlen cukormalom, amely Maranhão tartományban működött, a Maracú falu közelében fekvő *São Bonifácio* volt,³⁷¹ minden valószínűség szerint ennek cukorfeldolgozó üzemnek az előjárója lett Kayling atya. A cukormalomhoz hatalmas kiterjedésű cukornádültetvény tartozott, ahol rabszolgák munkaerejével takarították be a cukornádat, amelyet nagyüzemi eljárással cukorrá és cukornádpálinkává dolgoztak fel. São Bonifációban a cukornádon kívül kakaót, banánt, citrusfélét is termeltek, ez a telep látta el ugyanis a Belém-i kollégiumot, illetőleg exportra is termelt. Az *engenho* irányítása tehát nagy felelősséggel járó és technikai-szervezői ismereteket igénylő feladat volt.³⁷² Életének elkövetkező két évéről még nagyobb a bizonytalanság. Szluha János 1758 májusában kelt levelében Kayling atyára mint *operariusra* hivatkozik,³⁷³ 1756-1757-ben tehát még valószínűleg a cukormalom tevékenységét felügyelte. Ezzel szemben Serafim Leite úgy tudja, Kayling atya 1757-ben *São João* faluban (ma *São João de Cortes*) misszionáriuskodott.³⁷⁴ A Johannes Meier szerkesztésében megjelent rendi enciklopédia szerint viszont 1757-ben *Alcântara* faluban az itteni jezsuita kollégiumban tanított, és *São João* faluban hirdette az igét az indiánok körében.³⁷⁵ Negyedik fogadalmát már a São Luís-i kollégiumban tette le 1758. február 4.-én, *Bernardo de Aguiar*, a kollégium rektora előtt.³⁷⁶

II.1.2.3. Üldöztetés

Az 1759-es, a jezsuitákat a portugál korona területeiről száműző királyi rendelet a tengerentúli missziókban dolgozó rendtagokat is érintette, beleértve a nem portugál

³⁷⁰ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I., 92.

³⁷¹ Serafim LEITE, *Suma história da Companhia de Jesus no Brasil. 1549-1760*, Lisszabon, Junta de Investigações do Ultramar, 1965, 224.

³⁷² Dauril ALDEN, *The Making of an Enterprise. The Society of Jesus in Portugal, its Empire, and Beyond*, Stanford, Stanford University Press, 1996, 421.

³⁷³ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I., 86.

³⁷⁴ Serafim LEITE, *História da Companhia de Jesus no Brasil*, Rio de Janeiro, Civilização Brasileira, 1949, 8. kötet, 312.

³⁷⁵ MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa*, 298.

³⁷⁶ ARSI, Lus. 17, fol. 324.

származásúakat is. A rendelet kihirdetése után Maranhão államban megkezdték a jezsuiták deportálását, a két fő koncentrációs hely Belém és São Luís városok egykori jezsuita kollégiumai lettek. A jezsuita alprovincia, Maranhão 1760-as katalógusában csupán hárman szerepelnek az 1753-ban érkezett négy magyar jezsuita közül: Fáy, „Keiling” és „Samartoni”.³⁷⁷ São Luís térségében ekkor már csak Kayling József tartózkodott: Fáy-t még 1757-ben deportálták, Szluhát Rio de Janeiróba rendelték 1756-ban, Szentmártonyi páter pedig Belém közelében, az *Ibyrajuba* birtokon tartózkodott. Ez a cukornádtelep volt a legközelebb a városhoz, és mint a legtöbb ilyen birtokon, széleskörű gazdasági tevékenység folyt itt a cukor, a kakaó, a kávé és a manióka termesztésén és feldolgozásán kívül.³⁷⁸ José Caeiro leírása szerint Kayling atyát a deportálás során *Madre de Deus* rezidenciáról hurcolták el a katonák, Manuel de Oliveira, az előjáró, és José de Oliveira atya társaságában.³⁷⁹ Egy másik forrás szerint a *Madre de Deus* rezidenciáról négy embert vittek el 1760. június 8.-án, és a São Luís-beli kollégiumba szállították őket. Innen a többi deportálttal együtt július 12-én indultak el Pará felé, ahová két hét múlva érkeztek meg.³⁸⁰

A Belém do Pará-i kollégiumukból szeptember 12-én kísérték át őket a Nossa Senhora da Arrábida nevű kereskedelmi hajóra,³⁸¹ amely Lisszabonba szállította a Maranhão államban egykor tevékenykedő jezsuitákat. Fennmaradt a hajó kapitányának, *José Sanches de Britonak* a hivatalos jelentése, melyet Maranhão egykori kormányzójának, 1759-ben már a külügyi államtitkári posztot betöltő *Francisco Xavier de Mendonça Furtadónak* írt.³⁸² Az 1760. december 2-án kelt jelentésben igazolja, hogy szeptember 12-én éjszaka 115 jezsuita atyát hajóztak be, akiknek az út során a rendelkezéseknek megfelelően viselték gondját: napi háromszori étkezést biztosítottak számukra a rend elkobzott vagyonából erre a célra elkülönített összegből. Ezen kívül a betegekről is megfelelően gondoskodott: a hajóorvos igazolja, hogy csupán öt rendtag érkezett betegen Lisszabon kikötőjébe. Mellékelte a hajórakomány listáján kívül a jezsuiták névjegyzékét is, melyen „Jozé Keiling” és „Ignacio Samartone” is szerepel. A jelentésben foglaltakkal éles ellentétben áll José Caeironak a jezsuiták beszámolóí alapján összeállított krónikája a deportálás menetéről: e szerint a hely szűkössége és az elégtelen táplálkozás miatt sokan megbetegedtek, négyen közülük pedig

³⁷⁷ ARSI, Bras. 28, fol. 6r. A felsoroltaknál *Patria: Ungaro* megjegyzés szerepel az összesen 42 nevet tartalmazó katalógusban.

³⁷⁸ ALDEN, *The Making of an Enterprise*, 421.

³⁷⁹ José CAEIRO, *De Exilio Provinciarum Transmarinarum Assistentiae Lusitanae Societatis Jesu, Liber II, De Exilio Vice-Provinciae Maranoniensis Societatis Jesu, XVII. caput, 3.*

³⁸⁰ *Status Provinciarum Transmarinarum Antiquae Assistentiae Lusitanae Societatis Iesu Tempore Persecutionis Pombalinae. 26 Sept. 1759 – 5 Sept. 1760*, Lisszabon, 1906, XI-XIII.

³⁸¹ CAEIRO, *De Exilio*, II.XXI.1.

³⁸² AHU_ACL_CU_013, cx. 48, d. 4394.

elhunytak az út során.³⁸³ A hajó 1760. december 2-án vetett horgonyt a belémi kikötőben. Éjszaka a nem portugál származásúakat, így Kayling és Szentmártonyi atyákat, valamint néhány portugált, köztük *Júlio Pereirát*, a tartományfőnököt és *Inácio Estanislaut*, a Pará-i kollégium rektorát a São Julião börtönbe szállították.³⁸⁴

II.1.3. SZÁMŰZETÉS

II.1.3.1. Börtönévek

Több, közel egyidejű forrás tanúsága szerint az 1760 decemberében Maranhão államból érkezett jezsuitákat – miután egy királyi tisztviselő hiába ajánlotta fel nekik a lehetőséget a szabadulásra, ha kilépnek a Társaságból – érkezésük után nyomban útnak indították a pápai állam felé. A különféle tengerentúli területekről érkezett beteg, illetve idős rendtagokat Aveiro hercegének egykori, börtönné alakított palotájában, Azeitãoban őrizték, míg a külföldi származásúakat, így Szentmártonyi, Kayling és Wolff atyákat a São Julião erődbe vitték.³⁸⁵ Cristoph Gottlieb von Murr híres Journaljában az 1760. december 3.-án a Maranhão jezsuita provinciából érkezettek között sorolja fel Szentmártonyi Ignácot, aki „*Hungarus, Astronomus Regis Fidelissimi*”, és Kayling Józsefet, aki szintén „*Hungarus, e Provincia Austriae*” titulussal szerepel.³⁸⁶ Szluha János neve nincs a listán, hiszen nem Maranhão, hanem Brazília provinciából deportálták, illetve Fáy Dávid sem, mivel őt még 1757-ben száműzték a gyarmatokról. Murr a jezsuita rend portugáliai száműzetését feldolgozó művében szintén közöl egy listát, mely Laurenz Kaulen írása alapján a São Julião erődben 1759 és 1777 között fogvatartott valamennyi jezsuita nevét tartalmazza, annak megjelölésével, hogy mely provinciából és milyen időpontban kerültek elzárásra. A 124 nevet tartalmazó listán Murr kutatásai szerint három magyar szerepel: az 1760. december 3-ai transzporttal érkezett Szentmártonyi és *Keyling*, míg Fáy Dávidot 1762 februárjában Almeida börtönéből szállították át ide.³⁸⁷

³⁸³ CAEIRO, *De Exilio*, II.XXI.3.

³⁸⁴ CAEIRO, *De Exilio*, II.XXI.4.

³⁸⁵ ECKART, Anselmo, *Memórias de um Jesuíta prisioneiro de Pombal. Tradução portuguesa do original latino „Historia Persecutionis Societatis Jesu in Lusitania”, Nürnberg, 1779-1780*, ford. és jegyz. Joaquim ABRANCHES, Braga, Secretariado Nacional do Apostolado da Oração, 1987, 97-99.

³⁸⁶ Christoph Gottlieb von MURR, *Journal zur Kunstgeschichte und zur allgemeinen Litteratur*, 9. kötet, Nürnberg, Johann Eberhard, 1780, 243.

³⁸⁷ Christoph Gottlieb von MURR, *Geschichte der Jesuiten in Portugal, unter der Staatsverwaltung des Marquis von Pombal*, 2. kötet, Nürnberg, Felsseckerischen Buchhandlung, 1788, 188-194. Mindannyiuknál „*ein Ungar*” megjegyzés.

A Murr-féle adatokat (melyek Anselm Eckart és Lorenz Kaulen beszámolóin alapulnak) a rendtörténeti hagyomány, majd a tudományos kutatás az idők folyamán átvette és megkérdőjelezhetetlen tényként kezelte. A lisszaboni *Torre do Tombo* levéltárban azonban több olyan, a hivatalos szervek által kiállított dokumentumot őriznek, melyek ellentmondani látszanak a történeti hagyománynak. Az egykor *Papéis Pombalinos* néven összegyűjtött, jelenleg a *Ministério dos Negócios Eclesiásticos e da Justiça* fondban található, 1759-től 1770-ig tartó időhatárral keletkezett jelentések a belügyi miniszternek, *Carvalho e Melonak*, a jövőbeli Pombal márkinak vannak címezve. Egy 1768. június 20-án kelt, valószínűleg a *São Julião* erőd kapitánya által kiállított jelentés név és származási hely megjelölésével közli a fogvatartott jezsuiták listáját. E szerint 1760. december 3-án érkezett a São Juliãoba a 44 éves, magyarországi származású *P. Joze Cailing*, aki negyedik fogadalmát Maranhão kollégiumában tette le, ahol teológiát tanított, és misszionárius volt az említett provinciában.³⁸⁸ Ezen a listán azonban nem szerepel Szentmártonyi atya, ellentétben Eckart beszámolójával. Egy másik, 1770. február 18-án kelt, a São Juliãoban fogvatartottak listáját tartalmazó beszámolóban az 1759. november 7.-én (!) Maranhãóból érkezettek között csak *P. Joze Cailing* szerepel, míg Szentmártonyi e dokumentum szerint 1769. május 11.-én került Azeitãoból a São Juliãoba.³⁸⁹ Szentmártonyi atya fogvatartásának körülményeivel bővebben az ő életrajzánál foglalkozom, biztosnak látszik azonban, hogy a magyar szakirodalmi hagyománnyal ellentétben a négy magyar rendtag közül 1760-tól egyedül Kayling József raboskodott a São Julião börtönben.

A 17 év alatt, amíg Kayling atya a Tejo-parti erőd foglya volt, a börtönbeli körülmények sokszor változtak, őt magát is többször másik cellába helyezték át. Murr úgy tudja, *P. Josephus Keyling* a 4. cellában volt elzárva.³⁹⁰ Ezzel kapcsolatban maga Eckart atya írja, hogy 1768 augusztusában új társakat kapott maga mellé, Schwartz és Kayling atyákat.³⁹¹ Elképzelhető, hogy ekkor ismerkedtek össze jobban és fogtak bele együtt a Fáy-elogium összeállításába. Bizonyára méltóképpen kívántak megemlékezni a már másfél éve halott,

³⁸⁸ IANTT, MNE e da Justiça, maço 57. 1. köteg, 1. dokumentum. Címe: *Relação dos Prezos Jezuitas q. se axam nesta Fortaleza de S. Julião da Barra em 20 de Junho de 1768*. Kayling adatai: *O P.^e Joze Cailing: n.^{al} de Ungria 44@ de idade 4 votoz entrou na Comp.^a na Prov.^a de Austria no Colegio de Trenchin, profecou todoz os votos no Colegio do Maranhão estudou e ensinou a Humanid.^e na Provincia de Austria e foi missionario do Maranhão ensinou Teologia no dito Colegio donde era pregador de missôins e foi prezo p.^a o Pará donde veyo para esta Fortaleza.*

³⁸⁹ IANTT, MNE e da Justiça, maço 60. doc. 4. A kötegeken (itt: doc.) belül számozatlanok a dokumentumok. A kérdéses jelentés címe: *Relação dos Prezos Jezuitas q. se acham nesta Fortaleza de S. Juliao da Barra 18 de Fevr.^o de 1770.*

³⁹⁰ MURR, *Journal*, 238.

³⁹¹ ECKART, *Memórias*, 171.

mindenki által szent életűnek tartott Fáy Dávid atyáról, melyet az elogium függelékében található epitáfiumok sokasága bizonyít.

Fáy halálának körülményeiről Lorenz Kaulen is beszámolt 366 oldalas, ma a liszaboni Biblioteca Nacionalban őrzött kéziratában.³⁹² Kaulen atya 1762-ben, Fájjal együtt került Almeidából a São Julião börtönbe. Leírásából sok érdekes részletet tudhatunk meg a foglyok mindennapi életéről. Az erődben a földfelszínhez közeli cellákon kívül volt 26 földalatti, a napfénytől és a levegőtől teljesen elzárt, szűk cella, amik a felszínről több lezárt ajtón és folyosón keresztül voltak megközelíthetők.³⁹³ Kezdetben szigorúan bezárva tartották a rabokat, majd az új várparancsnok érkezése után átjárhattak egymáshoz egy ideig, a betegeket így egy orvosláshoz értő rendtag látogatta és látta el gyógyszerrel. Az ellátásukra kirendelt orvos ritkán jött, és egyébként sem volt megbízható. Gyógyszereket pénzért az erődön kívülről tudtak szerezni.³⁹⁴ A ruházódásukra juttatott pénzből színes ruhákat vettek nekik fekete színű helyett, így, mint mondja Kaulen, egyáltalán nem tűntek egyházi embereknek. Egyébként az atyáktól elkobzott, illetve a börtönben elhunyt rendtársak ruháit osztották szét közöttük.³⁹⁵ Kezdetben a szigorú elzárástól szenvedtek, majd megtalálták a módját, hogyan kommunikáljanak egymással: az ételt hozó szolgák segítségével papírdarabkákra szénrel vagy a gyertya összegyűjtött kormával írt üzeneteket váltottak egymással. Ezt azonban egy idő múlva észrevették az örök, és a szolgákat ettől kezdve rendszeresen átkutatták. Ezen kívül füttyjelekkel és kopogtatással is kommunikáltak, amelyre egy külön kódrendszert fejlesztettek ki.³⁹⁶ Időközben néhányan rájöttek, hogyan lehet kinyitni a cellák ajtaját, ők rendszeresen kijártak, hogy néhány szót váltsanak a többiekkel, és vigasztalják a betegeket.³⁹⁷ A börtönben is a rendi szabályok szerint folytatták életüket, még a rend feloszlása után is: a szokásos imákat, lelkigyakorlatokat elvégezték, sokan bűnbánatot tartottak. A fennmaradó időben egyesek könyvet írtak (!), mások filozófiát, matematikát, teológiát, idegen nyelveket tanultak, illetve tanítottak.³⁹⁸

A fogvatartott jezsuiták nagy része csak 1777-ben, I. József halála, és Pombal márki bukása után szabadulhatott. A nyitás fokozatos volt: március folyamán többször meglátogatta

³⁹² BNP, Cod. 7997. A kézirat címe: *Relação de algumas causas, que succederão aos Religiosos da Companhia de Jesus no Reyno de Portugal, nas suas Prizões, Desterros, e Carceres, em que estiverão por tempo de 18. annos. isto he do anno 1759 athe o anno 1777. no Reinado del Rey D. Jose I. sendo primeiro Ministro Sebastião Jozé de Mendonça Carvalho Marquez do Pombal.*

³⁹³ BNP, Cod. 7997. 66-67.

³⁹⁴ BNP, Cod. 7997. 121-125.

³⁹⁵ BNP, Cod. 7997. 120.

³⁹⁶ BNP, Cod. 7997. 141-147.

³⁹⁷ BNP, Cod. 7997. 150-153.

³⁹⁸ BNP, Cod. 7997. 155.

őket a börtönten a *juiz de inconfidência* tisztségét viselő *José António de Oliveira Machado*, akinek a felségsértési ügyek kivizsgálása volt a feladata. A vizsgálat lefolytatása során elrendelte, hogy megfelelő öltözetet csináltassanak az atyáknak, és engedélyezte, hogy az erőd udvarára kimehessenek, valamint, hogy ír hassanak rokonaiknak, hogy jöjjenek értük. Április másodiktól kezdve pedig szabadon elhagyhatták az erődöt.³⁹⁹ Kaulen listáján, melyen az 1777 márciusában szabadult 45 rendtag szerepel, ott találjuk Kayling és Szentmártonyi nevét.⁴⁰⁰ A túlélők listáját közlő Murr szerint Szentmártonyi 1777 márciusában ötödmagával a nyolcas cellában, míg Kayling *Anton Meisterburg* atyával a 24-es cellában raboskodott.⁴⁰¹

II.1.3.2. Hazatérés

Kaulen közlése szerint a Habsburg Birodalom portugál udvarhoz rendelt nagykövete, *Adam von Lebzeltern* báró eleinte titokban, élelmiszerrel, pénzzel, ruházattal segítette a Habsburg Birodalom alattvalóiként bebörtönzött jezsuitákat, majd szabadulásuk után egy hónapig saját házában látta vendégül őket.⁴⁰² Eckart beszámolója szerint 1777. június 27-én hagyták ott végleg a börtönt a „német” származású jezsuiták, és a nagyköveti palotába mentek, ahol elszállásolták őket és gondoskodtak ellátásukról. Mielőtt július 13-án hajóra szálltak volna Genova felé, megkapták érvényes útlevelüket is.⁴⁰³ Az úton Eckartnak 6 német, illetve magyar, valamint öt itáliai származású egykori rendtag volt a társa. Augusztus 6-án értek Genovába, ahol az érsek, *Giovanni Lercari* fogadta őket. Jelentős esemény volt életükben, hogy az érsek augusztus 8-án hivatalosan engedélyezte a hat páternek, Eckartnak, Szentmártonyinak, Kaylingnak, Ungernek, Schwartznak és Tomannak egymás gyónásának fogadását, valamint a misézést egyházmegyéjének egész területén.⁴⁰⁴ Genovából augusztus 12-én indultak tovább: Kayling József az öt itáliaihoz csatlakozva Rómába tartott, míg a többiek, beleértve Szentmártonyi atyát is, Milánón keresztül Kelet felé vették útjukat.⁴⁰⁵

Arról, hogy pontosan milyen úton és mikor jutott haza Kayling József, nincs információnk, de valószínűsíthetően még az 1777-es év folyamán visszatért szülőföldjére. Úgy tűnik, ő is, mint a Jézus Társaság feloszlatása után a rendtagok nagy része, plébánosi állást vállalt. Murr adatai szerint művének összeállítása idején, 1787-1788-ban Kayling József

³⁹⁹ BNP, Cod. 7997. 181.

⁴⁰⁰ BNP, Cod. 7997. 192.

⁴⁰¹ MURR, *Journal*, 250-254.; MURR, *Geschichte*, 182- 187.

⁴⁰² BNP, Cod. 7997. 186.

⁴⁰³ ECKART, *Memórias*, 231-232.

⁴⁰⁴ MURR, *Journal*, 209.

⁴⁰⁵ ECKART, *Memórias*, 235.

Selmezbányán volt plébános.⁴⁰⁶ A Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár gyűjteményében található Paintner Mihály egykori rendtag, majd győri kanonok jezsuita témájú kollekcója, melyben több, a feloszlatott rend tagjaira vonatkozó dokumentum található. Paintner jegyzetei között bukkantam rá a feltehetően autográf kéziratra, mely Kayling Józsefnek egy 1789 májusában, Selmezbányán írt leveléből van kivonatolva.⁴⁰⁷ A dokumentum tanúsága szerint Kayling levélben tartotta a kapcsolatot egykori rabtársaival, a szöveg ebben az esetben Johannes Brewerre hivatkozik. Életének további folyásáról többet nem tudunk, feltehetően szülővárosában érte a halál, 1791 szeptemberében.

A Kalocsai Főegyházmegyei Könyvtárban található az a hagiográfiai célzattal íródott, Fáy Dávid-életrajz, amelyet a dokumentum tanúsága szerint Anselm Eckart állított össze.⁴⁰⁸ Ennek első felét, melyben Fáy Dávid családi hátteréről, rendi formációjáról, lisszaboni, majd tengerentúli tartózkodásának első pár hónapjáról esik szó, a kézirat tanúsága szerint eredetileg maga Kayling József írta. A keltezés nélküli, 1768 körül keletkezett dokumentum Szittyai Dénes fordításában jelent meg magyarul, portugálra pedig Rónai Pál ültette át.⁴⁰⁹ Kayling József neve alatt egyéb irat nem maradt fenn, ezek hiánya különösen missziós éveinek számbavételekor volt érezhető.

⁴⁰⁶ MURR, *Geschichte*, 190.

⁴⁰⁷ Főapátsági Könyvtár, 118. E. 35 I-II., M. 262.

⁴⁰⁸ Az Ms. 476. (32613) jelzetű dokumentum az alábbi címet viseli: *Elogium posthumum P. Davidi Aloysii Fáy, e Societate Jesu in carcere Arcis S. Juliani ad ostia Tagi 12.ma Januar. 1767. defuncti, variis epitaphiis illustratum*. Az irat a Kalocsai Főegyházmegyei Könyvtárban található.

⁴⁰⁹ Paulo RÓNAI (ford. és kiad.), *As cartas do P. Davi Fáy e a sua biografia. Contribuição para a história das missões Jesuíticas no Brasil no século XVIII*, Rio de Janeiro, Imprensa Nacional, 1945, 9-57.

II.2. FÁY DÁVID

II.2.1. ELŐÉLETE

II.2.1.1. Származása

Fáy Dávid észak-magyarországi, ősi nemesi családból származott. Nagy Iván adatai szerint a Fáyiak egészen a 13. századig vissza tudták vezetni családfájukat. Érdekesség, hogy rendtársa, Laurenz Kaulen szerint Fáy Dávid és családja Szent István király egyenesági leszármazottai voltak. Ez az információ valószínűleg családi hagyományokra megy vissza, hiszen Kaulen atya a lisszaboni São Julião börtönben volt rabtársa.⁴¹⁰ Édesapja, *Fáy Gábor* (1680-1729) Abaúj vármegye alispánja és királyi tanácsos volt, valamint a vármegye országgyűlési követe 1729-ben.⁴¹¹ Fáy Gábor népes családjában egyedülként katolizált, és fiát is a katolikus hitben neveltette. Bár Nagy Iván csak egyetlen feleségéről, *Diószeghy Zsuzsannáról* tud, valószínűleg két hitvese volt: *Koós Mária*, aki Dávid édesanyja volt, és *Diószeghy Irma*. A szakirodalomban jelenlévő, Fáy Dávid édesanyjának kilétét övező bizonytalanság feltehetően innen ered, hiszen egyesek *Koós Zsuzsannát*,⁴¹² mások *Diószeghy Irmát*⁴¹³ tartják szülőjének. Az Eckart-féle elogium teljességgel hibásan hivatkozik szüleiként *Fáy Istvánra* és *Borsi Katalinra*:⁴¹⁴ előbbi Dávid nagyapja volt, míg Borsi Katalin Dávid testvérének, Lászlónak volt a felesége.⁴¹⁵ A jövőendő hittérítő református hiten maradó édesanyja lelki üdvéért, katolizálásáért vállalta a tengerentúli missziókat.

A szakirodalomban születési idejét tekintve sincs egységes álláspont, annyi látszik biztosnak, hogy a család fáji kastélyában látta meg a napvilágot. A téves, korabeli dokumentumokkal nem igazolható 1721-es év, mint születési éve minden bizonnyal Stöger katalógusából⁴¹⁶ került a német és a magyar nyelvű szakirodalomba, amelyet többek között Bangha Béla, Boglár Lajos és Balázs Dénes is átvett. Hitelesnek az 1722-es év tekinthető,

⁴¹⁰ BNP, Cod. 7997. 136.

⁴¹¹ NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, IV. kötet, Budapest, Helikon, 1987, 131.

⁴¹² FOLTIN, *Fáy Dávid*, 5. A helyes név Koós Mária, nem pedig Koós Zsuzsanna, ahogy Kempelen Bélánál szerepel. KEMPELEN Béla, *Magyar nemes családok*, IV. kötet, Budapest, Grill Károly könyvkiadó vállalata, 1912, 50-56.

⁴¹³ BANGHA Béla, *Magyar jezsuiták Pombál börtöneiben. Egy fejezet a magyar Jézus Társaság múltjából*, Budapest, Pázmány Péter Irodalmi Társaság, 1937, 11.

⁴¹⁴ SZITTYAI, *Egy magyar hithirdető*, 419-420.

⁴¹⁵ KEMPELEN, *Magyar nemes családok*, 50-56.

⁴¹⁶ Johann Nepomuk STÖGER, *Scriptores Provinciae Austriacae Societatis Jesu ab ejus origine ad nostra usque tempora*, Bécs, Typis Congregationis Mechitharisicae, 1856, 78.

amely a rendi katalógusokban szerepel,⁴¹⁷ valamint egy egykorú kéziratból is igazolható. *Karel Prikill*, a jezsuiták Goai Provinciájából származott, cseh származású tudós jezsuita Fáyjal együtt raboskodott a São Julião erődben, tehát személyesen ismerhette az atyát. Egy 1767 márciusában kelt levelében beszámolt Fáy 1767 januárjában bekövetkezett halálának körülményeiről, melyben 45 évesnek mondja az elhunytat.⁴¹⁸ Születését tehát 1722-re tehetjük, de a nap még mindig bizonytalan: a Lukács-féle katalógusban 1722. február 22-e, míg a Meier-féle lexikonban február 18-a szerepel.

II.2.1.2. Rendi formációja

Rendi formációja viszonylag könnyen követhető a megbízható adatokra támaszkodó rendi katalógusok és a – minden bizonnyal Kayling József ismeretsége nyomán – személyes vonatkozásokban gazdag Eckart-féle elogium alapján. 1736 novemberében, Lukács szerint Nagyszombatban lépett be a rendbe.⁴¹⁹ Valószínűbb azonban a szakirodalomnak az az álláspontja, miszerint Bécsben lépett be a Társaságba,⁴²⁰ mivel novíciusi éveit itt töltötte 1737-1738-ban. Ezt követően a szakolcai (ma *Skalica*, Szlovákia) jezsuita kollégiumban tanult általános műveltségi tárgyakat (*repetens humaniora*),⁴²¹ három éves filozófiai tanulmányait pedig Nagyszombatban végezte 1740-1742 között.⁴²² Tanítói gyakorlatát (melyet Kayling szerint Fáy Dávid egészségi állapotára hivatkozva, családja kérésére lerövidítettek) több különböző jezsuita iskolában abszolválta: 1743-1744 között Sopronban grammatikát, 1745-ben Nagyszombatban *humaniorákat*, 1746-ban Győrben retorikát tanított, utóbbi helyeken a Mária-kongregáció vezetői tisztét is betöltötte.⁴²³

Három éves teológiai tanulmányait Bécsben (1747-1748), majd Kassán (1748-1750) végezte.⁴²⁴ 1749-ben, másodéves teológushallgatóként szentelték pappá.⁴²⁵ Ekkor kérelmezte először a generálistól a missziókba való utazás lehetőségét, de ekkor még elutasították.⁴²⁶ Két évig tartózkodott a besztercebányai (ma *Banská Bystrica*, Szlovákia) probációs házban, ahol a

⁴¹⁷ LUKÁCS, *Catalogus*, 320.

⁴¹⁸ A kézirat lelőhelye: Egyetemi Könyvtár, Coll. Kapr., B. tom. VI. 76. A dokumentum magyar fordítását lásd BABARCZI Dóra, *A Jézus Társaság feloszlata*, Szeged, JATEPress, 2006, 23-29. A levél elemzését lásd BABARCZI Dóra, „Egy cseh jezsuita portugál börtönben. Karel Prikill 1767-es levelének tanulságai”, in *Mediterrán Világ*, 2008 (6.), 151-160.

⁴¹⁹ LUKÁCS, *Catalogus*, 320.

⁴²⁰ MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa*, 255; SZITTYAI, *Egy magyar hithirdető*, 421.

⁴²¹ LUKÁCS, *Catalogus*, 320.; SZITTYAI, *Egy magyar hithirdető*, 421.

⁴²² LUKÁCS, *Catalogus*, 320.; MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa*, 255.

⁴²³ LUKÁCS, *Catalogus*, 320.; MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa*, 256., SZITTYAI, *Egy magyar hithirdető*, 421-422.

⁴²⁴ LUKÁCS, *Catalogus*, 320.; MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa*, 256.

⁴²⁵ MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa*, 255.; SZITTYAI, *Egy magyar hithirdető*, 422.

⁴²⁶ SZITTYAI, *Egy magyar hithirdető*, 423.

terciát végezte.⁴²⁷ 1752-ben Kassán héber nyelvet tanított,⁴²⁸ ezen kívül hitszónoki (*concionator*) és egyházgondnoki (*operarius*) feladatokat is kapott, valamint a Kassán állomásozó (*Vetési-Kökenyesdi László* császári ezredes által felállított) Vetési-gyalogezred tábori lelkészi tisztét is betöltötte.⁴²⁹ 1752 májusában Kayling Józseffel együtt kapta kézhez a rendfőnök levelét, melyben engedélyt kaptak a tengerentúli missziókba való utazásra.

1752 májusában indultak Kassáról, úticéljuk Genován át Lisszabon volt, ahonnan majd behajóznak a portugál gyarmatok felé.⁴³⁰ Indulásuk előtt Fáy Dávid búcsúztatására a Fáy család Emődön gyűlt össze. Az összejövetelen Fáy útitársa, Kayling József is részt vett. Az elogium, vélhetően Kayling, mint szemtanú beszámolója alapján részletesen beszél erről a családi ünnepegről, melyen a kiterjedt rokonság több tagja részt vett: így Fáy Antal, a házigazda, aki Imrével együtt Dávid nagybátyja volt; Dávid testvérei: László, a nagyváradi kanonok, Ferenc; a Debrecenből érkező János, valamint György, a harmadik atyai nagybácsi.⁴³¹ Édesanyjának a katolikus hitre térítése, melyet Fáy Dávid már többször megkísérelt, a különleges körülmények ellenére nem sikerült. Emődről László bátyja kíséretében Budára mentek, majd innen Bécsbe, ahova 1752. július 4-én érkeztek meg.⁴³² Bécsből gyalog és kocsin folytatták útjukat Stájerországon, Karintián, Dalmácián keresztül, majd Velence érintésével érkeztek Genovába, ahol hajóra szálltak Lisszabon felé.⁴³³ Fáy Dávid negyedik szerzetesi fogadalmát társához hasonlóan már a tengerentúlon tette le, 1755. április 13.-án, a São Luís-i rendházban.⁴³⁴

II.2.2. MISSZIÓS ÉVEK

II.2.2.1. Lisszabon és a kezdeti időszak

Lisszaboni tartózkodásának, Brazíliába vezető tengeri útjának, és első Újvilágban töltött napjainak krónikája édesanyjának és László testvéreinek küldött három magyar nyelvű levele. A leveleket elsőként Foltin János közölte, aki a család emődi levéltárából, egy

⁴²⁷ LUKÁCS, *Catalogus*, 320.; MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa*, 256., SZITTYAI, *Egy magyar hithirdető*, 423.

⁴²⁸ LUKÁCS, *Catalogus*, 320.; MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa*, 256., SZITTYAI, *Egy magyar hithirdető*, 424.

⁴²⁹ SZITTYAI, *Egy magyar hithirdető*, 424.

⁴³⁰ SZITTYAI, *Egy magyar hithirdető*, 424.

⁴³¹ SZITTYAI, *Egy magyar hithirdető*, 425.

⁴³² SZITTYAI, *Egy magyar hithirdető*, 425.

⁴³³ SZITTYAI, *Egy magyar hithirdető*, 468.

⁴³⁴ LUKÁCS, *Catalogus*, 320.; MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa*, 256.

családtag révén jutott a mára már elveszett⁴³⁵ dokumentumokhoz. Az 1753-ban keletkezett levelek közül az elsőt még Lisszabonból írta, a második kettőt már a Maranhão állambeli Tapuitapera faluból küldte haza.⁴³⁶ Az első, dátumozatlan, valószínűleg 1753. március-áprilisa folyamán (április 25-e előtt) keletkezett levélben a korabeli Lisszabon, a forgalmas kikötő, külföldiekkel teli nagyváros leírását találjuk. Írt néhány szót a tartományról is, ahova rendelték. Megemlítette, hogy az anyakirálynéval, *Mária Annával* már kétszer találkozott, és egyszer együtt ebédelt a magyar hadszínteret a török elleni harcokban megjárta *Dom Manuel* infánszal (1697-1766), a korábbi portugál uralkodó, *II. Péter* (1683-1705) testvérével.⁴³⁷ Zárszávában kérte édesanyját, hogy ha levelet írna neki, azt rendtársának, *Melczer Mihálynak* juttassa el, aki majd továbbítja azt Maranhão Provincia prokurátorának. Kérésének magyarázata nem az a szakirodalomban elfogadott nézet volt, miszerint Melczer atya a tengerentúli missziók prokurátora volt, ugyanis ennek a rendi katalógusokban nincs igazolható nyoma, sokkal inkább az, hogy Melczer atya nővére Fáy atya testvérének, Antalnak volt a felesége.⁴³⁸ A címzett kiléte tehát családi kapcsolatokkal magyarázható. Fáy Dávid hálásan köszönte az ígért édesanyjai segítséget, mely, mint írja, igencsak szűkös anyagi helyzetén sokat fog javítani.⁴³⁹ Nem ez az egyetlen alkalom, amikor az atya levelében anyagi gondjait említi.

Az Atlanti-óceánt átszelő hajóútjukról 1753. szeptember 12-én, *Tapuitaperában* (ma *Alcântara*) kelt levelében számolt be édesanyjának. A Szluha János hasonló írásával paralel, részletes útinaplóban minden, az otthoniak számára érdekesnek gondolt apróságot lejegyzett. Például azt, hogy hogyan szokták egymást ágyúlövésekkel üdvözölni a tengeren elhaladó hajók, vagy hogy egy hatalmas hal, melyet portugálul *tuberáonnak* neveznek (azaz egy cápa) elragadta a hajó oldalánál a vízbe eresztett húskészletüket. Hatheti utazás után július 15-én vetettek horgonyt a *São Marcos* öbölben, Maranhão államban. Partraszállás után a jezsuiták a *São Luís*-i kollégiumban szállásolták el az újonnan érkezetteket.⁴⁴⁰ Maranhão sziget

⁴³⁵ Rónai Pál szerint cikke megjelenése idején (1945-ben) ezek a levelek az Egri Főegyházmegyei Levéltárban voltak, lásd RÓNAI, *As cartas*, 64. Kutatásaim a levelek után sajnos sem a fenti levéltárban, sem a szintén jelentős Fáy-irattárral rendelkező Heves Megyei Levéltárban nem vezettek eredményre.

⁴³⁶ A dokumentumok szövegközlései: FOLTIN János, *Fáy Dávid múlt századi hittérítő levelei Amerikából*, Budapest, Hunyadi Mátyás nyomda, 1890; ÁCS Tivadar, *Akik elvándoroltak*, Budapest, 1940, 148-168. Portugál fordítását lásd Paulo RÓNAI, *As cartas do P. Davi Fáy e a sua biografia. Contribuição para a história das missões Jesuíticas no Brasil no século XVIII*, Rio de Janeiro, Imprensa Nacional, 1945, 190-273.; Szemelvények: Fernando Amado AYMORÉ, „O Legado Histórico dos Jesuítas „estrangeiros” na Amazônia Colonial”, in: István EÖRDÖGH (szerk.), *Il ruolo delle religioni e delle chiese nella formazione delle società in Europa e nel Nuovo Mondo*, Szeged, Egyház- és Vallástörténeti Akadémia Közhasznú Alapítvány, 2005, 283-304.

⁴³⁷ FOLTIN, *Fáy Dávid*, 12.

⁴³⁸ SZITTYAI, *Egy magyar hithirdető*, 426. A hivatalos rendi adatokra lásd LUKÁCS, *Catalogus*, 991.

⁴³⁹ FOLTIN, *Fáy Dávid*, 12.

⁴⁴⁰ FOLTIN, *Fáy Dávid*, 21.

lakosságáról szólva levelében megjegyezte, hogy a „*Lusitanusok*” szabadok, de a „*szerecsenyek jobbádjok*”, azaz rabszolgák. A helyi népet, az *Indusokat* ugyanis a portugál király rendelkezése értelmében tilos szolgaságra vetni.⁴⁴¹ Ír a maniókáról, amiből az itteni kenyér készül, és amely össze sem hasonlítható az otthoni búzakenyérrel. Ír a sajátos faunáról, melynek tagja a „*Paca*” (aguti), és az „*Anta*” (tapír), az utóbbit Fáy a saját szemével látta, ezen kívül a különféle teknősfajták, melyeknek a húsát és a páncélját is hasznosítják a helybeliek.⁴⁴² Megkóstolta az ananászt, melyet már látott egyszer Nagyszombatban (!), a banánt, a citromot és a narancsot: az itteniek Fáy atya szerint finomabbak, mint amelyeket Portugáliában kóstolt. Mint írja, a „nádból” itt „mézet” (valószínűleg a cukornádmelaszra gondol) és cukrot csinálnak.⁴⁴³ Az itteni ételek nem ízlenek neki, egyébként sem túl változatosak, ugyanis eddig több héten át csak szárított marhahúst evett. Hozott viszont magával saláta és petrezselyem magot, melyeket László testvérének feleségétől Szegeden (!) kapott ajándékba, ezeket el szeretné majd vetni.⁴⁴⁴

Heinrich Hoffmayer atyának, hittérítő társának 1753 októberében, Mária Anna anyakirálynénak írott leveléből tudjuk, hogy Szent Ignác ünnepének előestéjén (július 30.) osztották szét az újonnan érkezett közép-európai misszionáriusok között a missziókat. Schwartz, Hoffmayer és Eckart atyákat Pará tartományba rendelték, Szluha atyát a *Pindaré* folyó mellé, Kaylingot *Tutóia* faluba, míg Fáy Dávidnak *Tapuitaperában* kellett maradnia, ahol a helyi iskolában a négy alsóbb osztályt oktatta, mint *interim operarius*, illetve szentségeket is kiszolgáltathatott. Kijelölt missziós állomására, *Maracúba* (ma Viana) csak négy hónap múlva mehet.⁴⁴⁵ Szluha János szeptemberben kelt levelében azt írja, az ő indulása előtt egy nappal, augusztus 5-én indult el Fáy Tapuitaperába, akinek időközben egy vizsgát is le kellett tennie São Luísban.⁴⁴⁶ Maranhão provincia hivatalos katalógusa szerint, mely az 1753. augusztus 26-i zárónappal készült, Fáy Dávid a tapuitaperai rezidencián működik, mint „*supplens interim P. Roberti*”.⁴⁴⁷

⁴⁴¹ FOLTIN, *Fáy Dávid*, 23.

⁴⁴² FOLTIN, *Fáy Dávid*, 24-25.

⁴⁴³ FOLTIN, *Fáy Dávid*, 26.

⁴⁴⁴ FOLTIN, *Fáy Dávid*, 26. A szegedi Csongrád Megyei Levéltár gyűjteményében, a Fáy család szegedi jelenléte után végzett kutatás nem vezetett eredményre, a szegedi lakosok között az 1750-es években nem bukkantam Fáy vezetéknevűre. Úgy tűnik tehát, a Fáyiak nem voltak állandó szegedi lakosok. Kérdéses, hogy miért tartózkodott mégis Szegeden Fáy László. Magyarázat lehet, hogy a Fáyiaknak az Algyő község határában lévő, ma már eltűnt Fark nevű településen voltak birtokaik, a 17. század végén még bizonyosan. REIZNER János, *Szeged története*, 1. kötet, Szeged, Szeged Szab. Kir. Város Közönsége, 1899, 160.

⁴⁴⁵ LAMEGO, *A Terra Goytacá*, 342.

⁴⁴⁶ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I., 83.

⁴⁴⁷ ARSI. Bras. 27, fol. 188v.

Szeptember 16-án László testvérének küldött levelében Fáy atya már komolyabb előrehaladásról számolhatott be. Megírta, hogy nyelvtanulás céljából a Tapuitapera faluban lakó „*Barbados*”⁴⁴⁸ indiánokhoz rendelték, akik 20 éve jöttek ki az erdőből, tehát már viszonylag régóta élnek együtt a fehérekkel. Jóindulatukat Fáy szerint különféle ajándékokkal: üvegfülbevalóval, vasszerszámokkal, vagy egyéb apróságokkal lehet elnyerni, ellenszolgáltatás nélkül ugyanis lehetetlen őket rávenni, hogy a templomot látogassák, különösen, mivel a testi fenyítést nem viselik el.⁴⁴⁹ Tapuitapera faluban, mely, mint írja, az egykor a területet birtokló *tapuia*⁴⁵⁰ indián törzsről kapta a nevét, az előjárói utasításnak megfelelően decemberig marad, utána „*Maraen*”⁴⁵¹ faluba kellene mennie, de lehetséges, hogy máshová rendelik majd. Tudniillik két új törzset, az *ivarit*⁴⁵² és a *gamellákat*⁴⁵³ sikerült kihozni az erdőből és letelepíteni, és a további evangelizáció feladata rájuk vár. Levele végén fonetikusan leírja a Miatyánk *tupi* nyelvű változatát, bár, mint megtudjuk, ebben a faluban a portugál az általánosan használt nyelv.

II.2.2.2. Brazíliai missziós évek

Tulajdonképpen aktív, az 1753-1755-ös években végzett hittérítői munkájáról, az 1755 júliusában és augusztusában papírra vetett, Melczer Mihálynak címzett leveleiből tudunk meg részleteket.⁴⁵⁴ A Boglár Lajos által közölt és etnográfiai szempontok szerint elemzett szöveg biográfiai adatait egyéb korabeli, rendtársaitól származó beszámolókból is sikerült igazolni. Fáy elmondása szerint a tapuitaperai tartózkodást követően, 1753 végén nem Maracúba, hanem a Maranhão szigetén lévő *São José* misszióba rendelték, ahol a *tupinambá* indiánokkal kellett foglalkoznia. A szakirodalomban *tupinambá* név alá sorolják az összes népcsoportot, melyek az Amazonas torkolatától São Paulóig egykor a partvidéken éltek, és a

⁴⁴⁸ A néven kívül egyéb adat nem áll rendelkezésre a *barbados* törzset illetően. BOGLÁR Lajos, „The Ethnographic Legacy of Eighteenth Century Hungarian Travellers in South America”, in *Acta Ethnographica*, 1955, 351.

⁴⁴⁹ FOLTIN, Fáy Dávid, 28-29.

⁴⁵⁰ A „*Tapuya*” elnevezéssel a *tupinambá* törzsek illették azokat a különféle indián népcsoportokat, melyeket vándorlásuk során eredeti élőhelyükről elűztek és kiszorítottak a part menti területekre. Alfred MÉTRAUX, „The Tupinamba” in STEWARD, Julian H. (szerk.), *Handbook of South American Indians. Vol. 3. The Tropical Forest Tribes*, Washington, United States Government Printing Office, 1948, 95-134. Fáy megállapítása tehát helyes.

⁴⁵¹ Azonosíthatatlan település, talán *Maracúról* van szó itt.

⁴⁵² A törzs ismeretlen a szakirodalomban. BOGLÁR, *The Ethnographic Legacy*, 353.

⁴⁵³ A *gamella* indiánokról először Fáy Dávid ír. BOGLÁR, *The Ethnographic Legacy*, 341.

⁴⁵⁴ A budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött leveleinek magyar fordítását lásd SZTANKOVICS Ödön (ford.), „Zakarjás János és Fáy Dávid délamerikai jezsuita misszionáriusok úti levelei (1749-1756)”, in *Földrajzi Közlemények*, 1910 (38.), 115-128, 215-236. A levelek latin eredetijét és angol nyelvű fordítását, kimerítő kommentárral, lásd BOGLÁR Lajos, „The Ethnographic Legacy of Eighteenth Century Hungarian Travellers in South America”, in *Acta Ethnographica*, 1955, 313-358.

tupi-guarani nyelvcsaládba tartozó nyelvet beszéltek, ezek egyikéhez rendelték Fáy atyát.⁴⁵⁵ Bizonyos könnyebbséget jelentett, hogy a Tapuitaperában lakó indiánok már hosszabb ideje kapcsolatban álltak a fehérekkel, sokan közülük beszélték a „brazil” nyelvet, és evangelizáció is hosszabb ideje folyt közöttük. Az itt élő indiánokat sokszor tolmácsként is bevetették a jezsuiták, amikor újonnan letelepítendő törzsekkel akartak kapcsolatot felvenni.

Franz Wolff atya 1753 novemberében kelt levelében Mária Anna királynét arról tájékoztatja, hogy Fáy atya *Maracúba* (ma Viana) került „*auxiliar*” pozícióba.⁴⁵⁶ Az Eckart-féle elogiumban, a Kayling József által összeállított részben az szerepel, hogy egy évig térített itt, letelepítette az *amanayé* indiánokat, de törvénytelennek ítélt tevékenységéért végül száműzetéssel sújtották.⁴⁵⁷ Szluha János azonban 1755 márciusában kelt levelében azt írja, Fáy atyát kapta társául a *São Francisco Xavier de Acarará* faluban végzendő hittérítői feladatához, azt a Fáy atyát, aki ezt megelőzően *São José* falu misszionáriusa volt.⁴⁵⁸ Úgy tűnik tehát, Kayling József tudott arról, hogy Fáy Maracúba rendelték, de az események, melyekre hivatkozik, és amelyek miatt Fáy felségsértés vádjá alá helyezték, Acarará missziójában történtek, nem Maracúban. Kérdéses tehát, hogy az 1754-es évet *São José*, avagy Maracú faluban töltötte-e. Megalapozottabbnak látszik az a feltevés, melyet Fáy sajátkezű levele is alátámaszt, hogy *São José* faluból rendelték valamikor 1755 elején *Acararába*, hogy itt Szluha János társa segítségére legyen a *guajajára* és a *jaquarapara* indiánok térítésében, és két új törzs domesztikálásában.⁴⁵⁹ Időközben rendi formációjának is végére ért, 1755. április 13-án a *São Luís-i* kollégiumban letette negyedik fogadalmát *Francisco de Toledo* vizitátor előtt.⁴⁶⁰

Szluha atya 1755 júniusában kelt levelében örvendezik afelett, hogy a vizitátor atya Fáy rendelte társául, és az ő gondjaikra bízta a *guajajára* és a *jaquarapara* indiánok lelki gondozását, valamint, hogy engedélyt kaptak arra, hogy két, még civilizálatlan indián törzset letelepítsenek.⁴⁶¹ Missziójuk első hónapjairól a letelepítés sikerében bízó Fáy Dávid lelkesen számolt be leveleiben. A *guajajarák*⁴⁶² és *jaquaraparák*⁴⁶³ lakta *Acarará* misszió a

⁴⁵⁵ Métraux adatai szerint populációjuk Maranhão szigetén kb. 12 000 főt számlált, míg a szigettel szemben, a szárazföldön kb. 27 000 ember élt, így Tapuitapera lakosságát is ők alkották. MÉTRAUX, *The Tupinamba*, 95.

⁴⁵⁶ LAMEGO, *A Terra Goytacá*, 323.

⁴⁵⁷ SZITTYAI, *Egy magyar hithirdető*, 470.

⁴⁵⁸ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I., 73.

⁴⁵⁹ BOGLÁR, *The Ethnographic Legacy*, 333.

⁴⁶⁰ ARSI, Lus. 17, fol. 192r.

⁴⁶¹ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I., 90.

⁴⁶² A *guajajara* indiánok a *tembé* törzsszel együtt a *tupí-guarani* nyelvet beszélő, erdőlakó *tenetehara* népet alkották. A *guajajarák* lakóhelye a Mearim és a Pindaré folyók vidéke volt Maranhão-ban. Charles WAGLEY – Eduardo GALVÃO „The Tenetehara”, in STEWARD, Julian H. (szerk.), *Handbook of South American Indians. Vol. 3. The Tropical Forest Tribes*, Washington, United States Government Printing Office, 1948, 137-141.

legnagyobb és legnépesebb egész Maranhão provinciában, egyszersmind a legtöbb munkát adja. Mint Fáy említi, állandó a harcos erdőlakó, még civilizálatlan *timbiráktól*⁴⁶⁴ való félelem, ezért kellett már három ízben máshová költöztetni az egész falut.⁴⁶⁵ A feladatuk itt két nomád törzs, a *curinsi*⁴⁶⁶ és az *amanayé*⁴⁶⁷ indiánok letelepítése és evangelizálása. Mint írja, a curinsi indiánokat coróáknak, vagy gamelláknak is nevezik. A *coroa* nevet tévedésből kapták, mert ez a nyelvükön ellenséget jelent, és a velük háborúban álló indiánok nevezték így őket, melyet a portugálok átvettek. A *gamella* nevet pedig jellegzetes alsó ajkukról kapták, melybe egy lapos fakorongot (portugálul *gamela* = fából készült tál) illesztettek. Szluha János vállalta a feladatot, behatolt az őserdőbe és felvette a kapcsolatot velük, noha csak jelekkel tudtak kommunikálni, mivel a törzs a *língua geral* nem beszéli. A levél keletkezése idején, július közepén várták érkezésüket, melyre Szluha atyának ígéretet tettek.⁴⁶⁸

Fáy atya gondjaira bízta a másik meghódítandó törzs, a Pindaré és a Gurupí folyók mentén élő, emberevő *amanayék* letelepítését. A vizitátor, Francisco de Toledo megtiltotta az atyák számára, hogy az amanayék földjére lépjenek, mert ez vitát szülhet a portugálokkal és a többi szerzetesrenddel, akik szintén maguknak akarták tudni az amanayék meghódításának érdemét.⁴⁶⁹ Ehelyett azt javasolta, hogy édesgessék őket a már fennálló Acarará misszióhoz, és a guajajarákkal egyesítsék őket. Fáy és Szluha atyák június 10-én fogadták a misszióban a törzs követeit, akik egy misszionáriust szerettek volna magukkal vinni, de az atyák a vizitátor instrukcióinak megfelelően azt javasolták, hogy inkább ők jöjjenek a misszióba, és telepedjenek le itt. A javaslatot az indiánok elfogadták, és ígéretet tettek arra, hogy két hónap múlva visszatérnek.⁴⁷⁰ A vizitátor figyelmeztetése nem volt alaptalan, két évvel később ugyanis Fáy éppen az amanayékkal, a világi hatóságok szerint törvénytelenül kötött „szerződés” miatt száműzték Maranhãoból. Augusztus 16-án kelt levelében úgy beszél erről a törzsről, hogy mindennap várják érkezésüket, tehát ekkor még biztosan nem voltak a

⁴⁶³ A *jaquarapara* indiánokról nem tud bővebbet a szakirodalom. BOGLÁR, *The Ethnographic Legacy*, 340.

⁴⁶⁴ A *timbirák* harciasságukról voltak híresek. BOGLÁR, *The Ethnographic Legacy*, 341.

⁴⁶⁵ BOGLÁR, *The Ethnographic Legacy*, 333.

⁴⁶⁶ A *curinsi/coróa/gamela* indiánokról az első beszámoló Fáy idézett, 1755-ös levele. BOGLÁR, *The Ethnographic Legacy*, 341.

⁴⁶⁷ Az *amanayé* indiánokról is Fáy írt először, *amanajós* néven említi őket több helyen a levelében. A Pindaré, a Gurupí, a Tocantins és az Araguaia folyók mentén éltek. Curt NIMUENDAJÚ – Alfred MÉTRAUX, „The Amanayé”, in STEWARD, Julian H. (szerk.), *Handbook of South American Indians. Vol. 3. The Tropical Forest Tribes*, Washington, United States Government Printing Office, 1948, 199-202.

⁴⁶⁸ BOGLÁR, *The Ethnographic Legacy*, 338-339.

⁴⁶⁹ „P. Visitator ... vetuit tamen mihi aditum ad terras populi Amanajos, tum quia eae longius dissitae sunt, tum quia occasio daretur litibus cum Lusitanis & aliis Religiosis, quorum omnes barbaros hos sibi associare laborant.” BOGLÁR, *The Ethnographic Legacy*, 339.

⁴⁷⁰ BOGLÁR, *The Ethnographic Legacy*, 339.

faluban.⁴⁷¹ Az indiánok életmódjáról meglehetősen részletesen beszél. Ismerteti az indiánok földművelési technikáját: egy területen kivágják a fákat, majd amikor azok kiszáradnak, elégetik őket, és az így kapott termőtalajba ültetik a fő tápláléknak számító maniókát. A különböző fafajokat eltérő módon hasznosítják: soknak a fája az értékes, amelyért Lisszabonban jó árat adnak, egyeseknek ehető a termése, másokból értékes olaj, vagy gyanta nyerhető, ezeket szintén eladják. Ezen kívül ebben a régióban található a Maranhão-i jezsuita kollégium egyik legnagyobb farmja, ahol állattenyésztés folyik.⁴⁷² A gondjaikra bízott indiánok igen restek, kevés élelemmel is beérik. Törvények és vezető nélkül élnek, bár van egy elöljárójuk, akinek a titulusa *Toxiba*, de csak akkor engedelmeskednek neki, ha akarnak. Mindezek a tényezők igencsak megnehezítik a misszionáriusok dolgát. Az indiánok nyelve viszont kellemes, dallamos, érdekessége, hogy többes számban négy személy van, erre hoz is egy ragozási példát.⁴⁷³

Arra nézve, hogy mikor kellett a virágzó missziót elhagynia, többféle nézet létezik a szakirodalomban. Az Eckart-féle elogium szerint 1757-ben rendelték vissza „rosszakaratú emberek gonosz beszéde folytán” São Luísba.⁴⁷⁴ A szerző itt minden bizonnyal a Fáy ellen „illegális” térítő tevékenység miatt indított kormányzói eljárásra céloz, melynek eredménye végül Fáy kiutasítása lett. Szluha János 1756 októberében írt leveléből azonban az derül ki, hogy a missziót Fáy ennél prózaibb ok miatt hagyta el júliusban: súlyosan megbetegedett, és a misszióban nem álltak rendelkezésre a megfelelő gyógyszerek, így *São Luísba* kellett utaznia. Bár Szluha atya levele megírásakor azt a hírt kapta, hogy Fáy atya elindult a kollégiumból vissza a faluba, nem tudjuk, valóban megérkezett-e. Valószínűnek látszik, hogy egészségi állapota miatt mégsem tudott visszatérni, Szluha atya pedig rövidesen szintén elhagyta Acararát, mivel elöljárói Rio de Janeiróba rendelték.⁴⁷⁵ Fáy tehát 1756 közepétől a São Luís-i kollégiumban tartózkodott, majd, vélhetően gyógyulása után, teológiát tanított ugyanitt. Szluha atya 1757 augusztusában, amikor elindult hosszú útjára Rio de Janeiro felé, Fáy atyát a kollégiumban hagyta.⁴⁷⁶ Ekkor már folyt a Maranhão kormányzója, *Francisco de Xavier Mendonça e Furtado* által Fáy atya ellen kezdeményezett vizsgálat az amanyékkal kötött „szerződést” illetően.

⁴⁷¹ „*Est haec Missio omnium Maragnonensium maxima, et copiosissima. Amanajosiis longe copiosissima futura.*” BOGLÁR, *The Ethnographic Legacy*, 345.

⁴⁷² BOGLÁR, *The Ethnographic Legacy*, 347.

⁴⁷³ BOGLÁR, *The Ethnographic Legacy*, 347.

⁴⁷⁴ SZITTYAI, *Egy magyar hithirdető*, 471.

⁴⁷⁵ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I., 91.

⁴⁷⁶ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I., 89.

II.2.2.3. Üldöztetés

Az amanayékkal történt kapcsolatfelvétel és az állítólagos szerződéskötés következményei nem csak Fáy Dávid atya életére hatottak ki, hanem közvetve a Jézus Társaság további sorsát meghatározták.⁴⁷⁷ Az 1757-ben megjelent, „hivatalos” portugál jezsuitaellenes röpirat, a *Relação Abreviada* ugyanis a jezsuiták vétkei között felsorolja a szerződéskötést az „amanajos” indiánokkal, mint a felségsértés egyik példáját, akinek elkövetője pedig a röpirat szerint nem más, mint Fáy. A bűne abban állt, hogy a világi hatóságokat megkerülve, saját személyes irányítása alá rendelte az indiánokat, ezáltal magának vindikálva a királyi szuverenitás jogát, valamint semmibe véve Maranhão állam kormányzójának rendelkezéseit.⁴⁷⁸ Az állítólagos szerződés négy pontját közzé is teszi a *Relação*. E szerint az atya kérdésére, mely szerint az indiánok akarják-e, hogy az atyák az ő „Morobixaváik”, azaz vezetőik legyenek, igennel válaszoltak. Arra azonban, hogy akarják-e, hogy a fehérek „Morobixava Goaçuójának”, azaz – a röpirat szerzőjének értelmezésében – a portugál uralkodónak szolgáljanak, határozott nemmel feleltek.⁴⁷⁹

A rend korabeli és késői apologistái nem a szerződés tényét tagadták, igyekeztek inkább egy másfajta értelmezést adni neki, avagy evangelizációs szempontok szerint igazolni az atya eljárásának helyességét. A Francisco de Toledo által 1758 novemberében összeállított beszámolóban, mely az 1755-1757 folyamán Maranhão államból száműzött jezsuiták eseteit tárgyalja, egy egykorú portugál nyelvű változatát publikálták 1947-ben Coimbrában.⁴⁸⁰ Ő azzal kel Fáy védelmére, hogy az atyának a portugál nyelvben való járatlanságát hangsúlyozza, aki így nem tudta pontosan kifejezni magát. A *Morobixava-guaçu* szóval az ő tapasztalatai szerint az állam kormányzóját illették az indiánok. A rend portugáliai száműzetését feldolgozó José Caeiro egy egész fejezetet szentelt Fáy apológiájának.⁴⁸¹ Ő úgy véli, Fáy atya helyesen járt el, amikor felajánlotta az amanayéknak a mentességet a koronának nyújtandó szolgálatok alól, hiszen, mint írja, amint az amanayék meglátták volna, hogy nekik dolgozniuk kell, míg a velük egy faluban lakó guajajaráknak nem, azon nyomban visszamentek volna az erdőbe.⁴⁸²

⁴⁷⁷ A kérdést részleteiben tárgyalom egy önálló tanulmányban. BABARCZI Dóra, „Um jesuíta húngaro no Brasil na época do Marquês de Pombal. David Fáy, protagonista da questão jesuítica”, in *Mediterrán Tanulmányok*, 2008 (17.), Szeged, 31-46.

⁴⁷⁸ BNP, PBA, 477, fl. 28-29.

⁴⁷⁹ BNL, PBA, 477, fl. 28v-29.

⁴⁸⁰ M. Lopes de ALMEIDA (kiad.), *Colecção dos crimes, e decretos pelos quaes vinte e hum jesuitas foram mandados sahir do Estado do Gram Pará, e Maranhão antes do exterminio geral de toda a Companhia de Jesus daquelle estado*, Coimbra, s.n., 1947.

⁴⁸¹ José CAEIRO, *História da expulsão da Companhia de Jesus da Província de Portugal (séc. XVIII)*, vol. I, ford. Júlio de MORAIS – José LEITE, Lisszabon, Editorial Verbo, 1991, 295-301.

⁴⁸² CAEIRO, *História*, 297.

A szerződéskötés tényéről Eckart szerint⁴⁸³ Maranhão kormányzója úgy értesült, hogy Fáy atya 1755 augusztusában írott levelét a hatóságok elkobozták, melyben beszámolt erről a rend lisszaboni prokurátorának, *Bento da Fonseca*nak, és tanácsát kérte az ügyben. E levél hitelesnek igen, de autográfnek nyelve miatt semmiképpen nem tekinthető, portugál nyelvű másolata fennmaradt a lisszaboni *Arquivo Histórico Ultramarino* gyűjteményében.⁴⁸⁴ A dokumentum tanúsága szerint a „szerződés” egyszerű kérdések sorozatából állt, melyeket Fáy az indiánoknak tett fel, mielőtt Acararában letelepednének. Megtudakolta, szeretnének-e keresztények, és a király hű alattvalói lenni: ezekre a kérdésekre igennel válaszoltak.⁴⁸⁵ Arra a kérdésre azonban, hogy akarnak-e a *Morobixaba goaçunak* engedelmeskedni és munkaszolgálatra menni, nemmel válaszoltak.⁴⁸⁶ Úgy tűnik tehát, Fáy atya nem élt vissza az uralkodói jogokkal, csupán elismerte azt a tényt, hogy a spirituális és a temporális hatalmat is a jezsuita rendtagok gyakorolják a misszióban az állami hivatalnokok helyett. Ez a korban elfogadott és az 1686 óta érvényben lévő *Regimento das Missões* révén törvényileg is biztosított volt a Jézus Társaság számára, az indiánok számára pedig azt jelentette, hogy ha letelepednek, teljességgel mentesülnek a világiaknak végzendő közmunka alól. Fáy hangsúlyozza, hogy ha ezt nem biztosítják az indiánoknak, azok visszamennek az erdőbe, ahogy azt már egyszer megtették, akkor pedig egész eddigi munkájuk kudarcot vall.

Maranhão állam kormányzója mindenesetre idejekorán értesülhetett az esetről, hiszen 1756 októberében kelt levelében már arról írt, hogy a királytól kapott felhatalmazás értelmében vizsgálatot kezdeményez Fáy ellen, aki teljhatalmú megbízottként a saját nevében szerződést kötött az indiánokkal, ezzel kivonva őket a királyi szolgálat alól.⁴⁸⁷ A kihallgatások 1757 tavaszán-nyarán folytak, és szeptemberben az elmarasztaló ítéletet követően Fáy atyát száműzetéssel sújtották. *Mendonça Furtado* kormányzó májusban hivatalosan kérte *Francisco de Toledo*tól az atya kihallgatását. Arra a kérdésre kellett választ adnia, ki adta neki a teljhatalmat az indiánokkal való szerződéskötésre, és hogy milyen jogon rendelte saját kizárólagos hatalma alá őket. Egyben kérte, hogy mutassák be neki a szerződés egy

⁴⁸³ ECKART, *Memórias*, 26-29., SZITTYAI, *Egy magyar hithirdető*, 471-472.

⁴⁸⁴ AHU_ACL_CU_013, cx. 40, d. 3711.

⁴⁸⁵ „1”o Perguntamos se elles querem receber a nossa Santa Fê, se querem sé e seus filhos deixar ensinar, ir para Igreja como os Goajajaras, e emfim ficar filhos de Deos. Responderem que sim.

„2”o Se elles querem reconhecer por seu senhor o Ser.^{mo} Rey de Portugal servindo-lhe e obedecendo-lhe como fieis servos. Responderem que querem ser Filhos de ElRey. AHU_ACL_CU_013, cx. 40, d. 3711.

⁴⁸⁶ „8”o Perguntamos mais claramente se querem ser obedientes ao Morobixaba goaçu dos Brancos, querendo hir para o trabalho quando os quizerem mandar. A isso responderam geralmente, que por nenhum modo querem nada com os brancos.” AHU_ACL_CU_013, cx. 40, d. 3711.

⁴⁸⁷ A kormányzó hivatali ideje alatt folytatott levelezésének nagy része nyomtatásban is olvasható. Az idézett, 155. számú levelet lásd Marcos Carneiro de MENDONÇA, *A Amazônia na Era Pombalina. Correspondência inédita do Governador e Capitão-General do Estado do Grão Pará e Maranhão Francisco Xavier de Mendonça Furtado*, vol. 3, Rio de Janeiro, Instituto Histórico e Geográfico Brasileiro, 1963, 979-984.

példányát.⁴⁸⁸ A tartományfőnök júliusban válaszolt a kérésre, kijelentve, hogy az atya vallomása szerint semmilyen megállapodást nem kötött az „*amanajos*” indiánokkal, így a szerződést sem tudják a kormányzónak bemutatni. Csatolta Fáy atya vallomását, melyben a vádlott mindezt esküvel erősítette meg.⁴⁸⁹ A kormányzó mindezek ellenére Fáy számára kedvezőtlen választ adott: szeptemberben közölte a tartományfőnökkel, hogy az uralkodói rendelkezés értelmében, az indiánokkal kötött szerződés miatt Fáy atya azonnali száműzetését rendelte el. Az uralkodó szerint (akinek döntése mögött a későbbi Pombal márkija állt) ugyanis tettével egyházi emberhez nem méltóan cselekedett, emellett alattvalói kötelességeiről is megfeledkezett, így jogos a felségsértés vádja vele szemben. A végrehajtással sem késlekedtek: az atyának még az ősszel visszainduló flottával vissza kellett térnie Portugáliába.⁴⁹⁰

Mendonça Furtado kormányzó egy nappal később, október 18-án kelt, az államminiszternek, *Tomé Joaquim da Costa Corte-Realnak* címzett jelentésében⁴⁹¹ beszámolt az ügyben tett eddigi intézkedéseiről. Ebből kiderül, hogy 1756 júliusában kapta meg a királyi utasítást az ügy kivizsgálására, de mivel nem tartózkodott São Luís do Maranhão-ban (a Rio Negro mentén végzett határmegállapító expedíciót vezette ekkor), a vizsgálatot nem tudta azonnal lefolytatni. A kormányzó úgy vélekedett, hogy ha az uralkodó tudott a szerződésről, és ismerte annak szövegét, de a provinciális és Fáy atya tagadták ennek létezését, akkor az atya hamisan esküdött. Értesítette a minisztert arról, hogy az uralkodó száműző ítéletét közölte az érintettekkel, és azt végre fogja hajtani. A kormányzó október 22-én még egy jelentést⁴⁹² küldött a miniszternek a száműzött jezsuitákról, akik majd Fájjal együtt hagyják el Brazíliát. Ezen a listán nem szerepel Fáy atya, hiszen itt olyan személyekről van szó, akiket egy általa összehívott városi „tanácsülés” (*junta*) ítélte el a királyi rendeletek alapján. Néhány

⁴⁸⁸ „O P. David Fay assistente na Aldea de S. Fran.co X.er do Carara, fez hu Tratado sedicioso com os Indios Amanajoz no anno de 1755. V. R.ma sabera do d.o P.e, q.m lhe deo autoridad.e p.a se fazer Plenipotenciario de S. Mag.de, e como tal contratar com os d.os Indios por hum modo tao estranho, como o fez, de lhe acordar a condição de que nunca servirão a S. Mag.de, e menos aos seos vassallos brancos, cq. Nem obedecerão aos Governadores e só aos Padres, p.a ser tudo presente /nota/ a S. Mag.de.” ARSI, Lus. 87, fol. 1.

⁴⁸⁹ „Satisfazendo á Ordem de V. R., juro aos S.tos Evangelhos, q. nao fiz Tratado algú, e m.to menos sediciozo, com os Indios Amanajoz, nem contratey com elles. Ao mesmo modo juro como afirma, q. não lhes puz por condição, q. nunca servirão a S. Mag.de ou aos seos Vassallos brancos, nem tão pouco obedecerão aos Snr.es Gov.ores, maz aos P. som.te. E como o d.to Tratado nao fiz com os Indios mencionados, nao posso apprezentar o Original delle, em q.e se? contém os pontos Sr.a expressados.” ARSI, Lus. 87, fol. 1.

⁴⁹⁰ „Sendo S. Mag.de informado do abominavel, e sediciozo Tratado, q. o P. david Fay fez com os Indos Amanajoz, no q. esquecido não só das obrigações de Religiozo, maz athe de Vassallo chegou a cometer hú crime de Leza Mag.de de V.a cabeça, foy servido ordenar, q. o d.o P.e se transporte na prez.te frota p.a o Reyno. O q. no Real nome de S. Mag.de participo a V. P. m.to R.da, q. assim o execute.” ARSI, Lus. 87, fol. 1v.

⁴⁹¹ A BNP, PBA, 159, fl. 76v-77v. jelzetű dokumentumot közli Maria Isabel Vieira RODRIGUES, *O Governador Francisco Xavier de Mendonça Furtado no Grão-Pará e Maranhão (1751-1759)*. 2 vols., szakdolgozat, Universidade de Lisboa, 1997, 113-115.

⁴⁹² BNP, PBA, 159, fl. 80-85. jelzetű dokumentumot lásd RODRIGUES, *O Governador*, 137-142.

ferences misszionáriuson kívül ekkor 14 jezsuitát száműztek, köztük volt *Francisco de Toledo* tartományfőnök, *Domingos António*, a Belém do Pará-i kollégium rektora, *Luís de Oliveira*, a Maranhão-i jezsuita missziók prokurátora, valamint *Anselm Eckart*, *Anton Meisterburg* és *Laurenz Kaulen* misszionáriusok. 1757. november 28-án szállt hajóra *Fáy Dávid*, *Francisco de Toledo*, *Luís de Oliveira*, *José da Rocha*, a São Luís-i kollégium rektora és *António Moreira*, a kollégium teológiatanára.⁴⁹³ Eckart naplójának tanúsága szerint ugyanekkor, de egy másik hajóval indultak el *Eckart*, *Meisterburg* és *Kaulen* atyák hat portugál társukkal, köztük *Domingos António* rektorral Lisszabon felé.⁴⁹⁴

II.2.3. SZÁMŰZETÉS

II.2.3.1. Börtönévek

A Maranhãóból deportált jezsuiták 1758. február 12-én értek a Tejo torkolatához. Eckart szerint Fáy Dávidot először a rend *pedrosoi* rezidenciájára internálták, már út közben kapta a rendelkezést, hogy mégis *Rorizba* kell mennie, a jezsuiták Porto és Braga között fekvő rezidenciájába.⁴⁹⁵ Ez az epizód igazolható egy levélből is, melyet *Corte Real* miniszter írt 1758 februárjában Maranhão kormányzójának. Ebben beszámol arról, hogy a Maranhão államból érkezett, száműzetéssel sújtott jezsuiták február 15-én Lisszabont elhagyva kijelölt száműzetési helyükre elindultak, így *Pedrosoba* José da Rocha, Domingos António és Fáy Dávid.⁴⁹⁶ A miniszter 1758. augusztus 1-jén kelt levelében reagál Mendonça Furtado kormányzó előző év októberében írt jelentésére, melyben Fáy atya kihallgatásáról számolt be, és amelyhez csatolta az atya írásos vallomását. Corte Real osztotta a kormányzó meggyőződését, miszerint az atya hamisan esküdött, hiszen a szerződést, amit az „*amanajós*” indiánokkal kötött, ő maga küldte el a királyi udvarba.⁴⁹⁷ E levéllel kapcsolatban feltételezhető, hogy Fáy még az 1755-ös év folyamán az anyakirálynénak küldött egy, az amanayékkal való sikeres kapcsolatfelvételtől szóló levelet, ahogyan több közép-európai misszionárius társa tette, tudniillik Mária Anna pénzügyileg támogatta és szívéen viselte a

⁴⁹³ ECKART, *Memórias*, 26; MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa*, 257; SZITTYAI, *Egy magyar hithirdető*, 424.

⁴⁹⁴ Téves az az adat, amely Meiernél olvasható, azaz hogy Fáy Dávid ezzel a csoporttal tartott volna. ECKART, *Memórias*, 29.

⁴⁹⁵ SZITTYAI, *Egy magyar hithirdető*, 472-473.

⁴⁹⁶ MENDONÇA, *A Amazônia na Era Pombalina*, 1176-1177.

⁴⁹⁷ „...o Tratado que éle mesmo David Fay remetera para esta côrte em carta sua, para render serviços que tudo foi presente a S. Maj. nos seus originais...” MENDONÇA, *A Amazônia na Era Pombalina*, 1186.

„német” atyák által vezetett missziók sorsát. Ez a levél kerülhetett aztán az időközben elhunyt anyakirályné fiának, I. Józsefnek a kezébe.

Eckarttól tudjuk, hogy Fáy 1758 márciusától volt házi őrizetben a bragai kollégiumhoz tartozó *Rorizban* lévő rezidencián.⁴⁹⁸ Itt semmilyen hivatalt nem vállalt, nem taníthatott, nem lelkipásztorkodhatott. Eckart szerint ekkor fordította le latinra *Bento da Fonseca*-nak, a Maranhão-i missziók lisszaboni prokurátorának apológiáját.⁴⁹⁹ A portugál rendházakra kiterjedő kormányzati tisztogatás keretében a rorizi rezidenciát 1759. február 15-én éjjel szállta meg a katonaság, a lakókat pedig fegyveres kísérettel a *Portoban* lévő kollégiumba vitték.⁵⁰⁰ Valószínűbb azonban, hogy a száműzötteknek a portoi kollégium előtt volt még egy állomása, mégpedig a bragai rendház. Fennmaradt ugyanis egy lista, mely az 1759. február 15-én a kollégiumban őrzött jezsuitákról ad számot.⁵⁰¹ A szövegből kiderül, hogy február 15-én reggel már a kollégiumban tartózkodtak a vidékről beszállított jezsuiták, akiket lényegében házi őrizetben tartottak itt. A rorizi rezidenciáról többedmagával érkezett Fáy Dávidot magánzárkába zárták, és eléje őrt állítottak, mert, mint a dokumentum szerzője megjegyzi, ő volt az, aki visszaélt a királyt megillető jogokkal.⁵⁰²

Mindenesetre Pombal egy 1759. február 25-én kelt, *Francisco José da Serra Craesbeck de Carvalhonak*, a portoi „főbírónak” (*Chanceler da Relação do Porto*) címzett levelében⁵⁰³ utal a bíró február 18-án írott levelére, melyben a portoi kollégiumban fogvatartott atyákról is szó esik. A szöveg sok szempontból tanulságos, de legfőképpen azért, mert rávilágít arra, hogy Pombal a Brazíliából száműzött jezsuitákat testületileg és egyenként is köztörvényes bűnözőknek tartotta, akik a felségsértés és a hazaárulás bűnét követték el, és ennek megfelelően kell hozzájuk viszonyulni. Immunitási jogukat elvesztették, szoros őrizet alatt, lehetőleg nem a kollégiumon belül, hanem valamely félreeső, biztos helyen, a külvilágtól elzárva kell őket őrizni, a végső cél az emberi társadalomból való teljes kivonásuk.⁵⁰⁴ Craesbeck bíró 1759. március 12-én válaszolt a miniszternek, mint írta, a portoi

⁴⁹⁸ SZITTYAI, *Egy magyar hithirdető*, 473.

⁴⁹⁹ MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa*, 259; SZITTYAI, *Egy magyar hithirdető*, 473.

⁵⁰⁰ *Status Antiquae Provinciae Lusitaniae Societatis Iesu Tempore Persecutionis Pombalinae 13 dec. 1758 -14 aug. 1760*. Lisszabon, s. n., 1905, 23.

⁵⁰¹ IANTT, MNE e da Justiça, maço 60. 1. köteg, 1. dokumentum.

⁵⁰² *O P.^e David Fay de nação Ungaro que veyo do Maranhão na Frota de 1758 = este se achá no carzere com sentinella a V.^a; e suponha ser aquelle Plenipotenciario, que estipullou os artigos que nos da aver a relação a [..??]49.*

⁵⁰³ IANTT, MNE e da Justiça, maço 59., macete no 3., 1. levél.

⁵⁰⁴ „Quanto aos Padres Aleixo Antonio aprendido em Gouvea; Antonio Meisterbourg; Aselmo Eckart, Manuel Ribeiro, Antonio Jozé, Manuel dos Santos; Teodoro da Crus; Manuel Gonzaga, David Fay, e outro estrangeiro chamado F. Kaulen; Bento da Fonceca que foy procurador G.^{al}, Francisco de Toledo que foy vizitador do Maranhão; não sendo ninhú destes Religiozo nos costumes; ma[s] sim húns verdadeiros facinorosos, e húns declarados Rebeldes, áos qua[is] como Reos de muitos crimes de Leza Magestade da primeira cabeça não pode

kollégium tantermeiből, az ablakok és ajtók befalazásával alakítottak ki zárkákat, és itt őrzik az említett egyházi személyeket, mert a környéken nem talált ennél biztosabb helyet számukra. Megírta, hogy a lefoglalt javak leltárainak elkészítése folyamatban van, illetve az atyák levelezését is ellenőrzik a rendelkezéseknek megfelelően.⁵⁰⁵ Laurenz Kaulen, miközben elbeszéli, hogy 1759. február 15-én hogyan szállították a portoi kollégiumba a Pedroso és Roriz rezidenciákon tartózkodó jezsuitákat, beszámol egy figyelemreméltó mozzanatról. E szerint Fáy, mivel külföldi volt, azonnal magánzárkába zárták, de nem ez viselte meg leginkább, hanem hogy nem adtak neki dohányt, amihez annyira hozzá volt szokva, hogy nem tudott nélküle élni.⁵⁰⁶ A dolog a Fáy atya életszentségét hangsúlyozó emlékiratokba, pl. Eckart naplójába vélhetőleg túlságosan profán volta miatt nem kerülhetett bele.

Eckart tanúsága szerint, aki Fáy atyának rabságában szinte mindvégig társa volt, november elején vitték át a fogvatartott jezsuitákat Portoból a spanyol határ mellett fekvő *Almeida* városka erődjébe.⁵⁰⁷ A pontos dátumban bizonytalan, egy helyütt november 5-öt, máshol november 11-ét ír. Beszámol arról a motozásról, amelynek rögtön érkezésük után valamennyi atyát alávetették: a pénzüket, a kevéske értéket, fémtárgyat, pl. borotvát, késeket, leveleiket, sőt még az üres papírt és tintát is elvették tőlük.⁵⁰⁸ Az epizód más forrásból is bizonyíthatóan megtörtént, ugyanis a motozás leltára fennmaradt az erőd kapitányának, *Manuel Freire de Andrade* ezredesnek (*Mestre de Campo General da Praça de Almeida*) Pombal márkizhoz címzett jelentésének függelékéeként.⁵⁰⁹ E szerint november 19-én a számvevőtiszt, *José Mangas Vila Forte* számbavette az atyáknál lévő összes értéket, majd azokat az atyák a főszámvevőtisztnak, *Diogo Dias Pretonak* átadták. Fáy atya összes vagyona 6420 *real* volt, a jegyzék szerint egyéb értékkel, könyvvvel nem rendelkezett. Ezen kívül a jezsuiták érkeztekor készült egy részletes lista, mely mind a 21 fogvatartott származási helyét, szülei nevét, és a rendben elfoglalt tisztségeiket tartalmazta. E dokumentum alapján

aproveitar o Privilegio da Imunidade; e sendo alia [...] necessaria para o socego publico a reclusão de suas perigozas pess[oaes] hé percizo (sic) que todos sejão encarcerados, não nos seus conventos, [mas?] fora delles, em lugares seguros, e separados, donde não tenham comunicação nem entre sis, nem com seculares.” „...os quaes necessitarão de serem tirados do Comercio das Gentes.”

⁵⁰⁵ IANTT, MNE e da Justiça, maço 59., macete no 1., 1. levél.

⁵⁰⁶ BNP, Cod. 7997, 294. ”... o P. David Fay Ungaro da Nação ao qual por ser estrangeiro logo o metterão em hum cubiculo com sentinella a vista, e dahi hums dias o fecharão em huma classe com mal tratto, mas o que custou mais alli ao Padre, foi o não lhe darem tabaco, ao qual estava costumado de modo que quasi não podia viver sem elle.”

⁵⁰⁷ SZITTYAI, *Egy magyar hithirdető*, 474.

⁵⁰⁸ SZITTYAI, *Egy magyar hithirdető*, 475.

⁵⁰⁹ IANTT, MNE e da Justiça, maço 60., doc. 1. Nyomtatásban megjelent: António FERRÃO, *O Marquês de Pombal e a expulsão dos jesuítas (1759)*, Coimbra, Imprensa da Universidade, 1928, 291-306.

határozható meg Fáy édesanyjának valódi neve, Koós Mária, hiszen a lista minden bizonnyal Fáy saját bevallása alapján készült.⁵¹⁰

Pombal jóval később, csak egy 1760 októberében írt utasításában rendelkezett az *Almeidában* fogvatartott jezsuiták sorsáról.⁵¹¹ Ehhez mellékelve, a király rendelkezésének megfelelően 1600 realt küldött a foglyok ellátására, ételre és ruházkodásra. Meghagyta, hogy a jezsuitáknál nem maradhat pénz, sem egyéb fémtárgy, vagy olyan tárgy, amellyel elkeseredésükben kárt tehetnének magukban, mely, mint mondja, szokás az ilyen istentől elrugaszkodott embereknél. Ezen kívül tilos volt a külvilággal érintkezniük, és lehetőleg egymást kellett gyóntatniuk. Rendelkezése szerint, ha valamelyikük meghal, éjszaka temessék el, mindenféle szertartás nélkül. A 21 fogoly magánzárkába került, melyeket az erőd alsó szintjén alakítottak ki. Laurenz Kaulen lerajzolta és kéziratában közli az erőd alaprajzát és homlokzatát, bejelölve rajta a cellákat, amelyekben két évet töltöttek.⁵¹² Távozásuk előtt nem sokkal, 1761 decemberében újabb motozást hajtottak végre *Manuel Freire de Andrade* parancsára.⁵¹³ Ekkor elvették minden iratukat, a könyveiket, még a breviáriumukat és a maguknál hordott ereklyéiket is. Ezek közül a breviáriumokat úgy adták vissza, hogy minden üres lapot kitéptek belőle.⁵¹⁴ Az ereklyék további sorsáról nincs információnk.

II.2.3.2. Halálának körülményei

A spanyol támadás hírére 1762 januárjában a határhoz veszélyesen közel fekvő almeidai erődöt kiürítették, lakóit Lisszabonba szállították. Fájjal együtt a 3 portugál és 6 külföldi jezsuitát 1762. január 28-án indítottak útnak.⁵¹⁵ Coimbra és Santarém városok érintésével február 9-én érték el Lisszabont, ahol egy éjszakát a köztörvényes bűnözőknek fenntartott *Junqueira* börtönében töltöttek.⁵¹⁶ Másnap a jezsuiták gyűjtőhelyére, a *São Julião da Barra* erődbe szállították őket. Kaulen atya úgy tudja, Almeidából összesen huszadmagával érkezett a São Julião börtönbe, három turnusban: Fáy és Eckart atyák mellett többek között a provinciális, *Francisco de Toledo*, a prokurátor, *Bento da Fonseca*, *Anton Meisterburg* misszionárius, valamint *Aleixo António* és *José da Rocha* rektor, mindannyian az

⁵¹⁰ „O P. David Fay, n.^{al} de Fay, Reyno de Ungria, filho de Gabriel Fay de Fay, Concelheiro do Imperador Carlos 6.º, e de Maria de Choos. Foy Missionario nas Aldeas de Carará e S. Jozé.”

⁵¹¹ Közli FERRÃO, *O Marquês de Pombal*, 310-311.

⁵¹² BNP, Cod. 7997, 50-51. Közli MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa*, 290.

⁵¹³ Manuel Freire de Andrade levele, 1761. december 3. Közli FERRÃO, *O Marquês de Pombal*, 306-309.

⁵¹⁴ SZITTYAI, *Egy magyar hithirdető*, 476.

⁵¹⁵ ECKART, *Memórias*, 118.

⁵¹⁶ ECKART, *Memórias*, 119-120.

egykori Maranhão provinciából deportáltak.⁵¹⁷ Murr szerint a 28-as cellába került Fáy, cellatársai *Anselm Eckart, João de Pina, Manuel Ribeiro* atyák és *João Ferreira* segítőtestvér voltak.⁵¹⁸ A São Juliãoban talán még nehezebb körülmények közé kerültek, mint Almeidában. Kaulen leírásából⁵¹⁹ tudjuk, hogy a napfény és friss levegő szinte sosem jutott le a földalatti kazamatákba, celláik a tenger közelsége miatt állandóan nedvesek, dohosak voltak, a padló szinte mindig sáros volt, berendezésül pedig csupán egy szalmazsák szolgált.

A viszontagságok sokuk egészségét kikezdték, 27 atya hunyt el a börtönben. Az egyébként is betegeskedésre hajlamos Fáy atya állapota 1764 áprilisában, majd 1765 októberében fordult válságosra, de végül mindkétszer visszanyerte erejét.⁵²⁰ Az egykor a Távol-Keleten működő, az orvoslásban jártas *Johann Koffler* cseh származású jezsuita atya, aki saját készítésű gyógyszereit is magánál tarthatta a börtönben, megpróbált segíteni a lázas, erősen köhögő Fáynak. A szemtanúk és Koffler atya tanúsága szerint csak a csodának volt köszönhető Fáy kétszeri gyógyulása, aki magához vette a *Szent Alajos kenyérének* nevezett szentelményt, melynek gyógyító hatást tulajdonítottak. Az állapotában beállt javulásért a portugáliai rendtartomány előjárójának engedélyével *Gonzaga Szent Alajos* tiszteletére felvette az Alajos nevet.⁵²¹ Állapota 1767 elején újból rosszabbra fordult, ételt és italt ekkor már nem tudott magához venni. 1767. január 12-én távozott az élők sorából.⁵²² Halálakor Kofflert mint halottkémet rendelték Fáy cellájába, aki már csak a halál beálltát tudta megállapítani, és beszentelte a testet. Temetése az erődön belül, a várkápolnában történt, ahogyan a többi, itt elhunyt jezsuita esetében.⁵²³ Az atya haláláról többen is megemlékeztek rabtársai közül: a portugál nyelvű epitáfiumokat és verseket, valamint a Kaulen atya által kötetlen sorokban írt latin nyelvű megemlékezést Rónai Pál közölte. Szonettel adózott Fáy atya emlékének *Manuel Francisco*, a Goai Provincia prokurátora, cellatársai: *João de Pina*, a bragai kollégium rektora és *Manuel Ribeiro* atya, valamint *Paulo Ferreira, Joaquim de Carvalho* és *Teodoro da Cruz* atyák.⁵²⁴

⁵¹⁷ BNP, Cod. 7997, 198-199. Murr adatai szerint 1762. február 10-én érkeztek Almeidából António de Torres, Manuel Alfonso, Laurenz Kaulen, Anton Meisterburg, Anselm Eckart, Joachim de Barros és Fáy Dávid atyák, a többiek február 11-én, illetve február 12-én. MURR, *Geschichte*, 193-195.

⁵¹⁸ MURR, *Journal*, 238.

⁵¹⁹ BNP, Cod. 7997, 66-67.

⁵²⁰ SZITTYAI, *Egy magyar hithirdető*, 519. Eckart beszámolóját alátámasztja a szintén a São Juliãoban raboskodó Karel Prikill cseh jezsuita 1767. március 22-én írt levele. A levelet közli BABARCZI Dóra, *A Jézus Társaság feloszlata*, Szeged, JATEPress, 2006, 24-29.

⁵²¹ SZITTYAI, *Egy magyar hithirdető*, 520.

⁵²² ECKART, *Memórias*, 157-158; SZITTYAI, *Egy magyar hithirdető*, 521.

⁵²³ Az adatokat Kacskovics Bálint atya gyűjtötte a Jézus Társaság egykori tagjaitól, köztük Koffler atyától levelezés útján. Kéziratának Fáyra vonatkozó részletét lásd KACSKOVICS Bálint, „P. David Fay hungarus Jesuita”, in *Fasciculi Ecclesiastico-Literarii*, Tom. 2., fasc. 2., Budapest, 1841, 235-238.

⁵²⁴ RÓNAI, *As cartas*, 53-57.

Csupán két nyomtatásban megjelent művéről tudunk. A leendő II. József Habsburg-házi uralkodót dicsőítő elégiát még tanulóévei alatt írta, 1745-ben jelent meg Nagyszombatban, *Regia Serenissimi Archiducis Josephi indoles felicitatis futurae prodroma* címmel.⁵²⁵ Ezen kívül – valószínűleg az 1758-as év folyamán – portugálból latinra fordította Bento da Fonseca apológiáját, melyet a prokurátor a Jézus Társaság védelmében, a *Relação Abreviada* röpiratra válaszul írt. Ennek részleteit Anselm Eckart *Historia Persecutionis Societatis Jesu in Lusitania* című művében közölte.⁵²⁶

⁵²⁵ STÖGER, *Scriptores*, 78.

⁵²⁶ MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa*, 259.

II.3. SZLUHA JÁNOS

II.3.1. ELŐÉLETE

II.3.1.1. Származása

Szluha atya életéről és tevékenységéről a források hiánya miatt viszonylag kevesen írtak, a magyar nyelvű szakirodalom jól érzékelhetően egyetlen hagyományra, valószínűleg Anton Huonder 19. század végén összeállított misszionárius-katalógusára megy vissza.⁵²⁷ Ezt támasztja alá az a tény, hogy valamennyi magyar nyelvű publikációban születése helyének a mai Románia területén fekvő *Gyalu* községet (*Gilău*) tartják, születési idejét pedig 1725-re teszik, ahogyan Huonder említett katalógusában szerepel.⁵²⁸ Valószínűleg azonban az a dátum a helyes, melyet a rendi katalógusok alapján Lukács közöl, e szerint Szluha János 1723. augusztus 24-én jött a világra, születési helyére nézve pedig „*Gyallensis*”.⁵²⁹ A megnevezés bizonyosan a mai Szlovákiában lévő *Ógyalla* települést (*Hurbanovo*) jelöli, és nem az egykori Kolozs megyei Gyalut, hiszen a Szluha családnak, illetve a Konkoly-Thege családnak, ahonnan édesanyja származik, Ógyallán voltak birtokaik. Szluha János édesapja, az 1726-tól bárói címet viselő *Szluha Ferenc* ítélőmester, 1719-től Komárom vármegye alispánja, majd császári udvari tanácsos volt. A család Pest és Komárom vármegyében birtokolt több falut, Erdélyben tudomásunk szerint nem voltak birtokaik. Felesége, *Konkoly-Thege Julianna* három gyermeknek adott életet, közülük *György*, aki az 1750-es évektől a sárvári vár birtokosa volt, a császári generálisi rangig emelkedett, majd katonai szolgálataiért 1743-ban grófi címet kapott Mária Teréziától.⁵³⁰

II.3.1.2. Rendi formációja

Szluha Nepomuk János⁵³¹ 1738 októberében lépett a jezsuita rendbe Bécsben, novíciusi éveit is itt töltötte 1739-1740-ben. 1741-ben a stájerországi *Leobenben* bölcseletet hallgatott (*repetens humaniorum*), majd 1742-ben *Klagenfurtban*, 1743-1744-ben pedig

⁵²⁷ Anton HUONDER, *Deutsche Jesuitenmissionäre des 17. und 18. Jahrhunderts*, Freiburg, Herder 1889.

⁵²⁸ HUONDER, *Deutsche Jesuitenmissionäre*, 161. Az adatot többek között Ács Tivadar, Boglár Lajos, Balázs Dénes és Pinzger Ferenc is átveszi, illetve a Serafim Leite által összeállított életrajzban is így szerepel.

⁵²⁹ LUKÁCS, *Catalogus*, 1667.

⁵³⁰ NAGY, *Magyarország családai*, 766-768.

⁵³¹ Leveleit *Joannes Nepomuc Szluha* néven szignálja. Nem tudjuk, mikor vette fel Nepomuki Szent János tiszteletére a Nepomuk nevet, feltételezhetően legkorábban rendi formációja idején, egyelőre nem bizonyítható, hogy a keresztségben kapta. A Nepomuk név hittérítői tevékenysége során sokszor félreértést szült, mivel portugál nyelvterületen a *Nepomuceno* családnév, nem keresztnév.

Bécsben filozófiát tanult.⁵³² Tanári pályáját Sopronban kezdte 1745-ben, ezt követően 1746-1747-ben a bécsi kollégiumban matematikát, majd 1748-ban Pozsonyban retorikát tanított, utóbbi helyen a Mária-kongregáció előjárói tisztét is betöltötte.⁵³³ Teológiai tanulmányait 1749-1752 között a rend grazi kollégiumában végezte.⁵³⁴ Pinzger adatai szerint 1746-ban jelentkezett először a tengerentúli missziókba, kérését ekkor elutasították.⁵³⁵ Szintén Pinzger említi, hogy 1750-ben érkezett egy levél *Frantisek Retz* rendfőnöktől az osztrák tartomány főnökéhez, *Thonhauser Teofilhez*, melyben a portugál uralkodó kérését tolmácsolta. E szerint Portugália tengerentúli gyarmatán, Brazíliában szükség van a földmérésben jártas matematikusokra, és szeretné tudni, hogy a misszióra jelentkezett rendtagok között akadnak-e ilyenek. Az uralkodó, V. János halála miatt kiküldetésük ekkor meghiúsult, és csak 1752-ben indulhatott útnak Szluha atya.⁵³⁶ Negyedik fogadalmát már a tengerentúlon, a *São Luís do Maranhão*ban lévő jezsuita kollégiumban tette le 1757 februárjában, *José da Rocha*, a kollégium rektora előtt.⁵³⁷

II.3.2. MISSZIÓS ÉVEK

II.3.2.1. Lisszabon

Életének missziókban töltött időszakáról szóló legbecsesebb forrásunk az a Ferences Levéltárban, ezen belül a Jakosics-gyűjteményben őrzött iratanyag, mely 1752 és 1758 között Lisszabonban, São Francisco Xavier de Acará és Maracú missziókban, valamint São Luís és Rio de Janeiro jezsuita kollégiumaiban íródott leveleinek másolatából áll.⁵³⁸ A szakirodalomban mindössze két helyen történik említés ezekről a dokumentumokról. Szabó László Orosz László atya tevékenysége kapcsán idéz az 1752-re keltezett levélből, de a jegyzetből kiderül, hogy ő maga nem konzultálta a gyűjteményt.⁵³⁹ A másik szerző, aki tud a kéziratról, és közleményének tanúsága szerint kézi átírásban olvasta azokat, Bartusz-Dobosi

⁵³² LUKÁCS, *Catalogus*, 1667.

⁵³³ LUKÁCS, *Catalogus*, 1667., MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa*, 341.

⁵³⁴ LUKÁCS, *Catalogus*, 1667., MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa*, 341.

⁵³⁵ PINZGER, *Magasztos eszmék útján*, 29. A rend központi levéltárában őrzött *litterae indipetae* között sajnos nem akadtam Szluha kérvényének nyomára.

⁵³⁶ PINZGER, *Magasztos eszmék útján*, 29. Ez a levélváltás levéltári forrásokkal egyelőre nem igazolható.

⁵³⁷ ARSI, Lus. 17., fol. 280-280v.

⁵³⁸ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 70-99 old. A gyűjtemény jelenleg rendezés alatt áll. Vélhetően a levelek eredetije is ebben a levéltárban található, pontos lelőhelyük azonban egyelőre ismeretlen. Fáy Zoltán levéltáros úr szíves közlése alapján.

⁵³⁹ SZABÓ László, *Magyar múlt Dél-Amerikában (1519-1900)*, Budapest, Európa, 1982, 78. és 273. oldalak. A szerző hibásan hivatkozik a levélre, sem a dátum, sem a címzett, sem a keletkezési hely nem egyezik a kéziratban szereplő adatokkal.

László.⁵⁴⁰ A levéltári hivatkozás nála is hiányzik, a levelek tartalmát érdemben nem elemzi, csupán egy, a missziók mindennapi életére vonatkozó passzust idéz egy 1755-ös levélből. A levélgyűjtemény néprajzi, rendtörténeti szempontból egyaránt értékes adatokat tartalmaz, nem beszélve a Szluha atya biográfiájának rekonstruálásában betöltött pótolhatatlan szerepéről, figyelemre tehát mindenképpen érdemes.

Első levelét Lisszabonból 1752. november 6-án írta, és a bécsi kollégiumban tartózkodó rendtársán, *Franz Veigl* atyán keresztül küldte haza.⁵⁴¹ Veigl a maga részéről december 30-án továbbította azt, tolmácsolva Szluha atya üdvözetét. A címzett valószínűleg a sokoldalú tudós, az ekkoriban Nagyszombatban bölcséletet, természetfilozófiát és matematikát tanító *Reviczky Antal* volt, aki több korszerű, a természettudományok valamennyi ágával foglalkozó tankönyv szerzője volt. Talán az ő érdeklődési körének köszönhető, hogy Szluha János leveleiben ilyen bőséggel emlékezik meg a természeti környezetről, a vidék földrajzáról, az itt lakó emberek tulajdonságairól, sőt az épített, városi környezetről. Ezen kívül az általa elkészített, a dél-amerikai portugál gyarmatokat ábrázoló térképét is neki ajánlotta a szerző.

E levelében találjuk Genovából Lisszabonba vezető tengeri útjuk leírását, melynek elemzésére Kayling József életrajza alatt került sor. Az osztrák provinciából érkezett hittérítők 1752. október 28-án értek Lisszabonba, ahol a *Santo Antão* kollégiumban szállásolták el a jövevényeket. Rögtön érkezésük után kihallgatásra mentek *Mária Anna* anyakirálynéhoz, aki az útjukról és a magyarországi eseményekről kérdezgette őket. Szluha atya megjegyzi, hogy *Joseph Ritter*, a királynő gyóntatója nagy megbecsülésnek örvend az udvarban és a tengerentúli missziókat illetően is nagy befolyása van.⁵⁴² A városról szólván megemlíti, hogy a legdíszesebb épületek a királyi udvar, az (1755-ös földrengésben később elpusztult) operaház („*decantandis tragediis destinata domus*”), valamint a rend Szent Rókusnak (*São Roque*) szentelt templomában található Keresztelő Szent János-kápolna, melyet V. János portugál király hatalmas költségek árán díszített fel, falát például féldrágakövek: lapis lazuli, achát és kalcedón borítja.⁵⁴³

⁵⁴⁰ BARTUSZ-DOBOSI László, „Magyar jezsuita missziósok az „Indiákon” a XVII-XVIII. században”, in SZILÁGYI Csaba (szerk.), *A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig*. Művelődéstörténeti Műhely, Rendtörténeti konferenciák 2. sorozat, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba, 2006, 200-216. A szerző hivatkozása hibás, ilyen dátummal (1755. aug. 15.) nem szerepel levél a gyűjteményben, az idézett szöveghely pedig nem azonosítható egyértelműen.

⁵⁴¹ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 95-99.

⁵⁴² Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 98. Ritter atya Mária Anna életrajzát is összeállította, mely 1757-ben jelent meg nyomtatásban.

⁵⁴³ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 98. Az 1742-1750 között készült kápolna ma is a barokk művészet egyik gyöngyszemének számít, tervezői *Nicola Salvi* és *Luigi Vanvitelli* voltak, akik a kápolnát még Rómában állították össze, majd azt darabjaira szelvére hajón szállították Lisszabonba.

1753. április 17-én kelt levelében hírül adja, hogy a király rendelete értelmében a május 5-én induló flottával utazik Maranhõba: öt misszionárius, a királyi csillagász, Szentmártonyi Ignác, és tíz portugál novícius társaságában.⁵⁴⁴ Ebben az időszakban leginkább a portugál nyelv tanulása töltötte ki az idejét, mely Szluha atya meglátása szerint a latin, az olasz, a francia és a spanyol nyelvre hasonlít leginkább, de nincs kiforrott nyelvtana, kiejtése pedig a franciához áll legközelebb.⁵⁴⁵ Szól a magyarországitól eltérő rítusokról, melyeket Xavéri Szent Ferenc napján, vagy Karácsonykor tapasztalt: megemlíti, hogy itt Szent István napján illik egymást felköszönteni. Újévkor az anyakirályné látogatott el hozzájuk, és a Ritter atyával folytatott négy szemközti beszélgetés után a házban tartózkodó osztrák tartománybeli atyákkal is szóba elegyedett és Magyarországról kérdezte őket. Szentmártonyi atyát a palotába rendelte, hogy személyesen számoljon be coimbrai útjáról.⁵⁴⁶ Szluha atya megemlíti, hogy a királyné megrendelésére Bécsből több ezüst kelyhet, cibóriumot, füstölőt és gyertyatartót hozattak, melyeket a maranhõoi missziókba fognak szállítani. Az atya úgy értesült, a prokurátor atya kérte az anyakirályné segítségét és közbenjárását, hogy Maranhõba újabb „germán” jezsuitákat küldhessen, ennek eredményeképpen utazhatnak most ők hatan a tengerentúlra.⁵⁴⁷ Szentmártonyi atya időközben visszatért Coimbrából, az egyetemről bizonyos elektromos gépeket is hozott magával, amelyeket fizikai kísérletekre szándékozott felhasználni.⁵⁴⁸

Szluha atya ír a metropoliszról, Lisszabonról is: itt mindenféle nácio él, angol, holland, francia kereskedők, német mesteremberek, sőt két magyar, akik a király szolgálatában állnak. Egyikük királyi építész (minden bizonnyal *Mardel Károlyról* van szó itt), másikuk pedig trombitás, aki fiatalkorában jött el Magyarországról, de még jól beszél magyarul.⁵⁴⁹ A Fáy levelében olvasható epizód, mely szerint együtt ebédeltek *Dom Manuel* infánssal (1697-1766), a korábbi portugál uralkodó, *II. Péter* (1683-1705) testvérével, Szluhánál is megtalálható. Manuel infáns az ebéd folyamán németül társalgott velük a Magyarországon töltött éveiről, amikor egy ezred élén a török elleni harcokban vett részt.⁵⁵⁰ Szluha atya röviden beszámolt levele címzettjének leendő állomáshelyükről, természetesen egyelőre

⁵⁴⁴ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 74.

⁵⁴⁵ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 74.

⁵⁴⁶ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 75.

⁵⁴⁷ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 76.

⁵⁴⁸ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 76.

⁵⁴⁹ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 77. A trombitás személyét nem sikerült azonosítani.

⁵⁵⁰ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 77. A Délvidék visszaszerzéséért folytatott harcokban, így Temesvár és Nándorfehérvár ostromában vett részt Manuel infáns. A török elleni magyarországi hadjáratok portugáliai visszahangjával, illetve Dom Manuel alakjával Rákóczi István foglalkozott egy tanulmányában. RÁKÓCZI István, „Történeti bevezető: portugál források Budavár visszavételéről”, in *Palimpszeszt*, 2001 (15), http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/15_szam/03.htm. Utolsó letöltés: 2011.10.29.

személyes tapasztalatok híján. Megemlíti, hogy négy német asszisztenciabeli atya szolgál ott, *Rochus Hundertpfund, Franz Wolff, Anton Meisterburg* és *Laurenz Kaulen* atyák. Levelének címzettjét kéri, hogy mostantól a maranhãoi missziók prokurátorának, *Bento da Fonsecának* küldje a neki szánt leveleit.⁵⁵¹

A Lisszabonból Maranhõba vezető útról készült Fáy-féle beszámolót több ponton kiegészíti Szluha János leírása, melyet 1753. szeptember 12-én, már az Újvilágban kelt levelében olvashatunk. A *São Luísba* és *Rio de Janeiro*ba tartó két hajóraj 1753. június 2-án szedte fel a horgonyt a belémi kikötőben, előbbin utaztak a magyar misszionáriusok. A brazíliai flotta harminc hajóból állt, a maranhãoi azonban a szokásos módon jóval kisebb volt: a tíz hajóból három volt hadihajó, a többi kereskedelmi, utóbbiak közül három a Pará államba utazó telepeseken kívül más nem is szállított. Szentmártonyi atya a parancsnoki hajón utazott a királyi mérnökök társaságában, míg Szluha atya 16 társával a *Divina Providentia* nevű kalmárhajón.⁵⁵² Június 9-én már Madeira szigeténél jártak, a Ráktérítőt június 19-én érték el. Az út során Szluha atya folyamatosan mérte és feljegyezte a földrajzi szélességi koordinátákat, de, mint írta, a hajóútról tilos volt részletes tengeri térképet készítenie.⁵⁵³ Július 12-én pillantották meg először Amerika földjét, majd július 15-én horgonyt vetettek a *São Marcos* öbölben. Másnap küldött értük csónakot a *Nossa Senhora da Luz* kollégium rektora, amivel másfél hónapnyi tengeri út után sikeresen partot értek. A kollégiumban fogadta őket a provinciális, *Manuel Ferreira* (1752-1754) és társa, a cseh származású *Franciscus Wolff* atya.⁵⁵⁴

Rövid pihenő után, július 27-én adta tudtukra a tartományfőnök, hova kell menniük szolgálatra: Maranhão tartományban maradtak Fáy, Szluha és Kayling atyák, míg a velük együtt érkezett Hoffmayer, Schwartz és Eckart atyákat Parába rendelték, de előtte még ellátogattak a kollégium birtokára, a *Maracú* misszió (a mai Viana) mellett fekvő *São Bonifácio* cukortelepre.⁵⁵⁵ Kayling, Eckart, Schwartz és Szluha atyák együtt indultak el állomáshelyeikre augusztus 6-án egy folyami hajóval (*canoa*) nyolc teológushallgatóval, Hoffmayer atya három nap múlva követte őket.⁵⁵⁶ Hoffmayer atya Mária Anna anyakirálynőnek címzett beszámolójában⁵⁵⁷ felidézi ezt az epizódot. Ő 24 fős legénységgel indult el *Maracúba*, a misszionáriusok gyülekezőhelyére, ahonnan az újonnan érkezett

⁵⁵¹ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 78.

⁵⁵² Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 78.

⁵⁵³ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 85.

⁵⁵⁴ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 83.

⁵⁵⁵ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 83.

⁵⁵⁶ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 83.

⁵⁵⁷ LAMEGO, *A Terra Goytacá*, 326-350.

hittérítők továbbindultak kijelölt falujuk felé. A *Pindaré* folyón felfelé evezve Hoffmayer és Szluha is megfigyelte a *pororoca* nevű jelenséget.⁵⁵⁸ Ez a szökőárrá növvő dagályhullám egy ritka természeti jelenség, újholdkor és teliholdkor következik be a braziliai folyók torkolatvidékén, amikor az árapálykülönbség a legnagyobb. Ilyenkor az óceán vize visszaszorítja a folyó, ebben az esetben a Pindaré vizét a szárazföld felé, a hatalmas árhullám pedig mélyen benyomulva a szárazföldre hatalmas pusztítást végez. Szluha és Hoffmayer atyák a valóságnak teljesen megfelelően számoltak be a pororocáról és adtak magyarázatot keletkezésére.⁵⁵⁹ Augusztus 9-én értek Maracúba, majd a cukortelepre. Szluha levélben értesítette az *Acararában* dolgozó misszionáriust érkezéséről, aki saját csónakjával jött érte, és elvitte a háromnapi járásra fekvő faluba. Szluha atya augusztus 23-án foglalta el *São Francisco Xavier de Acarará* faluban lévő állomáshelyét.⁵⁶⁰ A rend 1753. augusztus 26-án készült hivatalos katalógusa szerint Szluha János a pindaréi misszióban működött ekkor, *Lourenço Fernandes* társaként.⁵⁶¹

II.3.2.2. Braziliai missziós évek

Az Újvilágból írott első leveléhez csatolta a Maranhão provinciáról készített térképét, melyet, mint írja, néhány kézirat, rendi *itinerariumok*, valamint rendtagok beszámolóí alapján a prokurátor utasítására még Lisszabonban állított össze.⁵⁶² A térkép a terület vízrajzát ábrázolja, jelölve a jezsuita missziók helyét, valamint a partvidék vonalát. Ez utóbbit a 18. század legtermékenyebb kartográfusa, *Jean Baptiste D'Anville* 1740-es kiadású *Atlas Generale*-jában lévő, a dél-amerikai kontinenst ábrázoló térkép alapján rajzolta meg Szluha atya.⁵⁶³ Mint írja, személyes tapasztalatok híján nem tudja, minden részletében pontos-e a térképe, de azok szerint, akik már bejárták a provinciát, hűen tükrözi a valóságot.⁵⁶⁴ Levele címzettjét, Veigl Ferenc atyát kéri, hogy a térképet juttassa el Reviczky Antalnak, aki az

⁵⁵⁸ LAMEGO, *A Terra Goytacá*, 344.

⁵⁵⁹ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 84.

⁵⁶⁰ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 84.

⁵⁶¹ „In Missionibus...In Pinarensi P. Laurentius Fernandez. P. Jon. Nepom. Szluha”. ARSI, Bras. 27., fol. 188v.

⁵⁶² „Adnecto epistolae chartam Geographicam V. Prov.iae hujus, Missionum, in qua excerptis ex recentissima A noilliana [Anvilliana?] orae maritimae tractibus, ac nonnullorum fluviorum cursu missiones nostras et non nullos fluvios aliaque, tum ex manuscriptis quibusdam, ac /:ut ajunt :/, itinerariis nostrorum, tum relationibus, ac demum Procuratoris Generalis directione, quin et jussu Olyssiponae concinavi. Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 85.

⁵⁶³ A fenti lábjegyzetben idézett szöveghely rontott, bizonyára a másoló hibázott, feltehetően az *Anvillianus* latin névváltozatból lett az „A noilliana”, lásd az 1755. március 24-én kelt levélben foglaltakat: „exceptis ex recentissima Anvilliana orae maritimae tractibus, et fluviorum cursu”. Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 70.

⁵⁶⁴ „Et si vero ea exacta per omnia esse nequeat, judicatur tamen ad rei veritatem, ab iis, qui Prov.iam hanc peragrarunt, satis accedere.” Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 85.

ilyesféle térképeket nagy becsben tartja.⁵⁶⁵ Szluha atya tudatja a címmel,⁵⁶⁶ hogy tengeri útjuk során is készített feljegyzéseket, de megtiltották neki, hogy térképet készítsen ezek alapján. Utazásuk földrajzi iránya azonban az útleírásból kiolvasható, hiszen nagy gyakorisággal végzett mérései alapján útjuk során több ponton meghatározta a földrajzi hosszúsági fokokat.⁵⁶⁷

Az Évora-i Könyvtárban (*Biblioteca Pública de Évora*) őriznek egy vitatott szerzőségű térképet, mely Maranhão provinciát ábrázolja, és amely felirata szerint 1753-ban készült.⁵⁶⁸ A térkép Új-Granada tartománytól Peruig, délen pedig Porto Seguro kapitányságig ábrázolja a Dél-Amerikai kontinenst, középpontban a forrásvidéktől a torkolatig, igen részletesen ábrázolt Amazonas folyóval. A térkép mértékegysége a spanyol *leuca*. A különböző típusú és lakosságszámú települések különböző jelekkel vannak jelölve, ábrázolva vannak a városok, az erődök, a falvak és missziók, sőt a Jézus Társaság kollégiumai és rendházai. A térkép készítőjének hagyományosan, Murr álláspontját követve Laurenz Kaulent tartották.⁵⁶⁹ Murr tud egy másik, ettől különböző térképről, amelyet Szluha atya készített, és amelyet az Reviczky Antalnak továbbított, de ennek Reviczky atya halálával 1791-ben nyoma veszett.⁵⁷⁰ Johannes Meier legújabb monográfiájában viszont már Szluha atya művének tartja az évora-i térképet, mégpedig Anselm Eckart egy szöveghelye alapján.⁵⁷¹ Úgy véli, Kaulen Szluha eredetijéről készítette saját, Maranhão provinciáját ábrázoló térképét. A térkép egyedülálló részletességgel ábrázolja a terület 18. századbeli állapotát, ezen kívül meglepően épen maradt fenn, így tudományos értéke jelentős. Mivel a térkép nem szignált, csupán újabb, alaposabb vizsgálat, illetve a Reviczky Antalnak küldött példány esetleges felbukkanása döntheti el, hogy az évora-i térkép minden kétséget kizáróan Kaulen atya műve-e.

Szluha atya 1755 márciusában írott levelében, levelezőtársa kérésére a „*Maragnon*” elnevezés sokféleségére ad magyarázatot. Mint írja, így nevezik az Amazonas felső szakaszát a forrástól az első nagyobb mellékfolyóig (ma spanyol nyelvterületen *Marañón*), de „*Maragon*” a neve a portugál gyarmat egyik államának, amely Ceará és Pará kapitányságok

⁵⁶⁵ „*Quam, ut cum litteris hisce R. P. Antonio Reviczio rerum harum amanti, transmittat R. V.ra enixe oro.*” Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 85.

⁵⁶⁶ Hogy Franz Veigl a címzett, csak következő, 1753 októberében írt leveléből tudjuk, amiben utal a szeptemberben Veigl atyának küldött dokumentumokra. Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 92.

⁵⁶⁷ „*Expressi attamen in Geographica, ad scilicet sensum, cursum navis nostrae, dum Americae oras contigit, usque ad portus ingressum, ut scilicet Diarium clarius redderetur.*” Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 85.

⁵⁶⁸ BPÉ, Gav. IV., No. 25. A térkép felirata: *Mappa Viceprovinciae Societatis Jesu Maragnonii Anno MDCCLIII concinnata.*

⁵⁶⁹ LEITE, *História*, 9. kötet, 307.

⁵⁷⁰ LEITE, *História*, 9. kötet, 149.

⁵⁷¹ MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa*, 187, 251, 295, 343.

között fekszik (ma *Maranhão* állam), szintúgy a főváros neve is *Maragon* (ma *São Luís do Maranhão*), illetve a sziget neve is, ahol elterül (ma *Ilha do Maranhão*). Végül a Társaság *Maranhão* Alprovinciája (*Vice Provincia Societatis Maragnoniensis*) is elkülönül Brazíliai Provinciájuktól, mely a déli kapitányságokat foglalja magába. *Maranhão* tartományban összesen két kollégium és három rendház van, valamint számtalan misszió.⁵⁷²

Szluha János atya még 1753 szeptemberében kelt levelében említette, hogy nem sokkal levele megírása előtt hét indián látogatott Acarará missziójába az erdőből. Ezek nem a *língua geral* beszélték, ezért nem tudtak velük érdemben kommunikálni, de valószínűleg követként jöttek, hogy segítséget kérjenek tőlük. Ajándékokkal ellátva visszatértek az erdőbe.⁵⁷³ A misszionárius atyák azt tervezték, hogy a már letelepített indiánok közül küldenek ki valakit, hogy felmérje, hol laknak és milyen körülmények között élnek, és mellé tolmácsot is adnak egy Tapuitaperából érkezett ifjú személyében, aki a *língua geral* és a portugált is beszéli.

1753. október végén írott levelében már a sikeres kapcsolatfelvételtől számolt be Reviczky Antal atyának.⁵⁷⁴ A falutól kétnapi járásnyira lakó, még vad *gamella* indiánok – akik nevüket az átfúrt ajkukban viselt fakorongról kapták – ugyanis megtették az első lépést: meglátogatták a falut. A tartományfőnök utasítására és írásbeli jóváhagyásával Szluha János 14 indiánnal nekivágott az őserdőnek, hogy tájékozódjon az indiánok helyzetéről, valamint arról, hogy békés-e, ezáltal evangelizálható-e a törzs. Beszámolt arról, milyen nehéz gyalogosan behatolni a szinte járhatatlan őserdőbe, ebben rendi ruhája is akadályozta, míg meztelen indiánjai akadály nélkül haladhattak. A második napon megtalálták a *gamellák* nyomát: elhagyott kunyhókat és tábortűz nyomait, a harmadik napon pedig magára a törzsre is rábukkantak. Szluha atya előreküldött két követet az expedíció vezetőjével együtt, hogy kiderítsék, vajon a *gamellákra*, vagy az ellenséges *timbirákra* bukkantak-e. Ők felismerték a törzs tagjai között azt a két indiánt, akik néhány napja felkeresték a missziót, így a kapcsolatfelvétel békésen zajlott: kölcsönösen üdvözölték egymást, ezután odahívták az addig rejtőzködő expedíciós csapatot is. Szluha atya beszámol róla, hogy néhányukban félelmet keltett a látványa, hiszen nem láttak még európai embert, de az apró ajándékok hatására,

⁵⁷² Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 70.

⁵⁷³ "...advenisse nuperrime in missionem nostram septem Indos etiamnum aethnicos, ex sylvis; duarum nationum, e duobus Pagis, bidui ab hinc itinere dissitorum, veluti legatos, opem auxiliumque nostrum ut apparebat, expetentium; verum cum particulari, ac distincta a Generali utantur lingua, intelligi, quid velint, non poterant miselli, muneribus itaque donati reversi sunt." Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 86.

⁵⁷⁴ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 91-94.

melyeket nekik adott, megnyugodtak, és cserébe gyümölcsökkel, egyéb étellel kínálták meg.⁵⁷⁵

Másnap a hazavezető úton a gamellák egy másik csapatával találkoztak: a kapcsolatfelvétel ugyanígy zajlott le, a kölcsönös ajándékozás révén biztosították egymást békés szándékuk felől. Szluha atyát közeli falujukba kísérték, ahol megvendégelték, majd körbevezették: az itt lakókat mindennapi foglalatosságuk közben vizsgálhatta meg. Az indiánok szintúgy érdeklődést mutattak iránta: körbeállták és alaposan szemügyre vették ruházatának és felszerelésének minden részletét.⁵⁷⁶ Közben előkerültek a törzs vezetői, akikkel a kölcsönös ajándékcseré után az egyik kunyhóba visszavonulva tanácskozást folytattak. Mivel a nyelvüket egyik, a misszióban lakó indián sem ismerte, csupán jelekkel kommunikáltak. A főnök elmondta, hogy a coroa indiánok állandó támadásaitól szenvednek. Ekkor Szluha atya elérkezettnek látta az időt arra, hogy felajánlja nekik a misszióban való letelepedés lehetőségét.⁵⁷⁷ A főnök megígérte, hogy ő és törzse néhány tagja elkíséri Szluha atyát a misszióba, hogy megnézzék, hogyan élnek a már letelepedett indiánok. Az atya bevallása szerint a főnöknek és a törzs tagjainak nagyon tetszett a már letelepült indiánok életmódja: a rendezett házak, a ruháik, és mindennapi életük egyéb jellegzetességei.⁵⁷⁸

A Fáy atyával Acarará misszióban együtt töltött időről magától Fáytól, mégpedig 1755 júliusában kelt leveléből⁵⁷⁹ tudunk meg részleteket. Fáy atyát ugyanis – feltételezhetően 1754 végén, vagy 1755 elején – Szluha atya társául rendelték, egyben utóbbit a misszió előjárójává nevezték ki, Lourenço Fernandes atyát pedig áthelyezték máshová.⁵⁸⁰ Acarará faluban két törzs lakott, a guajajarák és a jaquaraparák: mint Fáy írja, ez volt Maranhão legnagyobb missziója. A gamellákkal, vagy ahogy Fáy nevezi őket, a curinsus/coroa indiánokkal való kapcsolatfelvételtől is megemlékezett. Szluha atya tanácsot kért ezzel kapcsolatban a

⁵⁷⁵ „...continui eos in officio praemisso explorandi causa Indorum meorum capitaneo, cum geminis sociis, qui ut Gamellas reppererunt, ac /:quae peculiaris Dei dispositio fuerat:/ hos inter eorum duos qui haud pridem in missione nostra fuerant, agnovere se illico, laetisque mutuo clamoribus consalutarunt; advocarunt deinde memet cum caeteris, qui cum in conspectum eorum me dedi, terreri aliquantum visi sunt, deliniti mox tamen acceptis a me donariis, cultis scilicet, hamis specillis, annulis, tabaca, sistris, et reculis vitreis, quin ut pax pari referrent, obtulere quoque de suis pisciculis, ferina, et variis quos ad manum habebant fructibus...” Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 93.

⁵⁷⁶ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 94.

⁵⁷⁷ „Rediere subinde Indi mei, atque adduxere secum cum Primoribus Gentis Principem, qui mira me benignitate, quin jucunditate etiam exceperunt. ...significabant vicissim odium quo in Coroases ferrentur; quod ab eis nusquam securi forent, multique suorum per eos interimerentur. Quam ego praeprimis occasionem arripui ad deferendas sylvas eosdem cohortandi. Sed per signa solum agetum fuit, cum distincta prorsus utantur lingua hi barbari, nec a quoquam Indorum meorum intelligi poterant.” Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 94.

⁵⁷⁸ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 94.

⁵⁷⁹ BOGLÁR, *The Ethnographic Legacy*, 333-344.

⁵⁸⁰ „...Pinarensis etiam missionis gubernium mihi detulit idem R. P. Visitator et V. Prov. lis veteri missionario ad aliam missionem evocato”. Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 74.

tartományfőnöktől, Francisco de Toledótól, aki engedélyezte az indiánok letelepítését.⁵⁸¹ Kis idő múlva a gamella indiánok ígéretükhöz híven megjelentek a faluban, és Szluha atya vezetésével az új misszió számára kijelölt helyre mentek.⁵⁸² A misszió alapítása azonban nem bizonyult sikeresnek, amikor ugyanis betegségek ütötték fel a fejüket, az indiánok visszatértek az erdőbe. Viszont, mint Fáy beszámol róla, az évnek ebben a szakában a gamellák a misszió közelében lévő területen szokták szüretelni az értékes copaíba-olajat, így közeli visszatértükben reménykedhettek.⁵⁸³

Szluha atyától tudjuk, hogy nem csak a betegségek fenyegetésével kellett megküzdenie a misszió vezetése során. Legfőképpen az anyagi nehézségeket említi, de szól a provinciában uralkodó jezsuitaellenességről is. Mint írja, a 25 indián, akik a misszionárius szolgálatára vannak rendelve, egyáltalán nem szolgák, csak akkor dolgoznak, ha ők akarnak, és ha nincs kedvük szolgálni, akkor visszazöknek az erdőbe.⁵⁸⁴ Éppen ezért engedélyezték a misszionáriusoknak, hogy a misszióbeli indiánokat az erdőbe küldjék, hogy ott kakaót, copaíba-olajat, és más fűszereket gyűjtsenek, és ezeket pénzzé tegyék, így biztosítva a misszió fenntartását.⁵⁸⁵ Ezért gyakran érik a portugál telepesek részéről olyan vádak a jezsuitákat, hogy csak kereskedelemmel foglalkoznak, sőt olyannyira elfajult a dolog, hogy a parái kormányzó a missziók időleges irányítását ki akarja venni a jezsuiták kezéből, és átadni azt világiaknak.⁵⁸⁶ Amikor azonban a gamellák számára alapítandó misszió fenntartására kért pénzt a tartományfőnöktől, az mégis azt javasolta, hogy Szluha atya forduljon Maranhão állam kormányzójához, illetve rajta keresztül a portugál uralkodóhoz anyagi

⁵⁸¹ „...ut P. V. Prov.lem de rebus hisce redderem certiozem, unaque, quid deinceps agendum foret, edoceret. ...mirifice laetus, omnem deducendorum e sylvis barbarorum, fundandaeque novae missionis mihi curam detulit”. Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 74.

⁵⁸² „Nec promissis defuere post modicum temporis spacium copiosiori nostro ad Missionem hanc, et locum novae missioni cum P. Szluha properarunt...” BOGLÁR, *The Ethnographic Legacy*, 338.

⁵⁸³ BOGLÁR, *The Ethnographic Legacy*, 339.

⁵⁸⁴ „Et, de 25 moncipiis (sic) a Rege Missionario concessis, quod Olyssipone in Provinciam perscripsi, de his 25 Indis, nequaquam mancipiis, intelligendum est; unde Procuratorem nostrum, id nobis Olyssipone referentem verbo lapsus esse censeo. Id vero in re haec discriminis reperi quod 25 illi Indi serviant dum volunt; nolentes vero in sylvae latebras se coniciendo omni eludant servitium.” Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 71.

⁵⁸⁵ „Id igitur confirmante Roma, repertum medii, ut liceret missionariis suos in sylvas Indos expedire, ad cacao, salsam /: quae in Paraensibus reperiuntur: / cupaubae oleum, picem, aliaque id genus quae sylvae hujates, nulli addictae Domino, ultro proferunt, colligenda: quae subinde venundata, aes reddant, comparandis rebus necessariis servitutum.” Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 71.

⁵⁸⁶ „...hinc enim tantae Lusitanorum vociferationes, missionarios nostros mercatores esse, commerciis deditos, et sexcenta similia quae iteratis jam vicibus effecerunt, ut deserere? Missiones cogitarent nostri; cum praesertim ea res gubernatorum etiam nonnullos in nos concitat, quibus cum perpetuum fere nobis bellum est. At nunc cum primis fervent arma: Paraensis siquid gubern[ator], cui Maragnonensis subiacet, Missionum aliquos Principales /: ita Indorum praecipue nominantur /: minis, a blanditiis, ad id adegit denique ut cum classe, quae nos advexerat, Olyssiponem proficiscerent[ur] seculares ibidem pro temporali missionum gubernio petiti.” Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 71.

hozzájárulásért.⁵⁸⁷ Sajnálatos módon azonban a hajó, mely az uralkodóhoz intézett segélykérő levelét vitte Lisszabonba, odaveszett a tengeren, így belátható időn belül innen nem remélhetett segítséget.⁵⁸⁸ Mint írja, nincsenek meg a szükséges pénzügyi forrásaik, mivel a tartományban nincsenek adományozók, a lakosság igen szegény, és a jezsuitákkal szemben ellenséges. Az evangelizációhoz, illetve az indiánok falvakba telepítéséhez pedig szükség lenne az indiánok megnyerésére szolgáló apró ajándékokra, ezen kívül elsősorban szerszámokra, amivel erdőt irtani, földet művelni, és házat építeni tudnának.⁵⁸⁹ A saját pénzén vásárolt gyapotszövet-kötegek, és az erdőirtásra készített fejszék is a folyó mélyén végezték, mert az őket szállító csónak elsüllyedt. Acararába való visszatérésekor már várták a gamella indiánok, akikkel a lehetetlenre vállalkozott, amikor elindult velük az új misszió helyére. Itt a már evangelizált indiánok segítségével nekifogtak az erdőirtásnak, de amikor betegség ütötte fel a fejét a közösségben, az indiánok visszamentek az erdőbe. Nem sokkal ezután Szluha atya is megbetegedett, és vissza kellett térnie a São Luís-i kollégiumba. Mivel a manióka ültetését nem tudták elvégezni, és anyagi fedezet híján maniókalisztet sem tudott beszerezni, az indiánok élelmezését nem tudta megoldani. 1755 márciusában, Maracú faluban kelt levelének hangvétele szokatlanul éles, az elkeseredettség és a tehetetlenség érzése sokszor átsüt a sorokon. Végkicsengése mégis bizakodó, mint írja, Fáy atyával nemsokára visszaindulnak Acararába.⁵⁹⁰

1755 júniusában São Luísban kelt levelében írja, hogy néhány napja „*negotiorum causa*” a városban tartózkodik. Az esős évszak okozta áradások miatt egyébként sem tudta a gamella indiánok lakóhelyét megközelíteni. Jó hír viszont, hogy az Acarará misszióban lévő guajajarák és jaquaraparák, illetve a gamellák mellé a vizitátor atya az amanayé indiánok evangelizációját is rájuk bízta. Mint írja, a körülményektől függően ők dönthetik el, hogy Acararába telepítik-e le a 4000 lelket számláló törzset, vagy új missziót alapítanak nekik.⁵⁹¹

⁵⁸⁷ „...constitutum est, ut gubernatorem Maragnonensem subsidii impetrandi causa convenirem: qui ad se adeuntem benigne, et multo affectus suscepit testimonio, sed exhaustum aerarium quaestus, ad regem recursurum pollicitus est petiitque eo fine expeditionem meam ad barbaras susceptam sibi scripto porrigi, ut sic Regi in Lusitaniā transmissa, sumptus petitos impetraret.” Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 72.

⁵⁸⁸ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 73.

⁵⁸⁹ „...quod si natio quaequam alia de causa latebras suas deferat, necessario attamen danda ei erunt ferramenta, sine quibus nec sylvae excindi, nec plantari mandioca, nec construi domus poterunt. Quanti igitur doloris materiem nobis praebeat, tanta rerum ad hoc necessariarum penuria, quis satis exprimat? Benefactoris enim nomen his in terris penitus ignoratur, tum quod inquilini Lusitani, aut pauperes, aut alieno a nobis sint animo...” Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 73.

⁵⁹⁰ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 73.

⁵⁹¹ „...praeter Guajajaras nimirum, et Jaquaraparas, qui missionem Pinarensē constituunt; tum Gamellas barbaros Amanajozorum etiam barbarorum natio curae nostrae committuntur a R. P. Visitatore nostro, aut Guajajaris conjungenda, aut si id nolit in novam reductionem confirmanda...” Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 73.

Az amanyék evangelizációja, mint tudjuk, nem várt következményekkel járt a jezsuita atyákra nézve. Szluha atya 1756 októberében a misszióban kelt levelében⁵⁹² beszámol a legfontosabb fejleményekről: a rend hajója hajótörést szenvedett a parái partoknál, így a sok egyéb mellett most már ostyából és miseborból is hiányt szenvednek. A misszióban társa, Fáy atya július végén olyan súlyosan megbetegedett, hogy vissza kellett térnie São Luísba, a minap kapott üzenete alapján azonban rövid időn belül várja érkezését. A gamellák, akik a betegségtől való félelmükben múlt évben visszamenekültek az erdőbe, néhány társukat elküldték a misszióba, hogy Szluha atyával kiirtsák az erdőt az újonnan alapítandó falu helyén és elültessék a maniókát.⁵⁹³ A sikeresnek ígérkező missziós munkának azonban rövidesen vége szakadt. Levele címzettjével közli, hogy a vizitátor atya a rend Brazíliai Provinciájába rendelte matematikát tanítani, így rövidesen el kell hagynia a missziót. Szluha atya nem tudta, mi áll a váratlan döntés hátterében, és hogy mikor térhet majd vissza a misszióba.⁵⁹⁴

II.3.2.3. Üldöztetés

Szluha atya valószínűleg akkor hagyta el Acarará misszióját, amikor Maranhão államban kihirdették az indiánok szabadságát védő törvényeket, melyek egyszersmind a jezsuiták időleges hatalmát is megszüntették az általuk irányított falvak felett. 1757 folyamán az állam egész területén érvényt szereztek a rendeleteknek, az eljárás során a világi hatóságok hivatalosan is birtokba vették a jezsuita telepeket. A falvakat a *vila* rangjára emelték, új nevet adtak nekik, és világi előljárót, valamint világi papot neveztek ki valamennyi egykori jezsuita misszió élére. José Caeiro atya beszámolója szerint *São Francisco Xavier de Acarará* missziójával sem történt ez másként. Maranhão állam kormányzójának, Mendonça Furtadonak az utasításait követve São Luís város prefektusa, *Gonçalo Pereira Lobato* 1757 júliusában elutazott Maracú és Acarará falvakba, hogy a királyi rendeleteknek érvényt szerezzen.⁵⁹⁵ A kollégium rektora, amelyhez a missziók tartoztak, protestált az eljárás ellen, de hasztalanul. *Maracú* falu új papja *Domingos Barbosa* lett, a jezsuitáktól pedig elkobozták a faluhoz tartozó nagy kiterjedésű birtokaikat, a rajta lévő jószágállománnyal együtt.⁵⁹⁶ Acarará falu esetében világi előljárónak *Bento Maciel Meirelest* nevezték ki, míg „*João Nepomuceno Rua*” atyát *Miguel Morais Rêgo* váltotta a papi tisztségben. A vonzerőt a falu előljárói tisztségének betöltésére az a mendemonda jelentette, mely szerint Acarará környékén titkos

⁵⁹² Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 90-92.

⁵⁹³ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 91.

⁵⁹⁴ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 91.

⁵⁹⁵ José CAEIRO, *De Exilio Provinciarum Transmarinarum Assistentiae Lusitanae Societatis Jesu, Liber II, De Exilio Vice-Provinciae Maranoniensis Societatis Jesu*, XI. caput, 3.

⁵⁹⁶ CAEIRO, *De Exilio*, Liber II, XI.3.

aranylőhelyek vannak. A jezsuita atyák az előjárói utasításnak megfelelően elhagyták a missziót és visszatértek a városba.⁵⁹⁷ Vélhetően Szluha atya is ekkor kényszerült távozni brazíliai hittérítői tevékenységének első és egyetlen állomáshelyéről.

Szluha atya 1758 májusában, Rióban kelt levelében megemlékezik arról, hogy a rend Maranhão államban lévő összes misszióját világi kézbe kellett átadniuk, melyről, mint írja, szigorúan tilos többet írnia, de levelének címzettje bizonyára hallott már az esetről, mivel a hír az egész földkerekséget bejárta.⁵⁹⁸ Szluha atya végül 1757 augusztusában vágott neki a *Rio de Janeiro* vezető hosszú útnak, mely számításai szerint 700 portugál *leuca*, avagy 583 germán mérföld távolságot tett ki.⁵⁹⁹ A *São Luís*-i kollégiumból indulva *Maranhão* szigetét lóháton átszelve *Anindiba* (ma *Paço do Lumiar*) faluba ért, itt csónakba szállt, és a túlparton, *Amandijuí* faluban érte el a szárazföldet. Innen az atlanti part mentén továbbhajózva eljutott az *Alegre* nevű, ma már azonosíthatatlan helyen fekvő kikötőbe, ahol a hajót ismét hátszlóval cserélte fel. A felfogadott szolgálóval három nap alatt értek el a *Rio Preguiçá*hoz (a szövegben „*flumen Pigritarum*”), ahonnan *Tutóia* falu felé vették az irányt. Itt több mint egy hónapig időztek, hogy az utazáshoz szükséges felszerelést és élelmiszert pótolják. Innen indulva három nap alatt elérték a *Parnaíba* folyót, amin az erős sodrás miatt csak nagy nehézségek közepette tudtak átkelni.⁶⁰⁰

Már Brazília Provinciához tartozott következő úticéljuk, *Ibiapaba* jezsuita missziója (ma *Viçosa do Ceará*, Ceará állam), melyet öt nap alatt értek el.⁶⁰¹ A *Rutger Hundt* (portugál neve *Rogério Canisio*) atya által irányított misszióban három segítő testvért találtak, akik kedves fogadtatásban részesítették az utazókat. Itt két hetet töltöttek pihenéssel, valamint új lovakat vásároltak, melyekre a következő, megerőltető szárazföldi útszakasz miatt volt szükségük. Innen ugyanis Szluha atya számításai szerint 236 leucányi, azaz kb. 440 km-nyi utat tettek meg Pernambuco államon keresztül a tengerparti *Olinda* és *Recife* városokig, ahova december 22-én érkeztek meg.⁶⁰² Az egész úton nem bukkantak lakott településre, csupán a tengerparthoz közeledve találtak két várost és három indián missziót, utóbbiak közül az egyik

⁵⁹⁷ CAEIRO, *De Exilio*, Liber II, XI.4.

⁵⁹⁸ „Significaveram anno 1756. R. V. ae me ad mathesim docendam destinari, quod denique effectum etiam; tanto tamen minore animi mei cura, quanto amplius spes omnis nobis erepta est, salutem Indorum in Maragnonia procurandi, ubi omnes omnino missiones a nobis Ecclesiasticis saecularibusque relictæ sunt. Plura, quæ hoc in genere, evenere perscribere nobis nefas, fama tamen aut jam perlata, aut perferenda in omnes haud sane dubie orbis plagas, atque utinam non alio, quam facta sunt modo.” Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 86-87.

⁵⁹⁹ Leuca = tengeri mérföld. Egy tengeri mérföld ma 1852 m.

⁶⁰⁰ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 87. Szluha atya megjegyzi, hogy a folyó nevének jelentése „*malum fluvium*”.

⁶⁰¹ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 87.

⁶⁰² Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 87.

már világiak irányítása alatt állt, a másikat pedig a *De Propaganda Fide* által megbízott olasz ferences testvér gondozta. Szluha atya elragadtatással írt az egymástól néhány száz méterre fekvő két város, Olinda és Recife szépségéről: a püspöki székesegyházról, a jezsuita kollégiumról, mely az egész provincia legszebbje, a hollandok által építtetett tengerparti erődről (*Forte Orange*), és a város lenyűgöző, csatornákkal szabdaltsága, Velencéhez hasonló fekvéséről.⁶⁰³

Recife városából január 2-án indult tovább *Bahia de Todos os Santos* (ma *Salvador*) városába.⁶⁰⁴ Ötnapi hajóút után érte el a brazil metropolist, az alkirály és az érsek akkori székhelyét. Mint írja, a hatalmas városban rengeteg egyházi közösség, számtalan egyházi épület, templom van, a jezsuiták itteni kollégiumában pedig több száz fő él. Hat napot töltött el itt, majd a tartomány saját hajójával elindultak *Rio de Janeiro* felé. Útitársai a tartomány déli területeire kiküldött vizitátor, a Szluha atyához hasonlóan a riói kollégiumba helyezett rendtag, két novícius és néhány segítő testvér voltak. Január második felében ért öt hónapig tartó útjának végére, amikor partra szállt Rio de Janeioban.⁶⁰⁵ Mint írja, az európai városok képét mutató, a közeli aranybányák miatt gazdag kereskedővárosban a legdíszesebb épületek a kormányzó háza és a püspöki palota. Ezen kívül igen sok rendnek van itt háza: a bencéseknek, a ferenceseknek, az obszerváns ferenceseknek, a karmelitáknak, a jezsuiták pedig kollégiumukon kívül két szemináriumot és egy árvaházat tartanak fenn. A forgalmas kikötőt egy katonasággal megrakott erőd őrzi. A kollégiumban 102 rendtag lakik, köztük a rendi formációban résztvevő novíciusok, bölcseleti- és teológushallgatók. Levele írásakor, 1758 májusában már három hónapja tanított matematikát, sajnos megfelelő könyvek és a tanításhoz szükséges egyéb eszközök híján.⁶⁰⁶ Az egyébként jól felszerelt könyvtárban a geográfiához kapcsolódóan csupán *Athanasius Kircher* atyának a vulkáni tevékenységgel foglalkozó *Mundus Subterraneus* (1664), és a Kína enciklopédiájának számító *China Illustrata* (1667) című műveket találta meg.

⁶⁰³ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 88.

⁶⁰⁴ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 88.

⁶⁰⁵ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 88.

⁶⁰⁶ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 89.

II.3.3. SZÁMŰZETÉS

II.3.3.1. Deportálás

Bizonytalan, hogy Szluha atya meddig maradt a Rio de Janeiro-i kollégium matematikatanára, mivel az 1758 májusa utáni időszakról egyáltalán nem rendelkezünk forrásokkal. A korabeli beszámolók egymásnak ellentmondó adatokat közölnek arról is, honnan és mikor deportálták Szluha atyát az anyaországba.

A coimbrai egyetem levéltárában őrzik *Arcos* grófjainak dokumentumgyűjteményét, akik közül a hetedik, *Marcos de Noronha e Brito* Brazília alkirálya volt 1755-1760 között, a jezsuiták üldöztetésének idején, így a központi kormányzattal való levélváltásai fontos dokumentumok ebből a szempontból is. Az uralkodó, illetve külügyminisztere, *Tomé Joaquim da Costa Corte Real* az 1758-as év folyamán minden fontos, a jezsuitákat érintő belpolitikai ügyről informálja az alkirályt, illetve utasítja a rend ellen hozott intézkedések, így a missziós állomásokról és a plébániákról való eltávolításuk végrehajtására. A külügyminiszter 1758 májusában kelt levelében⁶⁰⁷ ismerteti az uralkodó rendelkezését, miszerint a Braziliában szolgáló valamennyi külföldi jezsuitát az anyaországba induló első flottára be kell hajózni és vissza kell küldeni Európába. A külügyminiszter szerint a gyarmatokon való tartózkodásuk illegális, ezen kívül ők a felbujtói a közelmúltban megtörtént paraguayi és Maranhão-i zavargásoknak. A Caeiro által említett, a külföldi jezsuitákat sújtó korai, 1758-as rendelkezések létét tehát más forrás is bizonyítja.

Az biztosnak látszik, hogy Szluha atyát nem a Rio de Janeiro-i kollégiumból hurcolták el, mivel José Caeiro atyának a rend tengerentúli üldöztetéséről szóló művében, az 1760 márciusában Rióban behajózott jezsuiták jegyzékén nem szerepel Szluha atya neve.⁶⁰⁸ Caeiro atya értesülései szerint az *olindai* kollégiumból deportálták „*Joannes Nepomucenus Szlugát*”, azaz Szluha atyát *Jacob Barca* atyával egyetemben (rőla egyebet nem tudunk), mégpedig külföldi származásuk miatt még a rend elleni általános fellépés előtt. Valószínűleg 1759 utolsó hónapjaiban indították útnak őket egy királyi hadihajó fedélzetén.⁶⁰⁹ Az olindai kollégium kiürítésekor, 1760. február elején már biztosan nem tartózkodtak itt: a kollégium

⁶⁰⁷ Arquivo da Universidade de Coimbra, VI-III-1-1-16 (*Colecção Condes de Arcos, Livro do Governo da Baía, 1754-1759*), 262. dok., 236v-238v.

⁶⁰⁸ CAEIRO, *De Exilio*, Liber I., XVIII. caput, 1.

⁶⁰⁹ CAEIRO, *De Exilio*, I.VII.6.

valamennyi lakóját ugyanis ekkor átszállították a Recife-i rendházba, és ezen a listán nem szerepel a neve.⁶¹⁰

Caeiro atya azonban művének egy másik fejezetében már arról beszél, hogy a király rendelete alapján minden idegen származású jezsuitát deportálni kell Brazíliából. Közli, hogy Brazília provinciában összesen 14 idegen származású jezsuitát gyűjtöttek össze a *Salvador*-beli kollégiumban, majd szállítottak Portugáliába 1759 elején. Köztük volt a német származású *Joannes Nepomucenus* is, akiről neve miatt – a Nepomuceno ugyanis portugál családnév – azt hitték, hogy portugál, így a többi jezsuitával együtt utasították ki Brazíliából, és szállították Itáliába.⁶¹¹ Ezt támaszthatja alá, hogy a Salvadorból 1760 áprilisában deportált rendtagok között nem szerepel Szluha neve.⁶¹² Mivel egyéb forrással nem rendelkezünk az eseményről, a kérdés nem eldöntött, hogy Szluha atyát 1759 folyamán Olindából, avagy Salvadorból deportálták-e.

A legvalószínűtlenebb forgatókönyv az, mely szerint Szluha atyát Maranhão provinciából szállították az anyaországba. Fennmaradt ugyanis egy dokumentum, melyet a jezsuitákat Belém do Parából Lisszabonba szállító, *Nossa Senhora da Arrábida* nevű hajó kapitánya írt.⁶¹³ Az 1760. december elsején, a lisszaboni kikötőbe való érkezéskor készült jelentés szerint a hajón utazott Kayling József, Szentmártonyi Ignác, és a többi Maranhão államból száműzött rendtag között egy bizonyos *João Nepomuceno* atya is. Nem tudjuk, hogy ebben az esetben a hasonló nevű portugál rendtagról, vagy Szluha atyáról van-e szó; a jelentés mindenesetre összecseng Caeiro atya közlésével.⁶¹⁴ A Maranhão-i száműzöttekről szólván megemlíti, hogy a külföldi származású rendtagokat, köztük Kayling és Szentmártonyi atyákat érkezés után azonnal a São Julião börtönbe szállították, azonban João Nepomuceno atya nem jutott erre a sorsra. Őt 92 portugál származású rendtársával együtt még aznap éjjel egy teherhajóra rakták át, mely a pápai állam felé vette az irányt, és 1761 januárjában vetett horgonyt *Civitavecchia* kikötőjében. A történet Anselm Eckart tolmácsolásában másként fest: szerinte 1764 októberében, két társával együtt szabadult ki „*João Nepomuceno Szluha*” Azeitão börtönéből, mégpedig azért, mert keresztnévéről (*Nepomuceno*) azt hitték, hogy a vezetékneve, így a többi portugál rendtaghoz hasonlóan Itáliába deportálták.⁶¹⁵ Ez utóbbi verzió azonban mindenképpen valótlan, hiszen biztosan tudjuk, hogy Szluha atya 1761-ben már Magyarországon tartózkodott.

⁶¹⁰ CAEIRO, *De Exílio*, I.IX.2.

⁶¹¹ CAEIRO, *De Exílio*, I.III.2.

⁶¹² CAEIRO, *De Exílio*, I.VII.2.

⁶¹³ AHU_ACL_CU_013, cx. 48, d. 4394.

⁶¹⁴ CAEIRO, *De Exílio*, II.XXI.4.

⁶¹⁵ ECKART, *Memórias*, 141.

II.3.3.2. Hazatérés

Serafim Leite magyarázata szerint⁶¹⁶ a névcseré története valóságos: a portugáliai Guimarãesbe való *João Nepomuceno* atya ugyanis valóban Maranhão államban misszionáriuskodott, innen deportálták Portugáliába, majd nem sokkal Itáliába való érkezésük után, 1761-ben elhunyt. Őt keverhették össze a névazonosság okán Szluha Nepomuk János atyával, aki ennek köszönhetően más portugál származású atyákkal együtt kiszabadult az *Azeitão* börtönéből, és Itáliába került 1760, vagy 1761 folyamán.⁶¹⁷ Carlos Sommervogel jezsuita írókról összeállított lexikonában szintén azt írja, hogy 1759-ben deportálták Braziliából Szluha atyát, 1759 novemberéig Portugáliában volt börtönben, ezt követően pedig hazatérhetett szülőföldjére.⁶¹⁸

A történetek valóságtartalma levéltári forrásokkal egyelőre nem igazolható. Annyi bizonyos, hogy a külföldi származású, illetve magasabb tisztségeket betöltő rendtagok gyűjtőhelyének számító São Julião börtön Laurenz Kaulen által összeállított névjegyzékén semmilyen formában nem szerepel Szluha neve, sem az összesített listán, sem az 1769-ben *Azeitão* börtönéből érkezettek, sem az 1767-ben Itáliába szállítottak listáján.⁶¹⁹ Nem szerepel Szluha atya neve Murr jegyzékében sem,⁶²⁰ aki közli az 1759-ben Brazília provinciából deportáltak neveit. Novemberben került ugyanis a São Juliãoba többek között a provincia tartományfőnöke, *João Honorato*, valamint a Germán Asszisztenciából származó *Rutger Hundt* misszionárius atya.

Szluha atya forrásokkal igazolhatóan 1761-ben már Magyarországon volt, mivel ebben az évben a győri gimnázium és rendi tanárképző vezetői posztját (*praefectus scholarum*) töltötte be.⁶²¹ Hazaérkezésének körülményeit nem ismerjük pontosan. Pinzger József szerint császári tábornoki rangú testvére, György járt közben kiszabadításáért a lisszaboni osztrák követnél, *Johann Joseph Khevenhüller* grófnál, de eredménytelenül. Szluha atya ugyanis csak a véletlennek köszönhetően szabadult ki, mint Pinzger írja.⁶²² A kérdés tisztázását segítheti a lisszaboni Torre do Tombo levéltárban őrzött követi levelezés néhány darabja, melyeket a Bécsbe rendelt portugál követ, *Ambrosio Freire de Andrade e Castro* küldött a külügyi

⁶¹⁶ LEITE, *História*, 9. kötet, 149.

⁶¹⁷ Szintén ezt az álláspontot képviseli Johannes Meier, lásd MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa*, 342.

⁶¹⁸ Carlos SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, Brüsszel-Párizs, Imprimerie Polleunis et Ceuterick, 1892-1909, 7. kötet, 1786-1787.

⁶¹⁹ BNP, Cod. 7997, 192-201.

⁶²⁰ MURR, *Geschichte*, 188-189.

⁶²¹ LUKÁCS, *Catalogus*, 1667.

⁶²² PINZGER, *Magasztos eszmék útján*, 26. A szakirodalomban ez a nézet vált elfogadottá, többek között Balázs Dénes, Bangha Béla és Ács Tivadar is átvette, annak ellenére, hogy levéltári dokumentumokkal nem igazolható Szluha György közbenjárása az osztrák követnél.

államtitkárnak, *Luís da Cunha Manuelnek* 1760 tavaszán.⁶²³ Mint írja, értesült arról, hogy áprilisban két portugál jezsuita érkezett áruháiban Bécsbe, akik a kollégiumban rejtőztek el, és a tartományfőnöknek, *Ignaz Langettl* információkkal látták el és iratokat adtak át neki. A követ ezt azonnal jelezte Mária Teréziának, és kérte, hogy fedje fel a jezsuiták kilétét. Az uralkodónő behívatta és kérdőre vonta a tartományfőnököt, aki tagadta a híresztelés valóságát.⁶²⁴

Május 18-án kelt levelében Portugália követe már több adattal szolgált megbízójának. Mária Terézia ugyanis audiencián tájékoztatta arról, hogy valóban volt két portugál jezsuita, akiket Passauban, a jezsuita kollégiumban tartottak őrizetben, egyikük magyar, a másikuk cseh. A cseh származásúnak az uralkodó engedélyezte a hazatérést szülőföldjére, míg az előkelő családból származó magyar rendtagot rokonai kérésének megfelelően egy születési helyéhez közelebb eső kollégiumba helyezték át. A követ sem az információk forrását nem tudta kideríteni, és az uralkodói döntés megváltoztatására sem látott lehetőséget. Megtudta azonban, hogy a két jezsuita egymással olaszul beszélt, illetve feltételezte, hogy a magyar jezsuita Passauban sok időt tölthetett Mária Anna portugál anyakirályné egykori gyóntatójával, *Joseph Ritterrel*. A portugál követ valószínűnek tartja, hogy az engedélyeket bizonyos szolgálataikért cserébe kapta a két rendtag.⁶²⁵ A „portugál” jezsuita, aki tulajdonképpen magyar, csak Szluha János lehet, ugyanis Fáy, Kayling és Szentmártonyi atyákon kívül más magyar származású rendtag nem szolgált Portugáliában, sem annak gyarmatain. A fenti dokumentumok fényében tehát igazolódni látszik az az elmélet, miszerint Szluha atya még 1759-ben kiszabadult portugáliai fogságából, és valamilyen úton – vélhetően Itálián keresztül – hazajutott. A királynéi gyóntatóval, Ritter atyával pedig még 1753-ban, Szluha atya lisszaboni tartózkodása idején ismerkedhettek össze. A szövegből áttételesen igazolható testvére közbenjárásának ténye is. Ezen kívül a győri kollégium, ahova került, születési helyéhez, Ógyallához meglehetősen közel esik.

Hazatérése után a tanárkodásnak szentelte életét: 1761-ben Győrben a rend oktatási intézményeit igazgatta, 1762-ben Nagyszombatban *decisor casuum* („a lelkiismereti ügyek eldöntője”), 1763-ban Sopronban *minister domus*, a templom és a szentségek felügyelője (*praefectus templi et sanitatis*) és gimnáziumi előljáró (*praefectus scholae*) volt.⁶²⁶ A Pannonhalmi Főapátsági Könyvtárban őrzött, az 1767-es évre vonatkozó rendi katalógus szépen összefoglalja képzettségén, nyelvtudásán és erényein kívül életútjának eddigi

⁶²³ IANTT, MNE, caixa 514.

⁶²⁴ IANTT, MNE, caixa 514., doc. 233.

⁶²⁵ IANTT, MNE, caixa 514., doc. 235.

⁶²⁶ LUKÁCS, *Catalogus*, 1667.

állomásait.⁶²⁷ E szerint a hét éves missziós kiküldetés után, melyből egy évet Rio de Janeiroban töltött matematikaoktatással („*Prof. Math Flumina Januarii in Brasilia I.*”), fél évet Győrben, majd Nagyszombatban töltött, majd Sopronban volt *minister* egy évig. A katalógus keletkezésének évében, 1767-ben tábori lelkész *Albert Kázmér* szász-tescheni herceg mellett, aki 1765-1780 között a Magyar Koronának a pozsonyi várban székelő osztrák helytartója volt. E tisztségét Szluha atya 1764-1770 között töltötte be, ezt követően, rendje feloszlatása előtt két évig (1771-1773) a győri kollégium rektora volt. Életének további állomásairól semmilyen információnk nincs. Lukács katalógusa szerint 1803. július 18-án hunyt el Grazban.⁶²⁸

⁶²⁷ *Catalogus Provinciae Austriae Societatis Jesu pro Anno MDCCLXVII.* Főapátsági Könyvtár, 118. E. 36., 724. old. „*Studia, Idiomata: repetiit humaniora et Mathes. audivit Philos. 3. et Theol. 4. Viennae. Latin. Ung. Germ. mediocre?. Hisp. Lusit. Ital. aliquid Slav.*”

⁶²⁸ LUKÁCS, *Catalogus*, 1667. A Lukács-féle adatot Paintner Mihály egy kézírata is alátámasztja. Főapátsági Könyvtár, 118. E. 35 I-II., M. 207.

II.4. SZENTMÁRTONYI IGNÁC

II.4.1. ELŐÉLETE

II.4.1.1. Származása

A későbbi neves matematikus, csillagász, Szentmártonyi Ignác 1718. október 28-án született a Csáktornya közelében fekvő *Kotoriba* községben.⁶²⁹ Nemzetiségi hovatartozása a szakirodalomban jelenleg is vitatott. Pinzger magyar helységnévből képzett neve alapján „színmagyarnak” tartja,⁶³⁰ Leite biográfiai listájában is így szerepel, mivel a korabeli dokumentumok „*húngaro*”-ként sorolják be.⁶³¹ Stöger születési helye okán horvátként hivatkozik rá.⁶³² A horvát történész, rendtárs, Mijo Korade is osztja ezt a vélekedést, aki egy terjedelmes, Szentmártonyi életéről és munkásságáról szóló tanulmányban sorakoztatja fel érveit.⁶³³ Ő úgy tudja, édesapját, a nemesi származású *Szentmártonyi Istvánt* (*Stjepan Sentmartony*) katonatisztként említik a források. Édesanyja neve *Kristina Petrić* volt, anyanyelve így minden bizonnyal a horvát volt, nem pedig a magyar.

Árnyaltabban látja a kérdést Rákóczi István portugál nyelvű tanulmányában.⁶³⁴ Megállapítja, hogy Szentmártonyi a korabeli forrásokban „*húngaro*”, „*croata*”, sőt „*alemão*” nemzetiségüként szerepel. Szülőfaluja akkoriban Horvátországhoz tartozott, ami viszont a Magyar Korona része volt, illetve maga a Magyar Korona is az osztrák Habsburgok birodalmába tagozódott. Az atya egy kozmopolita rend tagja volt, melyben a magyar területekről származó jezsuiták az Osztrák Rendtartomány, illetve a Germán Asszisztencia keretein belül tevékenykedtek. A horvát nyelvhez fűződő bensőséges viszonyát jelzi, hogy a horvát *kaj* dialektusról ő készítette az első összefoglaló grammatikát, melyet 1783-ban adtak ki Varasdon.⁶³⁵ A Magyar Korona országainak területén élő nemzetiségek nemeseit, illetve

⁶²⁹ LUKÁCS, *Catalogus*, 1659.

⁶³⁰ PINZGER, *Magasztos eszmék útján*, 23.

⁶³¹ LEITE, *História*, 9. kötet, 148.

⁶³² Johann Nepomuk STÖGER, *Scriptores Provinciae Austriacae Societatis Jesu ab ejus origine ad nostra usque tempora*, Bécs, Typis Congregationis Mechitharisticae, 1856, 353.

⁶³³ Mijo KORADE, „Szentmártony, Ignacije”, in Charles E. O’NEILL – Joaquín M.DOMÍNGUEZ (szerk.), *Diccionario histórico de la Compañía de Jesús*, Róma, IHSI, IV. kötet, 3681; KORADE, Mijo, „Život i rad Ignacija Szentmártonyja S I (1718.-1793.)”, in *Fontes et studia. Historiae Societatis Iesu in finibus Croatorum*, 1983 (14.), 64-100.

⁶³⁴ RÁKÓCZI István, „Padre de escolas e escola de Padres. O contributo de Ignác Szentmártonyi S. I. para o levantamento científico da bacia Amazônica”, in RÁKÓCZI István, *Mares Literários Luso-Húngaros*, Lisszabon, Edições Colibri, 2003, 51-66.

⁶³⁵ KORADE, *Szentmártony, Ignacije*, 3681.

értelmiségét mindazonáltal egybefogta a politikai hovatartozást hangsúlyozó *hungarus-tudat*, melyben az esetleges nyelvi különbségek alárendelt szerepet játszottak.

II.4.1.2. Rendi formációja

Szentmártonyi Ingác 1735-ben *Zágrábban* lépett a jezsuita rendbe, novíciátusát 1735-1737 között Bécsben töltötte.⁶³⁶ 1738-ban grammatikát tanított a *varasdi* kollégiumban, ezt követően *Grazban* kétéves filozófiai tanulmányait végezte. Tanári pályafutását folytatta *Zágrábban* 1742-ben, majd 1743-ban Varasdon, ahol humaniórákat oktatott.⁶³⁷ 1744-től *Bécsben* tartózkodott, itt matematikát oktatott, illetve teológiát tanult. A terciát *Judenburgban* teljesítette 1750-ben.⁶³⁸ Az 1751-es tanévtől a grazi kollégium matematikatanáraként tevékenykedett. Valószínűleg az 1752-es év első felében, de leghamarabb 1751 végén hagyta el a kollégiumot, ugyanis az 1752 novemberében összeállított rendi katalógus Szentmártonyi atyát már a misszióba küldöttek között sorolja fel.⁶³⁹ Negyedik fogadalmát 1753 februárjában tette le Lisszabonban a *São Roque* rendházban, a portugál tartományfőnök, *Manuel Pimentel* előtt.⁶⁴⁰

Noha Lisszabonba érkezésének körülményeiről meglehetősen keveset tudunk, az a szakirodalomban elterjedt nézet bizonyosan nem állja meg a helyét, mely szerint Szentmártonyi atya 1749-től dolgozott a portugál gyarmatokon. Minden valószínűség szerint Stöger munkájából⁶⁴¹ került ez az értesülés a későbbi kutatókhoz, melyet többek között Ács, Balázs és Bangha is átvett. A Stöger-féle szöveghelyet azonban valószínűleg csak tévesen értelmezték: Stöger ugyanis egészen pontosan azt írja, hogy 1749-ben kérte *V. János* portugál uralkodó *Frantisek Retz* rendfőnöktől, hogy biztosítson számára olyan, matematikában jártas jezsuita tudósokat, akiknek a feladata az Újvilágban a hispán és a portugál korona közötti vitatott határvonal felmérése lesz. A kiutazásra azonban csak a királyi rendelkezések kézhezvétele után, tehát 1750 után kerülhetett sor.⁶⁴²

⁶³⁶ MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa*, 338.

⁶³⁷ LUKÁCS, *Catalogus*, 1659; MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa*, 338.

⁶³⁸ LUKÁCS, *Catalogus*, 1659; MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa*, 338.

⁶³⁹ LUKÁCS, *Catalogus*, 333.

⁶⁴⁰ ARSI, *Lus.* 17., fol. 109.

⁶⁴¹ STÖGER, *Scriptores*, 353.

⁶⁴² „Quum vero 1749. Ioannes V. Lusitaniae Rex a Francisco Retz Praeposito Generali Mathematicos quosdam peteret, qui operam suam constituendis in America terminis regionum Hispanicae et Lusitanae Coronae locarent, missus ex Provincia Austriaca Szentmartonius, et accepto prius Decreto regio, se peracto labore in Provinciam suam remissum iri, eo profectus cum aliis per decennium fere sub Astronomi regii nomine omnes officii sui partes exacte implevit...” STÖGER, *Scriptores*, 353. A kérés ténye sajnos egyelőre levéltári forrásokkal nem igazolható, az ARSI gyűjteményében hiába kutattam V. János kérelme után.

II.4.2. TUDOMÁNYOS TEVÉKENYSÉGE IDEGENBEN

II.4.2.1. Lisszabon

A korabeli portugál, illetve magyar források – például Szluha atya levelezése – Szentmártonyi atyát mint királyi csillagászt, *Astronomus Regiust* említik, utalva ezzel kivételes státuszára. Noha V. János személyes közbenjárása levéltári forrásokkal közvetlenül nem bizonyítható, annyi bizonyos, hogy legkésőbb az 1750 januárjában tető alá hozott Tratado de Limites rendelkezéseinek végrehajtása okán a portugál udvarban felmerült az igény szakképzett földmérők alkalmazására. Az államminiszter, *Marco António de Azevedo Coutinho* (1747-1750) a határegyezmény kapcsán Madridba rendelt rendkívüli portugál nagykövetnek, *Tomás da Silva Telesnek*, *Vila Nova de Cerveira* vikomtjának írt több követi utasításában is kitér a kérdésre. 1749 októberében írt levelében⁶⁴³ szükségesnek látja hangsúlyozni, hogy a lehető leghamarabb fel kell állítani a királyi megbízottak által vezetett határmegállapító csapatokat, szám szerint nyolcat, és mindegyikhez rendelni kell egy-egy földmérő szakértőt. A cél az, hogy a lehető legpontosabban mérjék fel a spanyolokkal közös határvonalat a déli Sacramento erődtől egészen az Amazonas felső folyásáig, illetve az Orinoco-medencéig és a gyarmatot északról határoló hegyvidékig. Áprilisban azt írja a követnek, hogy mivel Portugáliában szűkében vannak a képzett embereknek, és a Londonban, Párizsban, illetve Bécsben folytatott keresés sem járt eredménnyel, egy karmelita atyát küldtek Itáliába, hogy földmérőket toborozzon.⁶⁴⁴ Rákóczi István egyik tanulmányában⁶⁴⁵ hangsúlyozza, hogy portugál részről a szakértők verbuválásakor előnyben részesültek az itáliai, vagy német származásúak, a katolikusok, de leginkább a szerzetesrendek megfelelő képzettségű tagjai, akik esetleg még a hittérítői feladatra is elhivatást éreztek, ebből a szempontból tehát a természettudományokban magasan képzett jezsuiták ideális jelöltnek számítottak. Retz rendfőnök 1750 májusában levelet intézett az osztrák tartomány vezetőjéhez, *August Hingerlhez*, melyben tolmácsolta a portugál uralkodó ezirányú kérését. A provinciális által a feladatra alkalmas jelöltekről összeállított első listán még nem szerepelt Szentmártonyi neve, de későbbi levélváltásaikban rendre felbukkant Szluha és Haller neve mellett. Haller Ferenc utóbb a spanyol expedíciós csapathoz csatlakozott, és az Orinoco mentén végzett felméréseket.⁶⁴⁶

⁶⁴³ IANTT, MNE, Liv. 828., fl. 57-59.

⁶⁴⁴ IANTT, MNE, Liv. 828., fl. 94v.

⁶⁴⁵ RÁKÓCZI István, *Kémek vagy atyák? (magyarázó észrevételek Szentmártonyi Ignác S. I. tudományos jelentőségéhez)*, www.zanex.hu/mucsom.htm, utolsó letöltés: 2011. 08. 02.

⁶⁴⁶ RÁKÓCZI, *Kémek vagy atyák*, uott.

Az Azevedo Coutinhot követő új államminiszter, *Sebastião José de Carvalho e Melo* 1750 őszén már örömtelibb hírekről értesíti a követet: megérkeztek a külföldről szerződöttest földmérők a portugál udvarba, azonban leghamarabb csak a novemberi flottával tudnak útra kelni.⁶⁴⁷ Pombal márkí követi utasításának tanúsága szerint a három, a gyarmat déli részeit felmérő csapat 1751 elején útnak indult, azonban az északra, Maranhão államba küldendő expedícióból ekkor még hiányoztak a szakemberek.⁶⁴⁸ Az bizonyos, hogy Szentmártonyi atya nem a tengerentúli missziókba küldött, Szluha, Fáy és Kayling atyákat 1752 novemberében szállító hajóval, hanem még ezt megelőzően utazott Genovából Lisszabonba. Ugyanis az ekkor tengerre szálló Szluha atya olyan kontextusban említi Szentmártonyi nevét, melynek értelmében az atya előttük már megtette ugyanezt az utat, mégpedig 40 nap alatt, és erről a magyarországi rendtársak már tudomást szereztek.⁶⁴⁹

1752 áprilisában már valószínűleg Portugáliában tartózkodott, hiszen ekkor a rendfőnök, *Ignazio Visconti* az évorai házfőnökön keresztül, egy levél útján engedélyezte számára, hogy pénzt fogadjon el, és abból feladata elvégzésére szolgáló eszközöket vásároljon. Egyéb személyes adományokat, így időmérő szerkezeteket, könyveket is elfogadhatott, ezen kívül (a rendház készleteiből) egyházi emberhez méltó mértékben fogyaszthatott csokoládét, teát, és kávé is, melyek ekkor luxuscikknek számítottak.⁶⁵⁰ Rendtársa, a lisszaboni Santo Antão kollégiumban tartózkodó Szluha János 1752 novemberében arról ír, hogy a nagy tiszteletnek örvendő Szentmártonyi atya – akit itt „*S. Martinusnak*” neveznek – Lisszabonból Coimbrába ment, hogy onnan bizonyos elektromos eszközöket („*electrica machina*”) elhozzon, melyeket számára Angliából rendeltek.⁶⁵¹ *António Leitão* portugál tudománytörténész kutatásai szerint bizonyíték van arra, hogy az atya az elektromos gépekkel kísérleteket mutatott be a coimbrai egyetemen a diákok előtt.⁶⁵² Az egyetemen már az 1772-es pombali reform keretében létrehozott híres kísérleti fizikai laboratórium (*Gabinete de Física Experimental*) megléte előtt magas szintű természettudományos oktatás folyt. Az 1750-es években itt tanított *Inácio Monteiro* atya, aki kétkötetes monumentális munkában, a legmodernebb kutatásokat figyelembe véve tárgyalta a fizika és a matematika szinte valamennyi ágát, például a hidraulikát, a mechanikát, a geometriát, sőt az asztronómiát (*Compendio dos Elementos de Mathematica necessários para*

⁶⁴⁷ IANTT, MNE, Liv. 828., fl. 115-116, fl. 119-121.

⁶⁴⁸ IANTT, MNE, Liv. 830., fl. 14-22.

⁶⁴⁹ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 95.

⁶⁵⁰ ARSI, Lus. 36., fol. 40. „*Poterit etiá R. V.a uti potionibus cocollate, the, caffè; dummodo non adsint circumstantia, in quibus Religiosa moderatio aliter suadeat.*”

⁶⁵¹ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 98.

⁶⁵² Rákóczi István szíves közlése. A kutatás eredményei nem jelentek meg nyomtatásban.

o estudo das Sciences naturaes, e bellas letras [...] para servir de Introdução no estudo das Mathematicas aos curiosos destas sciencias).⁶⁵³ Valószínűsíthető, hogy az elektromos gépen kívül a legújabb szakirodalmat is beszerezte itt Szentmártonyi atya, valamint eszmecserét folytatott a természettudományokban szintén igen járatos kollégákkal. Mint Szluha atya írja, 1753 áprilisában Szentmártonyi atya már a lisszaboni kollégiumban tartózkodott, az anyakirályné, Mária Anna is felkereste egyszer, hogy beszámoltassa coimbrai útjáról.⁶⁵⁴ Nem tudjuk, hogy ez az „*electrica machina*” között volt-e azoknak a földmérési eszközöknek, melyeket 1753 augusztusában indítottak útnak Lisszabonból, ezeket ugyanis a portugál udvar kifejezetten a határfelmérő expedíciók számára rendelte Angliából.⁶⁵⁵

Az északi határmegállapító expedíció során használt földmérő eszközök sorsa külön fejezet az expedíció történetében. *Diogo de Mendonça Corte Realnak*, a gyarmati ügyek miniszterének (*Secretário de Estado da Marinha e Ultramar*) Maranhão kormányzójához intézett utasításaiból tudjuk, hogy az expedíció tagjainak indulásakor, 1753 májusában még nem érkeztek meg ezek az eszközök Angliából, így tengerentúlra szállításuk csak a következő flottával volt lehetséges, amely augusztusban bontott vitorlát a Belém-i kikötőben.⁶⁵⁶ A *Senhor de Bom Fim e Santo António* nevű vitorlás által szállított műszerek jegyzéke, melyet a miniszter leveléhez csatolt, sajnos nem maradt fenn. *Alexandre de Gusmão*, a Gyarmati Tanács (*Conselho Ultramarino*) tagja augusztus 5-én átadta Corte Realnak azt az iratot is, mely a „*Jezuita Matematico*”, azaz Szentmártonyi atya számára tartalmazott utasításokat.⁶⁵⁷ A kormányzónak az udvarba küldött beszámolója szerint 1753. szeptember 28-án vetett horgonyt Belém do Pará kikötőjében az említett vitorlás, fedélzetén az említett műszerekkel, valamint a kincstár által az expedíció költségeire, és a királyi csillagászok, Szentmártonyi Ignác és Giovanni Angelo Brunelli javadalmazására szánt pénzüsszeggel.⁶⁵⁸ A beszámolóból kiderül, hogy a megrendelt eszközöknek csak egy részét szállították le, a 16 dobozból négy hiányzott. A földmérők kaptak egy hajóórát, több, különböző méretű kvadránst, teodolitot, mágnesrudakat, matematikai és csillagászati szakkönyveket, barométereket, termométereket,

⁶⁵³ CARVALHO, Rómulo de, *Physics during the Pombaline Reform*, <http://nautilus.fis.uc.pt/museu/refpombing.htm>. Utolsó letöltés: 2011. 10. 29.

⁶⁵⁴ Ferences Levéltár, A budai zárdai irattára, I. kötet, 75.

⁶⁵⁵ João Abel da FONSECA, „A propósito do Tratado de Limites a Norte do Brasil: cartas secretas de Sebastião José de Carvalho e Melo, 1752-1756”, in *Mare Liberum*, 1995 (10.), 299.

⁶⁵⁶ AHU_ACL_CU_013, Cx. 34, D. 3224. és AHU_ACL_CU_013, Cx. 35, D. 3238.

⁶⁵⁷ AHU_ACL_CU_013, Cx. 35, D. 3239.

⁶⁵⁸ AHU_ACL_CU_013, Cx. 35, D. 3246.

iránytűket. Szentmártonyi és Brunelli jelenlétében bontották fel a ládákat, ők pedig aláírásukkal hitelesítették a jegyzéket.⁶⁵⁹

Az északi határmegállapító expedíció méréseinek elvégzésére szerződtetett katonatisztek mindenesetre nem voltak elégedettek a küldeménnyel. Mint egy (később tévesen 1759-re datált) beadványukban írták,⁶⁶⁰ ezeknek az eszközöknek csaknem mindegyike teljességgel alkalmatlan volt a feladat elvégzésére. Éppen ezért sürgetve kérték a meg nem nevezett címzettet (bizonyára az államminisztert), hogy minél előbb küldjön számukra megfelelő mérőműszereket, melyek kétoldalas listáját csatolják beadványukhoz. Ezen kívül a térképek elkészítéséhez megfelelő minőségű tintára és papírra is szükségük lenne, illetve nagyon nagy segítséget jelentene, ha mindegyiküket segíthetné egy-egy (matematikai ismeretekkel is bíró) katonanövendék. A beadvány valószínűleg a királyi küldemény érkezése után, tehát 1753 végén-1754 elején íródhatott, és hűen tükrözi a határmegállapító expedíció felkészültségét, illetve az érdemi munkát jelentősen hátráltató anyagi tényezőket. A folyamodvány aláírói között Brunellin kívül Szentmártonyi atyát is megtaláljuk.

Nem tudjuk, hogy a kérvény eljutott-e a címzetthez, illetve, hogy kaptak-e a mérnökök a későbbiekben megfelelő eszközöket Portugáliából. Az 1753-ban, illetve a feltehetően egy évvel később érkezett műszereknek mindenesetre ilyen vagy olyan módon hasznát vették, erre utal az 1759-ben államminiszterré avanszált *Francisco Xavier de Mendonça Furtado* utasítása Maranhão állam kormányzójához, *Manuel Bernardo de Melo e Castro*hoz. 1761 márciusában kelt levelében⁶⁶¹ ugyanis közvetíti a király rendelkezését, mely szerint valamennyi, 1753-ban a tengerentúlra szállított műszert és könyvet vissza kell küldeni az anyaországba. Mint Mendonça Furtado írja, ezek nagy része Belém do Pará jezsuita kollégiumában van, mivel ezeket Szentmártonyi atyának adták át, a másik része viszont Rio Negro kapitányság erődjében (a mai Manausban) található. A kormányzó a júliusban visszainduló flottával, „postafordultával” küldte vissza az egykori jezsuita kollégiumban talált, feltehetően konfiskált eszközöket.⁶⁶² A Rio Negroból érkező műszereket viszont csak egy év múlva, 1762 júniusában indították útnak Lisszabon felé.⁶⁶³

⁶⁵⁹ AHU_ACL_CU_013, Cx. 35, D. 3246. További kutatást igényelne a földmérő eszközök listájának elemzése, itt csak egy egyszerű felsorolásra szorítkozhatok. Érdekesség, hogy a Mendonça Furtado által írt szövegben *P.e Ignacio Szentmartonyi* néven szerepel, míg az aláírásban (sajátkezű?) *Ignatius Semartoni* olvasható.

⁶⁶⁰ AHU_ACL_CU_013, Cx. 45, D. 4138.

⁶⁶¹ IANTT, Ms. do Brasil, Liv. 51, fl. 48v.

⁶⁶² AHU_ACL_CU_013, Cx. 49, D. 4513.

⁶⁶³ AHU_ACL_CU_013, Cx. 52, D. 4787. és AHU_ACL_CU_013, Cx. 53, D. 4802.

II.4.2.2. Braziliai tudományos tevékenysége

A tengerentúlra induló három misszionárius, Fáy, Szluha és Kayling atyák beszámolóiból tudjuk, hogy Szentmártonyi atya királyi csillagászként ugyanazzal a flottával utazott az Újvilágba, mint ők. A többiekkel ellentétben azonban nem szállt partra São Luís városánál, Maranhão államban, hanem a flottával rögtön tovább is hajózott *Belém do Pará* felé, a kormányzó székhelyére, mely egyben az expedíció kijelölt kiindulópontja volt. Annyi bizonyos, hogy októberben már a belémi *Santo Alexandre* kollégiumban tartózkodott. Itt találkozott vele ugyanis a São Luísból Belémbe vezető hosszú utat szárazföldön megtevő *Heinrich Hoffmayer*, aki Szentmártonyi atyát ekkor a kollégiumban találta. Az atya ekkor elfertőződött lábsebe miatt az ágyat nyomta, betegségéből csak 5 hét pihenés után épült fel.⁶⁶⁴

Az északi határmegállapító expedíció kérdése kiemelten fontos volt a kormányzati politikában. Maga a leendő Pombal márkija írta 1753 májusában testvérének, Maranhão állam kormányzójának, hogy a legfontosabb ügyként kezelje az expedíció felállítását, és kivitelezésére feddhetetlen, nagy tudású embereket toborozzon maga köré.⁶⁶⁵ Az expedícióra több, geodétai ismeretekkel rendelkező katonatisztet, valamint egy világi és egy jezsuita csillagászt szerződtettek. Szentmártonyi társa volt a Bolognai Tudományos Akadémia (*Istituto delle Scienze di Bologna*) tagja, *Giovanni Angelo Brunelli* (1722-1804), akit szülővárosában, Bolognában szerződtetett a szakemberek toborzására 1750-ben Itáliába küldött karmelita atya.⁶⁶⁶ Tagja volt a csapatnak Brunelli földije, *Antonio Giuseppe Landi* (1713-1791), akinek a feladata a települések távlati képének megörökítése volt, és aki később a gyarmatokon maradva szép építési karriert futott be, többek között a Belém-i katedrális tervezőjeként.⁶⁶⁷ Több német származású katonatiszt is szolgált az expedícióban, így a nürnbergi gyalogsági kapitány, *Johann Andreas Schwebel*, és a feltehetően szintén Nürnbergből származó két segédtszt, *Phillipp Sturm* és *Adam Leopold Breuning*, akik Szentmártonyi atyával az expedíció során szorosan együttműködtek: térképeikhez az atya végezte a csillagászati megfigyeléseket.⁶⁶⁸ Bajor származású volt *Gaspar Johann von Gronsfeld*, Szentmártonyi útítársa a Lisszabonból Parába vezető úton, aki ezt megelőzően a –

⁶⁶⁴ LAMEGO, *A Terra Goytacá*, 349.

⁶⁶⁵ FONSECA, *A propósito do Tratado*, 299.

⁶⁶⁶ Nelson PAPAVERO, et al., „Os escritos de Giovanni Angelo Brunelli, astrônomo da Comissão Demarcadora de Limites portuguesa (1753-1761), sobre a Amazônia brasileira”, in *Boletim do Museu Paraense Emílio Goeldi, Ciências Humanas*, 2010 (5./2.), 492-533.

⁶⁶⁷ Francisco Marques de Sousa VITERBO, *Expedições Científico-Militares Enviadas ao Brasil*, 2. kötet, Lisszabon, Edições Panorama, 1964², 6-14.

⁶⁶⁸ Carlos H. OBERACKER, „Dois cartógrafos alemães ao serviço do Brasil no século 18: Johann Andreas Schwebel e Phillipp Sturm”, in *Humboldt*, 1970 (10.), 71-75.

Pálffy János gróf által a 17. század végén felállított – Pálffy-ezred kapitánya volt.⁶⁶⁹ Szentmártonyi bizonyosan együtt dolgozott két később szerződött mérnökkel, a feltehetően angol származású *Henrique João Wilckensszel*,⁶⁷⁰ aki később Braziliában letelepedve *São José do Macapá* erődjének építésében segédkezett, illetve a genovai születésű *Domenico Sambucetivel*, aki szintén több Amazonas-menti erőd tervezésében és kivitelezésében vett részt.⁶⁷¹ Ângela Domingues közli az expedíció szakembereinek teljes listáját, megjelölve a résztvevők származását, katonai rangját, az expedícióban betöltött funkcióját, valamint a szolgálataikért kapott bért.⁶⁷² E szerint Szentmártonyi atya fizetsége volt a legkevesebb: évi 180 000 *real* kapott. Egy másik lista szerint az atya szolgálatában álló fiatalember, *Francisco Xavier* (vezetéknévét nem ismerjük) is igényt tarthatott évi 86 400 *real*ra.⁶⁷³

A Szentmártonyi atyát és a többi mérnököt szállító hajóraj 1753. augusztus 19-én ért partot *Belém do Pará* kikötőjében.⁶⁷⁴ Az expedíció indulására azonban még több mint egy évet kellett várniuk. Mijo Korade szerint ebben az időszakban készítette el Szentmártonyi a jezsuiták Maranhão provinciáját ábrázoló térképét.⁶⁷⁵ Ez alatt az egy év alatt az atya többnyire Belém város jezsuita kollégiumában tartózkodott, illetve a város környékén végzett csillagászati méréseket.⁶⁷⁶ Erről az expedíciót vezető teljhatalmú királyi megbízottnak, egyben *Maranhão e Grão-Pará* állam kormányzójának levelezéséből értesülünk. Ő utasította „*Inácio Samartoni*” atyát, hogy mérje fel, melyik szélességi fokon van a Belémtől északra fekvő *Macapá* városa (ma *Amapá* állam fővárosa).⁶⁷⁷ Döntésének elsődleges oka volt az atya eltávolítása a városból, mivel rendtársa, egy bizonyos *Aleixo Antônio* (akit majd Fáy atyával együtt száműznek Maranhãoból), aki ebben az időben Belém városában működött hitszónokként, az atyával a kollégiumban és *Marajó* szigetén sok időt együtt töltött, és ezalatt

⁶⁶⁹ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 79.

⁶⁷⁰ VITERBO, *Expedições*, 2. kötet, 136.

⁶⁷¹ VITERBO, *Expedições*, 2. kötet, 82-83.

⁶⁷² Ângela DOMINGUES, *Viagens de exploração geográfica na Amazônia em finais do século XVIII. Política, ciência e aventura*, Lisszabon, Centro de Estudos de História do Atlântico, 1991, 28-29.

⁶⁷³ PAPAVERO, *Os escritos*, 498.

⁶⁷⁴ PAPAVERO, *Os escritos*, 497.

⁶⁷⁵ A Szluha atyánál elemzett térképről van szó: *Mappa Viceprovinciae Societatis Jesu Maragnonii Anno MDCCLIII concinnata*. BPÉ, Gav. IV., No. 25. Lásd Mijo KORADE, „Život i rad Ignacija Szentmártonyja S I (1718.-1793.)”, in *Fontes et studia. Historiae Societatis Iesu in finibus Croatorum*, 1983 (14.), 64-100.

Noha a térkép kivitelezésére elég idő állt Szentmártonyi atya rendelkezésére, mégis Szluha atya szerzőségét tartom valószínűbbnek, mivel a térkép nem szingált, és Szluha atya maga említi levelében a Maranhão tartományról készült térképét.

⁶⁷⁶ Szentmártonyi Ignác tengerentúli tudományos tevékenységének rekonstruálására tettem kísérletet a következő tanulmányban: BABARCZI Dóra, „A actuação do padre Inácio Szentmártonyi, astrónomo húngaro nas demarcações dos limites na América do Sul (1754-1756)”, in *Acta Hispanica*, 2007 (12.), 89-99.

⁶⁷⁷ Marcos Carneiro de MENDONÇA, „*A Amazônia na Era Pombalina. Correspondência inédita do Governador e Capitão-General do Estado do Grão Pará e Maranhão Francisco Xavier de Mendonça Furtado*,” 3 vols., Rio de Janeiro, Instituto Histórico e Geográfico Brasileiro, 1963, 717.

a fejét telebeszélte mindenféle helytelen dologgal és a kormányzó ellen fordította.⁶⁷⁸ A kormányzó több levelében is panaszkodott Aleixo Ant3nio atyára, aki a királyi szolgálattal ellent3tes dolgokra vette r3 az eredend3en kedves 3s j3indulat3 Szentm3rtonyit, olyannyira, hogy az szinte félrebesz3lni látszott.⁶⁷⁹ Nem csak Szentm3rtonyi aty3r3l van negatív véleménye akormányz3nak, hanem mindegyik m3rn3kr3l: Brunelli g3g3s 3s kapzsi, Gronsfeld ezredes egyszer kapatosan botr3nyt okozott, Sturm3r3l m3r többsz3r megírta a vélemény3t, Breuninget pedig Lisszabonban is j3l ismerik, 3gy nem kell bemutatni.⁶⁸⁰

A kormányzó csup3n 1754 szeptember3ben ismertette hivatalosan az exped3ci3 résztvev3ivel feladatukat.⁶⁸¹ Az *Instru333o* szerint a csillag3szok 3s m3rn3kok feladata az 3t sor3n lejegyezni a foly3k elhelyezked3s3t, bele3rtve a szigeteket, a mell3k3gakat 3s a be3ml3 mell3kfoly3kat is, 3s err3l egy t3rk3pet kell k3sz3teni3k, melyen felt3ntet3k a pontos f3ldrajzi neveket is. Ezen k3v3l fel kell jegyezni3k a természeti k3rnyezet jellegzetess3geit, a fl3r3t 3s faun3t, valamint az erd3kben lak3 indi3nok szok3sait 3s kin3zet3t. Mindezekr3l az exped3ci3 c3l3llom3s3n, Mariu3ban sz3mot kell adni3k, ezt a besz3mol3t tov3bb3tja majd a kir3lyi udvarba. A p3nzbeli juttat3son k3v3l természetbeli fizets3get is kaptak, mint az egy 1754 szeptember3ben, a kir3lyi kincst3rnok (*Provedor da Fazenda Real*) rendelkez3sei alapj3n ki3ll3tott dokumentumb3l kider3l.⁶⁸² E szerint p3ld3ul Szentm3rtonyi atya indul3skor t3bbf3le 3lelmiszert: kenyeret, vajat, sonk3t, sz3zott halat, s3t 18 ty3kot is kapott, valamint egy-egy hord3 bort 3s ecetet. Mariu3ba 3rve a fogyatkoz3 k3szletet k3teles volt az exped3ci3 kincst3rnoka p3tolni, illetve a fentebb felsoroltakon k3v3l az atya ekkor vehette k3zhez egy3b j3rand3s3g3t: 10 3s fél *arroba*⁶⁸³ cukrot, fél font⁶⁸⁴ borsot, egy 3veg p3link3t, 8 font csokol3d3t 3s 3 font k3v3t.

Az exped3ci3 menet3r3l a kormányzó titk3ra, *Jo3o Ant3nio da Silva* k3sz3tt 3tinapl3t.⁶⁸⁵ A k3zel ezerf3s csapat 23 nagy haj3val indult el 1754. okt3ber 2-3n Bel3mb3l. Az Amazonas torkolat3ban fekv3 Maraj3 sziget3t d3lr3l ker3lt3k meg, az *Igarap3 Mirim* 3s a *Tajapuru* csatorn3n haj3ztak fel az Amazonas f3 3ga ment3n fekv3 *Gurup3ig*. Innen k3ld3tt okt3ber 21-3n a kormányzó levelet Szentm3rtonyi aty3nak, melyben 3rt3s3ti tov3bbhalad3s3r3l, 3s arr3l, hogy Gurup3 er3dbeli ell3t3s3r3l rendelkezett. A lev3l hangv3tele szokatlanul udvarias, a z3rsz3ban j3 eg3zs3get k3v3n a c3mzettnek: nincs nyoma az

⁶⁷⁸ MENDON3A, *A Amaz3nia*, 717.

⁶⁷⁹ AHU_ACL_CU_020, Cx. 1, D. 12; AHU_ACL_CU_020, Cx. 1, D. 20.

⁶⁸⁰ MENDON3A, *A Amaz3nia*, 764-766.

⁶⁸¹ MENDON3A, *A Amaz3nia*, 717.

⁶⁸² AHU_ACL_CU_020, Cx. 1, D. 34.

⁶⁸³ 1 arroba = kb. 15 kg.

⁶⁸⁴ 1 portug3l font (libra) = kb. 50 dkg.

⁶⁸⁵ MENDON3A, *A Amaz3nia*, 615-631.

államminiszternek címzett levelekből kiolvasható, a kormányzó és az atya között feszülő ellentétnek.⁶⁸⁶ Szentmártonyi atya Macapából visszatérőben, október 25-én csatlakozott az expedícióhoz, mégpedig *Tapará* falunál, Gurupá alatt.⁶⁸⁷ November 4-én értek a *Tapajós* folyó torkolatánál fekvő erődhöz (ma *Santarém* városa), megszálltak *Pauxis* erődjében (ma *Óbidos* városa), majd november közepén elérték a *Trombetas* folyó torkolatát.⁶⁸⁸ December 6-án hagyták el az Amazonast és hajóztak be a *Rio Negro* medrébe, 28-án pedig kikötöttek a spanyol expedícióval tervezett határmegállapító tanácskozás kijelölt helyszínén, a karmeliták irányítása alatt álló *Mariuá* faluban (ma *Barcelos*).⁶⁸⁹

A szerződésnek megfelelően a szakértők az út során méréseket készítettek, meghatározták a folyók és települések földrajzi elhelyezkedését, illetve a városok folyó felőli látványáról készítettek a veduta típusú képeknél kevésbé pontos, portugálul *prospectonak* nevezett akvarelleket. A Johann Schwebel által az út során készített rajzgyűjtemény fennmaradt, ebben a Belém városától Mariuá településig útbaeső valamennyi falu és erőd rajza megtalálható, a legtöbb esetben a helység pontos földrajzi koordinátáinak megjelölésével együtt.⁶⁹⁰ A rajzokon ábrázoltakhoz Mendonça Furtado levelének tanúsága szerint Szentmártonyi atya szolgáltatta a pontos hosszúsági és szélességi fokokat.⁶⁹¹ 1754 végén készülhetett az a térkép, mely a kormányzó rendelkezéseinek megfelelően az Amazonas és a Rio Negro vízrajzát ábrázolja Belém városától Mariuáig, és amelyet felirata szerint Schwebel, Sturm és Breuning tisztek rajzoltak Szentmártonyi atya mérései alapján.⁶⁹² Isa Adonias adatai szerint több másolat készült az eredetiről, ebből kettőt ma a brazil külügyminisztérium (*Itamaraty*) térképtára őriz.

A tulajdonképpeni határfelmérésre csak ezután került sor. A kormányzó 1755 nyarán elkészítette a három felfedező expedíció beosztását.⁶⁹³ Az első csapat kapta a legfontosabb feladatot: felhatolni a *Madeira* és a *Guaporé* folyókon egészen Mato Grosso kapitányságig, és meggyőződni arról, hogy biztosítható a vízi összeköttetés az északi Amazonas-régió, és eme déli, gyémántbányákban gazdag terület között. Ehhez az expedíciós csapathoz osztották be

⁶⁸⁶ MENDONÇA, *A Amazônia*, 637.

⁶⁸⁷ MENDONÇA, *A Amazônia*, 620-621.

⁶⁸⁸ MENDONÇA, *A Amazônia*, 622-624.

⁶⁸⁹ MENDONÇA, *A Amazônia*, 629.

⁶⁹⁰ OBERACKER, *Dois cartógrafos alemães*, 72-73.

⁶⁹¹ MENDONÇA, *A Amazônia*, 712-713.

⁶⁹² Isa ADONIAS, *Mapas e planos manuscritos relativos ao Brasil Colonial Conservados no Ministério das Relações Exteriores*, Rio de Janeiro, Ministério das Relações Exteriores, Serviço de Documentação, 1. kötet, 66-67. A térkép felirata: *Mappa Hidrografico dos rios Amazonas e Negro Levantado pelo Off.^{es} Engenheiros, Sebastião José, João André Shwehel, Felipe Storm, Adam Leopoldo de Breunig, e ratificado pelas Observações Astronomicas do Padre Ignacio Semartoni.*

⁶⁹³ MENDONÇA, *A Amazônia*, 744-746.

Szentmártonyi atyát, mint csillagászt, Wilckens és Sturm segédtiszteket, mint mérnököket, a fő megbízott, az expedíció vezetője pedig a tervek szerint *Antônio Carlos Pereira de Sousa* tengerésztiszt, a kormányzó bizalmasa lett volna. A második csapat, melyben Brunelli és Schwebel kapta a mérnöki feladatokat, a *Javari*, *Juruá* és *Purús* folyók, tehát az Amazonas déli mellékfolyóinak feltérképezését kapta feladatul, a harmadik csapatnak pedig, melyben a térkép elkészítésével megbízott személy Gronsfeld ezredes volt, a *Japurá* folyón kellett észak felé hatolnia, és a határegyezményben foglaltaknak megfelelően kijelölni a spanyol-és portugál korona határait. Nem tudjuk, hogy az expedíciók végül elindultak-e, és ha igen, milyen eredménnyel jártak. Ugyanis Szentmártonyi atya életének következő időszakáról, az 1755 nyara és 1756 októbere közé eső szakasról semmilyen dokumentum nem áll rendelkezésünkre. Annyi bizonyos, hogy az atya a kormányzótól 1756 októberében engedélyt kért, hogy súlyosbodó betegsége miatt visszatérhessen Belémbe, majd a kapott engedély birtokában október 4-én elhagyta Mariuát. Mint a kormányzó írja, a teljesen megbízhatatlan atya biztosan nem fog visszatérni az expedícióhoz, ugyanis rendtársa, Aleixo Antônio rebellis nézeteivel már teljesen megrontotta.⁶⁹⁴ Nem tudjuk, melyek lehettek ezek a nézetek, elképzelhető, hogy a Directório bevezetéséhez, azaz a jezsuita misszióknak világi kézbe adásához kapcsolódtak. Szentmártonyi, mint királyi szolgálatban álló csillagász azonban a missziós tevékenységben semmilyen formában nem vett részt, illetve pozíciójánál fogva a kormányzóra sem gyakorolhatott semmilyen nyomást.

1753-1755 között végzett csillagászati méréseiről azonban rendelkezünk négy jegyzékkel, melyeket Mendonça Furtado kormányzó 1755 júliusában írt levele csatolmányaként Lisszabonba küldött.⁶⁹⁵ Az első függelék portugál nyelvű, a kormányzó rendelkezéseinek eleget téve felsorolja az út során végzett méréseket. Az első jegyzék a felkeresett városok szélességi koordinátáiról készült, Belémtől Mariuáig.⁶⁹⁶ A második jegyzékben leírja a Szentmártonyi atya és Wilckens segédtiszt által 1753 és 1754 októberében a helyszínen megfigyelt holdfogyatkozások alapján meghatározott hosszúsági fokokat Belém do Pará és Macapá városaira. A harmadik jegyzék a mágnesűnek az északi pólustól való elhajlását tartalmazza, melyeket Belém, Tapajós, Pauxis, Abacaxis és Mariuá településeken mért. A levegő hőmérsékletéről és páratartalmáról végzett feljegyzéseit a negyedik jegyzék

⁶⁹⁴ MENDONÇA, *A Amazônia*, 983.

⁶⁹⁵ AHU_ACL_CU_020, Cx. 1, D. 36. A dokumentumok részletes ismertetését lásd BABARCZI, *A atuação do padre Inácio Szentmártonyi*, 96-98.

⁶⁹⁶ Az első csatolmány címlapján szerepel: *Satisfazendo as ordens que V. E. cia me destribuhio, remeto a V. E. cia as observaçoens por mim feitas nesta viagem. I. Observaçoens das Latitudems.*

tartalmazza. A dokumentum szignált, aláírója „*Ignacio Semartoni, da Comp.a Jesus*”, nyelve ellenére autográfnek tekinthető.

A levélhez tartozó második függelék Giovanni Brunelli kézírása, és a saját, valamint Domenico Sambuceti és Giuseppe Landi megfigyeléseit tartalmazza egy 1753. október 11-ei, egy 1754. április 6-ai, egy 1754. szeptember 30-ai, és 1755. március 27-ei holdfogyatkozás fázisait illetően. A megfigyeléseket többen, egymással egyidőben végezték, mivel a pontos helyi idő ismeretében, a holdfázisok változását követve meghatározható a két hely földrajzi hosszúsági koordinátája. Az 1754. áprilisi mérést például Landi Belémben, míg Szentmártonyi atya *Cabú* településen végezte el, míg a szeptemberi holdfogyatkozást *Macapában* figyelte meg. Az 1755-ös mérés idején pedig Mariuában tartózkodott, az ő megfigyelése segítségével tudta Brunelli Mariuá és Belém településeknek az Egyenlítőre vetített távolságát megbecsülni. A levél harmadik, mindössze ötsoros, latin nyelvű csatolmánya egy – valószínűleg Brunelli által írt – kérvény, melyben a tudósok egy teleszkópot, két kvadránst és két hajóórát kértek a kormányzótól. Úgy tűnik tehát, hogy az expedíció még ekkor, 1755 nyarán sem rendelkezett a megfelelő, földméréshez és csillagászati megfigyelésekhez szükséges eszközökkel.

Az Arquivo Histórico Ultramarino gyűjteménye még egy minden kétséget kizáróan Szentmártonyitól származó autográf irattal szolgál számunkra. A kormányzó 1755 júliusában írt levelében⁶⁹⁷ értesíti testvérét, az államminisztert, hogy az expedícióhoz csatlakozott egy itáliai fiatalember, aki szeretne királyi szolgálatba lépni, mint segédmérnök (*ajudante engenheiro*). Mivel nem kér sok pénzt szolgálataiért, a kérést továbbította megfontolásra, csatolva egyben a két csillagász, Szentmártonyi és Brunelli igazolását a fiú képzettségéről és jártasságáról a megfelelő tudományokban. Szentmártonyi atya 1755. július 12-én kiállított, latin nyelvű igazolásában tanúsítja, hogy az ifjú *Giovanni Sambuceti* alkalmas a földmérői és a csillagászati feladatok végrehajtására. Az aláírás megintcsak figyelemreméltó: *Ignatius Semartoni*. Vélhetőleg az idegen nyelvű környezet miatt módosította a Szentmártonyi nevet arra a változatra, mely a portugál anyanyelvűek számára közelítőleg a legkönnyebben kiejthető.

A fentiek fényében az 1753-1756 közötti, királyi csillagászként a határmegállapító expedíció keretében végzett tevékenységét három fázisra oszthatjuk. Az első 1753 augusztusától 1754. szeptember végéig, az expedíció indulásáig tart. Ebből az időszakból mindössze két méréséről van tudomásunk: a Belémben, illetve Cabúban végzett

⁶⁹⁷ AHU_ACL_CU_020, Cx. 1, D. 39.

holdfogyatkozás-megfigyelésről. A második szakasz 1754 októberétől 1755 tavaszáig tart, amikor az Amazonas és a Rio Negro mentén fekvő városok hosszúsági koordinátáit határozta meg, illetve ismételten holdfogyatkozásokat figyelt meg. A feltételezett harmadik fázis lenne a Madeira és a Guaporé mentén 1755 nyarától végzett tudományos kutatómunkája, erről azonban mindezidáig semmilyen információnk nincs.

Legújabban előkerült még egy dokumentum, melyet Robin Wright etnográfiai munkája⁶⁹⁸ nyomán a legfrissebb jezsuita katalógust készítő Johannes Meier Szentmártonyi autográf művének tart. Wright és Meier álláspontja szerint a „*Sequentes notities de Rio Negro*” címet viselő dokumentum 1753-1754 körül keletkezhetett, és a Rio Negro felső folyásáról ad vízrajzi és etnográfiai szempontú beszámolót.⁶⁹⁹ A Biblioteca Nacional do Brasil gyűjteményében *Noticias do Rio Negro dadas pelo Padre Ignacio Sanmartoni* címen szereplő kéziratot⁷⁰⁰ alaposabban tanulmányozva azonban kiderül, hogy a valójában három összefüggő, latin nyelvű beszámolót papírra vető ember semmiképpen nem lehet Szentmártonyi. Az első dokumentum címe ugyanis *Sequentes notities de Rio Negro hi, ut hic sunt, conscriptas a P. Ignatio Semartoni accepi*,⁷⁰¹ tehát a beszámoló feljegyzője a felsorolt adatokat vette át egy Szentmártonyi által összeállított jegyzék alapján. Ezt a feltételezést erősíti, hogy az atya által szignált autográf irattal összehasonlítva a két dokumentum írásmódja különbözik, illetve, hogy a Rio Negro-beszámoló végén megnevezi magát a feljegyzés készítője: *Notitia hausta a Joanne Baptista Pereira. João Baptista Pereiráról* sajnos nem tudunk többet, így azt sem, miként került kapcsolatba Szentmártonyival. A második dokumentum,⁷⁰² csakúgy, mint az első, a Rio Negro jobb és bal parti mellékfolyóit veszi sorra rendkívül minuciózusan, felsorolva a folyók mentén élő különböző indián törzsek nevét is. Mint a címből megtudjuk, saját tapasztalatai helyett maga Szentmártonyi atya is *Francisco Xavier Mendes* telepes beszámolójára épített, aki már 28 éve lakott a Rio Negronál. A harmadik dokumentum a Rio Cajari, a Negro egyik mellékfolyója mentén élő törzsekről szól, köztük a banivákról, amely törzs Wright említett monográfiájának témája. A papír károsodása miatt rendkívül nehezen olvasható kézirat további etnográfiai-geográfiai szempontú kutatásra lenne érdemes.

⁶⁹⁸ Robin Wright *History of the Baniwa Peoples* című monográfiáját sajnos nem állt módomban konzultálni.

⁶⁹⁹ MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa*, 339.

⁷⁰⁰ BNRJ, 01,1,018. Régi referenciaszáma: Cod. II. (4-4) 49-4-19. Köszönet illeti Pongrácz Attilát a dokumentum másolatának rendelkezésre bocsátásáért.

⁷⁰¹ Tehát Meier és Wright helytelenül hivatkozik a címre, mint *Sequentes Notities*re, annál is inkább, mert a „Notities” szó nem létezik a latinban.

⁷⁰² Címe *Et Sequentes Notities ab eodem Patre accepi. Notitia de Flumine Nigro ejusque accessis haustae ex Francisco Xaverio mendez cive Parensi, ac 28 annorum hujus fluminis accola.*

II.4.2.3. Üldöztetés

Szentmártonyi atya tengerentúli tevékenységéről az 1757-1760 közötti időszakot illetően rendkívül keveset tudunk. Szluha atya a vizitátor atyától szerzett információkra hivatkozva írja 1756 októberében, hogy a csillagászt felmentették a királyi szolgálat alól, de többet nem tudott róla, mert 300 *leucányi* távolságra időzik.⁷⁰³ Ebben az időszakban feltételezhetően Belém kollégiumában élt, itt az oktatásban szükség lehetett képzett matematikusokra. Az is kérdés, hogy miért nem utazott vissza Európába, hiszen ekkor, ha tényleg szerződést bontottak vele, szabadon megethette volna. Maranhão provincia 1760-as katalógusa mindenesetre felsorolja az ő nevét is a tartományból száműzöttek között.⁷⁰⁴

1760. június 16-án vetett horgonyt Belém kikötőjében az a hajó, mely a jezsuiták elleni fellépés részleteit tartalmazó királyi rendeleteket hozta. Az utasításnak megfelelően a világi hatóságok a városbeli jezsuita kollégiumot még aznap éjjel fegyveresekkel megszállták, az atyák előtt felolvasták az őket száműző rendeletet, majd nyomban megkezdtek az ingóságok számbavételét és lefoglalását.⁷⁰⁵ Június 18-án a városhoz közel fekvő *Ibyrajuba* rezidenciára látogattak el a rendeletek végrehajtásával megbízottak. Itt tartózkodott ekkor Szentmártonyi is, hogy megrendült egészségét helyreállítsa. A katonák őt is letartóztatták, noha tudták, hogy a király szolgálatában állt, nem portugál származású, és nem is a jezsuiták portugáliai tartományához tartozik. José Caeiro szerint minden pénzét és matematikai tárgyú kéziratát konfiskálták, majd a rezidencián tartózkodó társaival együtt Belémbe szállították.⁷⁰⁶ Innen szeptember közepén indult el a *Nossa Senhora da Arrábida* hajó, mely a kapitány, *José Sanches de Brito* jelentése szerint 115 Maranhão államból száműzött jezsuitát szállított a fedélzetén Európába.⁷⁰⁷ Ezen a hajón utazott „*Jozé Keiling*” társaságában „*Ignacio Samartone*” is.

A hajóút viszontagságairól José Caeiro számolt be, aki minden valószínűség szerint közvetlenül a túlélőktől szerezte az információit. E szerint valóban kaptak ételt minden nap, ahogyan a hajó kapitánya állítja, de az étel silány minőségű, és sokszor romlott volt, így nagyon sokan nem mertek belőle enni. Néhányukat a szomjúság arra kényszerített, hogy tengervizet igyanak. Caeiro megemlíti, hogy a hajó kapitánya többször meghívta Szentmártonyit az asztalához, és felajánlotta, hogy a szűkös hajótér helyett máshol helyezi el, de az atya ezt visszautasította. A kapitánytól kapott ebédet és vacsorát pedig, melyet

⁷⁰³ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. kötet, 92.

⁷⁰⁴ „*P. Ignatio Samartoni. Patria: Ungaro.*” ARSI, Bras. 28., fol. 6r.

⁷⁰⁵ CAEIRO, *De Exilio*, Liber II, XVIII.5.

⁷⁰⁶ CAEIRO, *De Exilio*, Liber II, XVIII.6.

⁷⁰⁷ AHU_ACL_CU_013, cx. 48, d. 4394.

kifejezetten az ő számára küldetett le, szétszította a gyengélkedők között.⁷⁰⁸ A száműzötteket szállító hajó 1760. december 2-án ért Lisszabonba.⁷⁰⁹ December 3-án éjjel a hajóról a jezsuitákat különböző börtönökbe szállították át. Caeiro úgy tudja, hogy származásuk miatt a külföldieket, a magyar („*hungarus*”) Szentmártonyi és Kayling atyákat, valamint a csehországi *Franz Wolff*, a bajor *Martin Schwartz* és a genovai *Giuseppe Roncone* atyákat azonnal a *São Julião da Barra* erődbe vitték.⁷¹⁰ Néhány jezsuitát, köztük a provinciálist, *Júlio Pereirát*, és *Inácio Estanislaut*, a Belém-i kollégium rektorát az *Azeitãoba* szállították, a többi 92 rendtagot pedig útnak indították a pápai állam felé.

II.4.3. SZÁMŰZETÉS

II.4.3.1. Börtönévek

A kortárs szemtanú, az ekkor már Portugália északi részén házi őrizetben lévő Eckart atya José Caeiroval egybehangzóan meséli el e történetet.⁷¹¹ Szerinte az Azeitão-palota, mely egykor Aveiro hercegének birtoka volt, a különféle tengerentúli provinciákból érkező jezsuiták gyűjtőhelye volt Itáliába való deportálásuk előtt, míg a külföldi származásúakat rögtön a São Juliãoba vitték. Valószínűleg az ő beszámolóját követve sorolja Murr az erődben raboskodók listáján az 1760 decemberében érkezettek közé Szentmártonyi atyát.⁷¹² Ez az állítás azonban cáfolható Eckart egy másik szöveghelyével.⁷¹³ Ezek szerint Szentmártonyit 1761 májusában a São Juliãoból átszállították az Azeitãoba, bár a közvélemény meg volt győződve arról, hogy szabadon engedik. A portugál nemzeti archívumban őrzött dokumentumok Eckart atya leírását árnyalják. Az 1768 júniusában készült, szerző és címzett megjelölése nélküli, a São Julião foglyait tartalmazó jegyzéken⁷¹⁴ 33 név szerepel, a jezsuiták érkezésük ideje és helye szerinti csoportosításban vannak felsorolva. Az 1760. december 3-án érkezettek között Schwartz, Roncone és Kayling atyák nevei mellett nem találjuk Szentmártonyi nevét, és a későbbi transferekben sem szerepel. Egy 1768 januárjában készült,

⁷⁰⁸ CAEIRO, *De Exílio*, Liber II, XXI.2.

⁷⁰⁹ CAEIRO, *De Exílio*, Liber II, XXI.4.

⁷¹⁰ CAEIRO, *De Exílio*, Liber II, XXI.4.

⁷¹¹ ECKART, *Memórias*, 99.

⁷¹² MURR, *Geschichte*, 190.

⁷¹³ ECKART, *Memórias*, 174-175.

⁷¹⁴ IANTT, MNE e da Justiça, maço 57, 1. köteg, 1. dok.

a *juíz de fora*, Agostinho Machado de Faria által összeállított jegyzéken⁷¹⁵ azonban az Azeitãoban őrzött rabok között találjuk a 49 éves, Parából érkezett „Ignacio Samartoni” pátert. Elképzelhető, hogy az atyát először a São Juliãoba szállították, de itt csak viszonylag rövid ideig maradt, majd valamikor, talán az Eckart által említett 1761-es időpontban átszállították az Azeitãoba.

Innen 8 évvel később, 1768 májusában a 29 túlélőt, köztük Szentmártonyt a São Juliãoba vitték.⁷¹⁶ Eckart értesüléseit ismét megerősíti egy hivatalos jegyzék, mely 1770 februárjában készült az itt fogvatartott rendtagokról.⁷¹⁷ Eszerint 1769. május 11-én került ide az Azeitãoból 33 társával együtt „Ignasio SMartone, natural de Ungria, 52 anos de idade”.⁷¹⁸ Laurenz Kaulen az atya bebörtönzésének körülményeiről és fogvatartásának okáról érdekes részleteket oszt meg olvasóival.⁷¹⁹ Tengerentúli tevékenységét illetően megjegyzi, hogy a portugál király szolgálatában állt 8 évig, ebből földmérői minőségben (*Engenheiro*) Amerikában dolgozott 6 évet, majd minden ok nélkül Portugáliába száműzték, elvették iratait és bebörtönözték a São Juliãoba. Tudva azonban, hogy mekkora igazságtalanságot művelnek, és tudva, hogy Ausztria császárnője fel fog lépni alattvalója érdekében, szélteben-hosszában elhíresztelték, hogy hazaküldik. De nem ezt tették, hanem elvitték Lisszabonba, ahol egy ideig egy magánházban tartották fogva, itt elvették értékeit, majd titokban az Azeitãoba vitték. A történetet levéltári forrásokkal nem tudtam igazolni, de Szentmártonyi atya speciális státuszát figyelembe véve elképzelhető, hogy egy ilyen fogáshoz folyamodott a portugál adminisztráció. Az osztrák diplomácia fellépésétől való félelem ugyanis nem volt alaptalan. Tudjuk, hogy Mária Terézia 1772-től kezdve Lobkowitz hercegen keresztül eredményesen gyakorolt nyomást a spanyol udvarra, így elérte néhány bebörtönzött, az egykori jezsuita rendbe tartozó alattvalójának a kiszabadítását.⁷²⁰

Portugália esetében hasonló akcióról szintén van tudomásunk. Az 1759 és 1764, majd 1766 és 1768 között Lisszabonba rendelt osztrák császári követ, *Johann B. Keil* (Kail néven is) 1766 decemberében kapta azt az utasítást, hogy járjon közbe a portugál udvarban 11 bebörtönzött jezsuita atya, császári alattvaló kiszabadításáért.⁷²¹ Érvei szerint a portugál

⁷¹⁵ IANTT, MNE e da Justiça, maço 57, 1. köteg, 3. dok.

⁷¹⁶ ECKART, *Memórias*, 174.

⁷¹⁷ IANTT, MNE e da Justiça, maço 60, doc. 4.

⁷¹⁸ Nem bocsátották tehát szabadon ekkor, ahogyan az tévesen Stögernél olvasható: ezt az értesülést sajnos a magyar szakirodalom egy része is átvette. STÖGER, *Scriptores*, 353.

⁷¹⁹ BNP, Cod. 7997, 154.

⁷²⁰ Bohumil BADURA, „El caso de algunos ex-misioneros jesuitas austriacos: las gestiones para su liberación”, in Manfred TIETZ (szerk.), *Los jesuitas españoles expulsos. Coloquio Internacional, Berlin, 1999*, Madrid, Iberoamericana, 2001, 133-157.

⁷²¹ Inmaculada Fernández ARRILLAGA – Mar García ARENAS, „Jesuitas alemanes en las misiones de Portugal: expulsión, confinamiento y escritos”, in Karl KOHUT - María Cristina TORALES PACHECO

kormányzatnak hivatalosan lefolytatott bírói vizsgálat és érvényes ítélet nélkül semmilyen jogalapja nincs fogságban tartani egy másik ország lakosait. 1767 áprilisában *Maximilian Friedrich von Königsegg-Rothenfels* választófejedelem, Köln érseke (1761-1784) személyesen járt közbe I. József portugál uralkodónál a jezsuita foglyok kiszabadításáért. fellépésük eredményeképpen 1767 júliusában egy 37 fős csapat el is hagyhatta a São Julião börtönt, köztük Johann Kofflerrel, Fáy atya orvosával, és Karel Prikillel, halálának krónikásával.⁷²² Szentmártonyi atyát minden bizonnyal ekkor szállították át az Azeitãoból a São Juliãoba, de a várakozásokkal ellentétben nem engedték szabadon. Az új császári követet, Lebzeltern bárót 1772-ben szintén úgy utasították, hogy tegyen meg mindent a még börtönben lévő osztrák alattvalók kiszabadításáért. Fáradozásai ekkor még nem jártak sikerrel.

Szentmártonyi atya a börtönbeli megpróbáltatásokat túlélte, a Kaulen által összeállított jegyzéken *Francisco de Toledo, Bento da Fonseca, Aleixo António, Anton Meisterburg, Anselm Eckart, Kayling József* és *Martin Schwartz* atyák mellett utolsóként, negyvenötödikként az ő neve is szerepel.⁷²³ Murr szerint szabadulásakor, 1777 márciusában ötödmagával a nyolcas cella foglya volt.⁷²⁴ A végső búcsút 1777. június 27-én vették börtönüktől, ahol majd két évtizedig raboskodtak. Ezt követően az osztrák követ, *Lebzeltern* báró palotájában szállásolták el őket, aki már korábban igyekezett minden segítséget megadni számukra. Egy korabeli közlemény szerint Szentmártonyi atya a császári követtől 1000 forintot kapott útiköltségei fedezésére.⁷²⁵ Három hét múlva az útlevelüket is megkapták, így elindulhattak hazafelé.⁷²⁶

II.4.3.2. Hazatérés

Lisszabonban július 19-én szedte fel a horgonyt a fogságból kiszabadult 11 atyát Genovába szállító holland hajó.⁷²⁷ Augusztus 7-én értek partot, másnap a város érseke fogadta őket. Genovában Eckart értesülései szerint ebben az időben kb. 150 egykori, elsősorban a spanyol gyarmatokról száműzött rendtag élt. Innen Milánó felé vették útjukat, ahova augusztus közepén érkeztek meg, majd Eckart és Schwartz atyák északnak fordultak, Trentón,

(szerk.), *Desde los confines de los imperios ibéricos: los jesuitas de habla alemana en las misiones americanas*, Madrid, Iberoamericana, 2007, 231-261.

⁷²² ARRILLAGA – ARENAS, *Jesuitas alemanes*, 249-250.

⁷²³ BNP, Cod. 7997, 192.

⁷²⁴ MURR, *Geschichte*, 183.

⁷²⁵ EDVI Illés Pál, „Összeírása hazánkból származott néhány jeles férfiaknak és familiáknak a’ külföldön”, in *Tudományos Gyűjtemény*, 1835 (10.), 100-101.

⁷²⁶ ECKART, *Memórias*, 231-232.

⁷²⁷ ECKART, *Memórias*, 232.

Innsbruckon át Münchenbe igyekeztek.⁷²⁸ Az egykori Osztrák Rendtartományhoz tartozó négy útitársuk, a cseh származású Unger atya, az egykor Ázsiában misszionáriuskodó Thoman atya, Szentmártonyi atya és még egy társuk kelet felé mentek tovább. Murr Szentmártonyinak egy Eckarthoz intézett leveléből idéz,⁷²⁹ amikor leírja az atya további útját. A levél szerint Szentmártonyi 1777. szeptember 5-én ért Bécsbe, 12-én pedig társaival együtt egyórás audiencián volt Mária Teréziánál. Itt be kellett számolniuk fogvatartásuk körülményeiről, és megtudták azt is, mennyi hiábavaló erőfeszítést tett a császári udvar a kiszabadításuk érdekében.

Hazatérése utáni tevékenységéről az Egyetemi Könyvtárban őrzött életrajzából tudhatunk meg többet, melyet – a dokumentum tanúsága szerint – unokaöccse, ifjabb Szentmártonyi Ignác, és barátja, Keresztúri József egy emlékmű felállításával egyidőben tett közzé.⁷³⁰ E dokumentum összefoglalja a tudós matematikus-pap életpályáját, méltó módon megemlékeve az elhunyról. Murrtól tudjuk, hogy 1777 után a rend egykori kollégiumában, *Varasdon* papnövéndékeket oktatott.⁷³¹ 1784-ig élhetett és taníthatott Varasdon, majd a 300 forintos évjáradékot felhasználva visszavonult unokaöccséhez, aki a Muraközben lévő *Belicán* (ma Horvátország) volt plébános.⁷³² Itt rokona munkáját lelkeszként segítette, prédikált, valamint hajlott kora ellenére aktív részt vállalt a betegek, idősek gondozásában, évjáradékának nagy részét pedig az árvák és a jó tanulók számára használta fel, illetve a szegényeknek jutott belőle. Hetvenöt éves korában, 1793. április 15-én hunyt el.

⁷²⁸ ECKART, *Memórias*, 236-237.

⁷²⁹ MURR, *Journal*, 223.

⁷³⁰ EK, Coll. Kapr., G. 147/a, V. kötet, 139-141.

⁷³¹ MURR, *Geschichte*, 190.

⁷³² EK, Coll. Kapr., G. 147/a, V. kötet, 139-141.

III. A NÉGY MAGYAR JEZSUITA TEVÉKENYSÉGE – NÉGY LEHETSÉGES ÉRTELMEZÉSI IRÁNY

E fejezetben a portugál gyarmatokon szolgáló négy magyar jezsuita hagyatékának tágabb kontextusba helyezésére teszek kísérletet, bevonva az irodalomtörténet, a szociológia, az etnográfia és a kartográfia tudományának a tárgyban elért eddigi eredményeit, és kijelölve a lehetséges további kutatási irányokat. Elsősorban a magyar nyelvű szakirodalomban a jezsuita forrásokat illető vizsgálatok sajnálatos lemaradása, illetőleg szűklátókörűsége okán láttam szükségét egy-egy önálló fejezet összeállításának. Ezek mindegyike igyekszik a legmodernebb külföldi szakmunkák eredményeit és a legújabb módszereket felhasználva, adott szempontok szerint értékelni a fennmaradt dokumentumokat, illetve tudománytörténeti, információelméleti, vagy éppen etnográfiai szempontok szerint elhelyezni azokat.

A jezsuita rendnek a távoli vidékek misszióiból a 18. században beáramló belső levelezését, melyet a kor divatját követve, a művelt közvélemény információval való ellátásának céljából folyóiratban is közzétettek, irodalomtörténeti szempontokat figyelembe véve egészen a legutóbbi időkig nem vizsgálták. Ennek oka talán a 18. századi publikációknak az előző évszázadokhoz viszonyítva szignifikánsan megnövekvő száma, illetve az említett tudományágban a téma csekély népszerűsége lehetett (Magyarországon például elsőbbséget élveztek a magyar diákok európai egyetemjárásával kapcsolatos tanulmányok). Ezek a gyűjtemények pedig, mint a *Der Neue Welt-Bott* és a *Lettres Édifiantes*, illetve magyar földön a *Magyar Könyv-ház*, gazdag anyagot kínálnak a történettudomány számára is. A nyomtatásban megjelent művek mellett a nem publikálásra szánt, magánjellegű levelezés is értékes lehet, ennek szép példája a jelen tanulmány szerzője által elsőként ismertetett Szluha-féle leveleskönyv, melynek az atya brazil földön tett útját leíró darabja igazi unikum a műfajban.

A szociológia tudománya szintén nem olyan régen figyelt fel a Jézus Társaságra, annak is elsősorban hatékonyan működő szervezetére, melyre könnyen alkalmazható a modern, 20. századi szervezetekre felállított *long-distance corporation* modellje. Ennek lényege, hogy az adott hálózaton belüli hatékony információcsere, illetve a résztvevők magasszintű képzettsége és a szervezethez való lojalitása nagyban hozzájárul a szervezet, mint egész sikeres működéséhez. A 20. század végén egy paradigmaváltás kezdett körvonalazódni az etnográfián belül is, amennyiben a korábban uralkodónak számító, leíró-statisztikus nézet helyett az Amazonas-menti természeti népek történetét egyre inkább igyekeztek

lineárisan, történelmi távlatokra kivetítve rekonstruálni. E kontextusban az egykorú jezsuita beszámolók a különféle bennszülött törzsekről már nem csak mint az adott nép első (és sok esetben egyetlen) híradásaként volt értelmezhető, hanem a rendelkezésre álló források alapján igyekeztek a népcsoportok vándorlását, az életmód, a szokások, a kultuszok változását, a csoport dinamikáját rekonstruálni. E téren támaszkodhatunk a *guajajára*, az *amanayé* és a *gamella* indián törzsek vonatkozásában Fáy és Szluha atya, a Rio Negro menti törzsek esetében pedig Szentmártonyi atya szövegeire, utóbbi beszámolója a térségről készült egyéb korabeli forrás hiányában különösen értékes.

Tevékenységük kartográfiai szempontú elemzésének ezzel szemben nagy hagyománya van a tudománytörténetben, tekintve, hogy a rend számos tagja hagyott hátra az Újvilág távoli vidékeit ábrázoló térképet, melyek nagy része az evangelizáció szolgálatában elsősorban gyakorlati funkciót töltött be. Kiutazó jezsuitáink közül Szluha és Szentmártonyi atyák képzett matematikusok voltak, nem meglepő tehát, hogy az ő nevükhöz is köthető néhány térkép, illetve geográfiai adatfelvétel. Szluha atya levelének tanúsága szerint még 1753-ban összeállított egy térképet a jezsuiták Maranhão alprovinciájáról, mely tudomásunk szerint még valamelyik levéltárban lappang. Szentmártonyi atya pedig az 1750-es madridi egyezményt követő északi határmegállapító expedíció tagjaként végzett méréseket az Amazonas és a Rio Negro mentén, melyről feljegyzéseinek egy töredéke az utókorra maradt. Sajnálatos módon azonban az adatok szenzitív volta miatt jegyzetei szigorúan titkosnak minősültek, és valószínűsíthetően elvesztek, emlékiratait pedig szabadulása után sem írta meg. A fennmaradt dokumentumok csekély száma azonban nem akadályozta meg a kutatókat abban, hogy a jezsuita kartográfusok, így Szentmártonyi értékeit elismerjék.

III.1. A JEZSUITA LEVELEZÉS, MINT UTAZÁSI IRODALOM

III.1.1. EMIGRÁCIÓTÖRTÉNETI HÁTTER

A dél-amerikai spanyol és portugál gyarmatokat beutazó, és arról levelek útján számot adó jezsuita misszionáriusok hagyatéka hungarológiai szempontból azért jelentős, mert a 18. században az Újvilágba rajtuk kívül magyar származású világi utazó nem jutott el. A jezsuitákat megelőzően is csak *Budai Parmenius István*ról (1550/1560-1583), az Észak-Amerika földrajzi viszonyainak felmérésére indított Gilbert-expedíció résztvevőjéről vannak megbízhatónak tekinthető forrásaink.⁷³³ Az újonnan felfedezett földrész spanyol és portugál gyarmatainak első magyar származású utazói azonban kétségtelenül a jezsuita rend képviselői voltak. Az első magyar jezsuita, aki Amerika földjére lépett, *Rátkay János* volt, aki az 1680-as évektől kezdve a mai Mexikó területén misszionáriuskodott.⁷³⁴ Az 1720-as, 1730-as években érkező következő generációhoz tartozott a jezsuita rend Quitói Provinciájában tevékenykedő *Brentán Károly*, a mai Alsó-Kaliforniában térítő *Koncság Nándor*, a Paraguayi Provinciában működő *Limp Ferenc*, illetve a Córdobaiban tanító *Orosz László*. Oroszról és Brentánról biztosan tudjuk, hogy provinciájuk szinte teljes területét bejárták, illetve prokurátori minőségükben Európába utaztak, hogy felkeressék a római központi rendházat. Valószínűleg Orosz László kíséretében, 1749-ben érkezett az Újvilágba a két elhivatott misszionárius, a Paraguayban evangelizáló *Plantics Miklós* és *Szerdahelyi Ferenc*. Mindketten túléltek a jezsuita rend száműzetését, hazatérésük után a horvát származású *Plantics Varasdon*, míg a felvidéki *Szerdahelyi Zsolnán* helyezkedett el. *Zakarjás János* és *Éder Xavér Ferenc* 1750-től térítettek a mai Peru és Bolívia területén, számos indián törzs között, melyekről értékes néprajzi adatokat szolgáltatnak fennmaradt kézírataikban. Portugál felségterületre csupán Fáy, Szentmártonyi, Kayling és Szluha atyák kerültek, nincs tudomásunk a rend egyéb magyar származású képviselőjéről a gyarmaton.

A szegedi Hispanisztika Tanszéken az 1990-es évek elejétől, *Anderle Ádám* tanszékvezető koordinálásával folyó tudományos munka egyik fő kutatási területe volt a latin-amerikai magyar emigráció története.⁷³⁵ *Anderle Ádám* és kutatócsoportja a latin-amerikai

⁷³³ Parmenius István életéről és a Gilbert-expedícióban vállalt szerepéről Molnár Máté értekezett egy nagyívű tanulmányban. MOLNÁR Máté, „Budai Parmenius István és a Gilbert-expedíció története”, in *Mediterrán Világ*, 2008 (6.), 93-140.

⁷³⁴ Bővebben lásd SZABÓ László, *Magyar múlt Dél-Amerikában (1519-1900)*, Budapest, Európa, 1982, 46-49.

⁷³⁵ A Latin-Amerikába irányuló magyar kivándorlás vázlatos ismertetését lásd ANDERLE Ádám, „Esbozo histórico de la emigración húngara a América Latina”, in ANDERLE Ádám (szerk.), *Europa Central y América Latina. Estudios Históricos*, Szeged, JatePress, 1993, 105-113.

magyar jelenlét első ismert képviselőiként tekintett a felsorolt jezsuita atyákra. Utazásuk természetesen nem tekinthető a modern értelemben vett emigrációnak, hiszen nem kényszerűségből, hanem önszántukból hagyták el a hazájukat, illetve a hazatérés lehetősége mindvégig nyitva állt előttük. Az Újvilágba irányuló második migrációs hullám az 1848-49-es szabadságharc bukását követően indult el, a kivándorlók többsége katonatiszt, vagy egyszerű honvéd volt, akik az Újvilágban több fegyveres konfliktusban kamatoztatták tapasztalataikat. A honvédtábornoki rangú *Czetz János* (1822-1904) 1860-ban telepedett le Argentínában, ahol személyében ma az argentin hadsereg első szervezőjét és a katonai akadémia megalapítóját tisztelik. Ezen kívül földmérői tevékenysége is jelentős: az argentin-brazil-paraguayi határvidéket térképezte fel. A magyar kivándorlás harmadik korszaka a 20. század társadalmi-politikai turbulenciáihoz köthető. Az 1910 előtt „kitántorgó” földműves családok tömegei, az első világháború utáni menekültek, a tanácsköztársaság bukását követő, kommunista, szocialista elvek miatt üldözött értelmiségiek, munkások, a nagy gazdasági világválság kárvallottjai, az 1930-as évek végén elűldözött magyar zsidók, a második világháborút követő politikai átrendeződés által érintett tízezrek, és az 1956-os forradalom utáni menekültek mind egy jobb jövő reményében, legtöbbször a visszajutás minden lehetősége nélkül érkeztek Amerikába. Ma a legnagyobb lélekszámú magyar kolóniák Argentínában, Brazíliában és Uruguayban találhatók.

A braziliai magyarok történetében a kezdetekről csak homályos utalások szólnak a forrásokban. A legenda szerint *Álvares Cabral* expedíciójában az 1500-ban elsőként brazil földre lépő legénység között magyar pálosok is voltak. Gyenge lábakon áll az a feltételezés is, mely szerint *Juan de Varga* tűzmester, *Magellán* expedíciójának tagja magyar származású volt.⁷³⁶ *Torbágyi Péter* kutatásai szerint a magyar származású lisszaboni építész, *Mardel Károly* fiai, *José Bautista Mardel* és *Carlos Bautista Mardel* Brazíliába áttelepülve fontos szerepet játszottak Roraima állam kolonizációjában. A 19. században már lényegesen több bevándorlóval kell számolnunk, akiknek olyan jól sikerült beilleszkedniük az egykori gyarmati társadalomba, hogy néhányuk leszármazottai idővel magas állami tisztségekbe kerültek. A cseh, illetve magyar cigány felmenőkkel rendelkező *Juscelino Kubitschek* 1956 és 1961 között Brazília elnöke volt. Az 1820-as években Rio de Janeioban megtelepedő Vámosy testvérek késői leszármazottja, *Juan Carlos Wasmosy* Paraguay elnöke volt 1993 és 1998 között.⁷³⁷ A 19. században számos bányász érkezett Selmecebányáról Brazíliába, akik a

⁷³⁶ TORBÁGYI Péter, *Magyarok Latin-Amerikában*, Budapest, Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, 2004, 29.

⁷³⁷ TORBÁGYI, *Magyarok Latin-Amerikában*, 33-41.

dél-brazil ércmedencék feltárásában vettek részt. A szabadságharc bukása után sok 48-49-es honvéd menekült is érkezett, akik közül jónéhányan megtalálták számításukat itt, például *Kornis Károly*, aki II. Péter brazil császár hivatalos fotósa lett. Az 1930-as évekre a Magyarországtól elcsatolt területekről érkező földművesekkel, a budapesti munkásság és a zsidó értelmiség tagjaival megszorodott magyar kolónia létszáma elérte a 80 ezer főt. Legtöbben São Paulóban, illetve Rio de Janeiroban és a környező államok területén telepedtek le. A közösségekben élénk volt a társadalmi élet, több szervezet keretében folytak kulturális, vallási, illetve sporttevékenységek, virágzott a folyóirat- és könyvkiadás.⁷³⁸ A pezsgő kulturális élet, a magyar hagyományok ápolása a 20. század végén a reneszánszát élte a kolóniában. Az egyik legmeghatározóbb szervezet az 1951-ban alapított São Paulói bencés iskola, a Szent Imre Kollégium, mely az 1990-es évekre Brazília legdrágább elitintézetévé nőtte ki magát.

III.1.2. JEZSUITÁK A MAGYAR NYELVŰ UTAZÁSI IRODALOMBAN

A 18. századi magyar jezsuita atyák, mint távoli tájakat bejáró utazók alakjával, az általuk hátrahagyott csekély számú írásbeli emlékekkel a magyar vonatkozású utazási irodalommal foglalkozó kutatások érdemben mindeddig nem foglalkoztak. E hiányosságnak számos oka van. Ezek között említhetjük, hogy az irodalomtörténeti kutatásokban a peregrinációkra, külföldi egyetemi tanulmányokra fókuszáló irányzat volt az uralkodó, melynek kereteibe sem időhatárait, sem célterületét tekintve nem fért bele a Dél-Amerikába utazó 18. századi jezsuiták levelezése. Egyetlen kivétel a feldolgozottak tekinthető, a 18. század végén részleteiben napvilágot látott, majd a 20. század folyamán többször lefordított és értékelt, Éder Xavér Ferenc atya által írt beszámoló a perui jezsuita *Mojos* tartományról. A másik gátló tényezőnek a források meglehetősen szűkös volta bizonyult, mely Szluha János gazdag hagyatékának, a portugál fennhatóság alatt álló dél-amerikai gyarmatokról tudósító leveleinek napvilágra kerülésével némiképp mérséklődött.

A régi magyar utazási irodalommal foglalkozó irodalomtörténész, *Kovács Sándor Iván* hívta fel a figyelmet arra, hogy a reneszánsz-barokk kori magyar irodalmat tárgyaló legnagyobb szintézisekből szinte teljes egészében hiányzik a korabeli utazási irodalom műfaji

⁷³⁸ TORBÁGYI, *Magyarok Latin-Amerikában*, 42-67.

ismertetése.⁷³⁹ Megállapítható, hogy a nyelvi és műfaji sokféleség a legfőbb jellemzője a magyar utazási irodalomnak, mely a Magyarországon létrehozott, de nem magyar nyelvű, illetőleg a magyar szerzők által külföldön létrehozott alkotásokat is magában foglalja, legyen az utazási elégia, szakszerű földrajzi *descriptio*, vagy éppen „utazási módszertan”. Már az 1591-ben Nürnbergben kiadott, több korábbi szerző művéből készült kompiláció, a *De arte peregrinandi* című utazáselméleti mű is foglalkozik azzal, mi tekinthető utazási irodalomnak.⁷⁴⁰ Ezen kívül gyakorlati tanácsokat ad az utazóknak: hogyan kell megszervezni egy utazást, mit érdemes megfigyelni, azt hogyan kell lejegyezni, milyen sajátosságai vannak az európai nemzeteknek (nemzetkarakterológia), stb. E művecske szerint egyértelműen az utazási irodalomba sorolhatók a vallási céllal tett utak, példaként pedig egyebek mellett az Újvilágba irányuló katolikus hittérítők útjait említi. Az utazások gyakorlati hasznáról szólva éppen Amerika felfedezése és a portugál tengeri hajózások kerülnek szóba, melyek a földrajz és a csillagászat fejlődéséhez járultak hozzá. A 17. században az elismert protestáns tudós, a Gyulafehérváron is oktató *Johann Heinrich Alsted* (1588-1638) hétkötetes *Encyclopaediájába* már önálló tudományként veszi fel az „utazástant”, az *apodemicát*.⁷⁴¹ A 17. században megnövekszik az utazási beszámolók száma, a legtöbb a korban kétségtelenül legnépszerűbb úticélpontokról, Itáliáról, illetve Róma városáról szól.

Kovács Sándor Iván szerint a 16-18. század diplomata, nemesúri, deák, illetve kereskedő státusú utazói mellett speciális csoportot képviselnek a szerzetesrendi utazók, akik zarándoklat, vagy hittérítő tevékenység miatt hagyják el szülőföldjüket. A Szentföldre zarándokló *Pécsváradi Gábor* illetve *Kiss István* szerzeteseken kívül ebbe a csoportba sorolja *Éder Xavér Ferencet* és *Fáy Dávidot* is.⁷⁴² A sorba mindenképpen beilleszthető Szentmártonyi Ignác neve, de mindenekelőtt Szluha Jánosé, aki mind terjedelmében, mind úticélját tekintve egyedülálló beszámolóval gazdagította a magyar utazási irodalmat. 1753-1756 között keletkezett leveleiben Fáy Dávid beszámolójával párhuzamosan Lisszabonról, illetve a dél-amerikai kontinensen fekvő São Luís városáról és annak környékéről, majd Acarará falubeli missziós helyükről írt. 1758-ban, Rio de Janeirown keletkezett levele ezen kívül hungarológiai szempontból is figyelemreméltó, ugyanis nem tudunk olyan magyarról, aki őt megelőzően ezen a vidéken járt volna. Figyelmet érdemel a São Luísból Rio de Janeiroba vezető, a part mentén, illetve a szárazföld belsejében megtett utazása, melynek

⁷³⁹ KOVÁCS Sándor Iván, „A régi magyar utazási irodalom az európai utazáselméleti művek tükrében”, in KOVÁCS Sándor Iván, *Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1988, 93-200.

⁷⁴⁰ KOVÁCS, A régi magyar utazási irodalom, 101-105.

⁷⁴¹ KOVÁCS, A régi magyar utazási irodalom, 119-122.

⁷⁴² KOVÁCS, A régi magyar utazási irodalom, 152.

szintén nem találni párját a korabeli magyar utazási irodalomban. A többi korabeli jezsuita beszámolótól útleírása abban különbözik, hogy utazásának célja csak és kizárólag a forgalmas kikötővárosnak a lehető legrövidebb úton való gyors elérése volt, melynek érdekében az út során sem földrajzi felméréseket, sem etnográfiai megfigyeléseket nem végzett. Több száz kilométeres útja előtt bizonyára a rendi itinerariumokból, térképekről, és szájhagyományból tájékozódott, hogy megtervezze a természeti akadályokban bővelkedő út minden szakaszát.

III.1.3. A DÉL-AMERIKÁBAN MŰKÖDŐ JEZSUITÁK IRODALMI HAGYATÉKA

A portugál gyarmatokon szolgáló, kelet-európai provenienciájú jezsuiták tudományos tevékenységén kívül irodalmi hagyatékuk is kiemelkedő. A Goában tanárkodó, cseh származású *Karel Prikill* a szerzője többek között egy szanszkrit nyelvtannak (*Principia linguae brahmanicae*).⁷⁴³ Tudományos műveik mellett apologetikus műveik a legszamosabbak, közöttük van Maranhão provincia egykori prokurátorának, *Bento da Fonseca*nak az Apológiája, melyet *Fáy Dávid* fordított latinra. *Laurenz Kaulen* atyának az *O Uruguay* című eposzra írt válasza, a *Resposta apologética* 1786-ban látott napvilágot Luganóban. A 18. században nagy visszhangot kiváltó nemzeti eposz szerzője, a brazil származású *Basílio da Gama* (1741-1795) Pombalhoz való hűségének bizonyítékeképpen, az őt ért vádak cáfolataként művében a jezsuitaellenes irodalom valamennyi toposzát felsorakoztatja.⁷⁴⁴ Nem szabad megfeledkeznünk emellett a nagyszámú naplóról, krónikáról és beszámolóról, melyet a jezsuita rendtagok üldöztetésük történetéről írtak. A Brazília provinciára vonatkozók közül kiemelkedik *Anselm Eckart* többször hivatkozott *Diário*-ja, *Laurenz Kaulen Relação*-ja, illetve *Johann Breuer* kommentárja (*Annotatio rerum quarundam quae religiosiis Societatis Jesu contingerunt in Brasilia et Lusitania ab anno 1758 ad annum 1777*, Köln, 1777). Az ázsiai missziókban történetekről *Mauritz Thoman* és *Karel Prikill* számolt be leveleiben.⁷⁴⁵ Speciális helyet foglalnak el a jezsuita irodalomban a *Fáy Dávid*, illetve *Frantisek Wolff* halálára a fogvatartott rendtársak által írott elogiumok és epitáfiumok, melyeket Eckart atya közölt naplójában.

⁷⁴³ Inmaculada Fernández ARRILLAGA – Mar García ARENAS, „Jesuitas alemanes en las misiones de Portugal: expulsión, confinamiento y escritos”, in Karl KOHUT - María Cristina TORALES PACHECO (szerk.), *Desde los confines de los imperios ibéricos: los jesuitas de habla alemana en las misiones americanas*, Madrid, Iberoamericana, 2007, 251.

⁷⁴⁴ ARRILLAGA – ARENAS, *Jesuitas alemanes*, 252.

⁷⁴⁵ ARRILLAGA – ARENAS, *Jesuitas alemanes*, 254.

Karl Kohut úttörő tanulmányában⁷⁴⁶ a 18. század német nyelvű utazási irodalmát vizsgálva a korabeli jezsuita szerzőknek a dél-amerikai kontinens vonatkozásában keletkezett, egyedülállóan gazdag irodalmi hagyatékát méltatta. Mint megjegyzi, a 18. századi német nyelvű irodalomban az Európán kívülre irányuló utazásokra vonatkozó művek száma elenyésző mennyiségű, leszámítva a jezsuiták beszámolóit. Mindezek ellenére az utazási irodalommal foglalkozó kutatók nagyon ritkán illesztik be ezeket a műveket az irodalomtörténeti kompendiumokba. Nincs ez másként a magyar irodalomtörténetben sem. Mint Kohut írja, a 18. században az utazásokat illetően paradigmaváltás zajlott le, melynek okai az európai polgárság gazdasági emancipációja, a közlekedési eszközök technikai fejlődése, valamint az egyént és az egyéni tapasztalatot előtérbe helyező filozófiai irányzatok együttes jelentkezésében keresendő, és amelynek eredménye az utazási beszámolók számának exponenciális növekedése volt a század első évtizedeihez viszonyítva. Az 1770-es években napvilágot látott publikációk száma háromszorosa az előző évtizedekben megjelenteknek.⁷⁴⁷ A német nyelvű közönség érdeklődése azonban, eltérően az Európában megfigyelhető tendenciáktól, elsősorban a német területek felé fordult, az Európán kívüli világ szinte egyáltalán nem kapott figyelmet. Emellett a 18. század vége felé általánosan elterjedt felvilágosodott eszmék és az ezt kísérő jezsuitaellenesség sem javított a jezsuita publikációk olvasottságán.

Két monumentális gyűjteményről mégis érdemes megemlékezni. Az egyik a *Der Neue Welt-Bott* címmel, *Joseph Stöcklein* atya szerkesztésében 1726-1761 között, öt hatalmas kötetben megjelent munka, mely az amerikai és az ázsiai kontinensen működő jezsuita rendtagok beszámolóit adta közre. Az előkép a hasonló szerkesztési elvek szerint 1703 és 1743 között, *Jean-Baptiste du Halde* atya által Párizsban kiadott *Lettres édifiantes et curieuses* volt. A másik pedig a protestáns nürnbergi tudós, *Christoph Gottlieb von Murr* gyűjteményes forráskiadványai, melyben a száműzött jezsuiták leveleit, illetve útleírásait, tudományos műveit tette közzé. Legnagyobb lélegzetű műve az 1775-1788 között 17 kötetben megjelent *Journal zur Kunstgeschichte und zur allgemeinen Literatur*, melyben többek között közölte Eckart naplóját, illetve Franz Veigl atya beszámolóját Maynas tartományról és 1768-as száműzetésének körülményeiről.⁷⁴⁸ Murr a korabeli közízléssel szembemenve publikációiban Európán kívüli vidékekre fókuszált, illetve elszántan védelmezte a rendet,

⁷⁴⁶ Karl KOHUT, „Jesuita (y) viajero. El Viaje a Perú (1776) de Wolfgang Bayer y la literatura de viaje en Alemania a fines de siglo XVIII”, in Karl KOHUT - María Cristina TORALES PACHECO (szerk.), *Desde los confines de los imperios ibéricos: los jesuitas de habla alemana en las misiones americanas*, Madrid, Iberoamericana, 2007, 607-693.

⁷⁴⁷ KOHUT, *Jesuita (y) viajero*, 608.

⁷⁴⁸ KOHUT, *Jesuita (y) viajero*, 610.

olyannyira, hogy kriptokatolicizmussal is megvádolták. Több Dél-Amerikáról szóló jezsuita beszámolót önálló kötetben is közölt, például az Alsó-Kaliforniában evangelizáló *Johann Baegert* atyától, illetve *Wolfgang Bayer* atya *Viaje a Perú* című munkáját. Megjegyzendő, hogy az esetek nagyobb részében a jezsuita szerzők eredeti írásait rövidítve, kisebb-nagyobb módosításokkal, illetve értelmezési lehetőségek betoldásával tették közzé. Ez azonban nem von le értékükből, ugyanis ezek voltak szinte az egyetlen szövegek, amelyekből a 18. századi művelt német nyelvű közönség információhoz juthatott az amerikai kontinenst illetően.

III.1.4. UTAZÓK ÉS UTAK A 18. SZÁZADI LATIN-AMERIKÁBAN

A 18. század a kifejezetten tudományos céllal induló felfedező utak évszázada: az utazások virágkora az 1735-1810-es évek közé tehető. A felfedezők az európai közönség előtt kevésbé ismert, távoli tájakra, hajóval nem megközelíthető helyekre is eljutottak, és útjukról tudományos eredményeik publikálása mellett többnyire a nagyközönségnek szóló beszámolót is készítettek. *Francisco de Solano* a Latin-Amerikába irányuló utakat vizsgáló tanulmányában több szempontot figyelembe véve felállította az utazások tipológiáját.⁷⁴⁹ Mindenekelőtt a tudományos expedíciót megkülönbözteti a tudományos missziótól, utóbbinak ugyanis limitált az eszköztára, résztvevője pedig csupán egy, esetleg két-három tudományos szakember volt. A missziók közé sorolhatjuk például *António de Ulloa* és *Pedro Alonso O’Crowley* új-spanyolországi útjait, ezek beszámolóit mindkét kutató publikálta (*Relación de Nueva España* és *Idea del Reino de la Nueva España* címmel). A tudományos misszió etalonja mindmáig a polihistor *Alexander von Humboldt* és *Aimé Bonpland* botanikus utazása 1799 és 1804 között, melynek keretében a spanyol fennhatóság alatt lévő Közép- és Dél-Amerika nagy részét bejárták, eredményeiket pedig 1807-ben publikálták. Tevékenységük fontos része volt útinaplójuk, útirajzuk kiadása, így a távoli vidékek megismertetése a nagyközönséggel. A felvilágosodás eszméinek köszönhetően az útibeszámolóknak nagy népszerűségnek örvendtek, hiszen ezzel a befogadó kielégíthette kíváncsiságát a távol vidékeken élő emberek életmódját illetően, illetve saját tudományos ismereteit bővíthette.⁷⁵⁰

Az egyfős missziókkal szemben a tudományos expedíció – az uralkodói támogatás segítségével – jól felszerelt, több tíz-száz fős segédcsapattal, és különböző tudományágakban

⁷⁴⁹ Francisco de SOLANO, „Viajes, comisiones y expediciones científicas españolas a ultramar durante el siglo XVIII”, in *Cuadernos Hispanoamericanos*, 1988 (Los Complementarios 2), 146-156.

⁷⁵⁰ SOLANO, *Viajes*, 147-149.

jártas szakértőkkel indult útnak. Az expedíció meghatározott célok érdekében alakult, írásos instrukciók alapján működött, és rendszerint politikai érdekeket, illetve az állam gazdasági érdekeit szolgált ki.⁷⁵¹ A konkrét feladatok között elsősorban geográfiai mérések, mineralógiai, botanikai és zoológiai kutatások voltak, melynek segítségével a vitatott országhatárokat lehetett földrajzilag meghatározni, új tengeri útvonalakat bevezetni, az esetlegesen felfedezett érc- és drágakőbányákat kiaknázni, vagy meghonosítani máshol már termesztett, ipari felhasználásra alkalmas növényeket. A gazdasági érdekeken túl a területiális preferenciák is sokat nyomtak a latban, az újonnan meghúzott határvonalakat ugyanis úgy biztosíthatta legjobban a maga számára az adott kormányzat, ha benépesíti az addig lakatlan határvidékeket is. A nemzetközi expedíció szép példája a *Charles Marie de la Condamine* francia matematikus, geográfus vezette, több francia tudós bevonásával 1735 és 1745 között lebonyolított utazás, melyben az expedíciós csapat nem csak a spanyol, hanem a portugál gyarmati területek egy részét is bejárta, La Condamine ugyanis az Orinoco folyóról indulva leereszkedett az Amazonason. Az utat a spanyol kormányzaton kívül a Francia Tudományos Akadémia is támogatta, melynek ülésén az expedíció vezetője 1744-ben először ismertette az elért csillagászati és geográfiai eredményeket.

Ângela Domingues 18. századi, Brazíliáról szóló útbeszámolókat elemző tanulmányában⁷⁵² kitágította vizsgálódásának körét, és a tudományos expedíciók hivatalos beszámolóit helyett a korabeli brit kereskedők, katonák, hivatásos utazók és kalózok hátrahagyott dokumentumait tette elemzése tárgyává. A 18. századi, a portugál gyarmatokra vezetett tudományos expedíciók csekély száma miatt ugyanis a szakirodalomban az a nézet tartotta magát sokáig, mely szerint a 19. század elején *John Mawe*, *Thomas Lindley*, vagy *Maximilian zu Wied-Neuwied* herceg által megvalósított tudományos utak voltak az úttörők Brazília természeti értékeinek felfedezésében és az európai olvasóközönséggel való megismertetésében. A portugál-spanyol határegyezményeket követő, az 1750-es, illetve az 1770-80-as években végzett, a portugál korona által támogatott, hivatalos geográfiai expedíciók mellett Domingues szerint éppannyira figyelembe veendőek a brazil kikötőkben megforduló angol hajósok, kalózok, kereskedők speciális szemszögből készült beszámolóit.

A brazil partvidék déli kikötői, Porto Seguro, Santa Catarina, Bahia, Olinda, de leginkább Rio de Janeiro fontos logisztikai pont volt az Atlanti-óceán hajósainak, akik

⁷⁵¹ SOLANO, *Viajes*, 151-156.

⁷⁵² Ângela DOMINGUES, „O Brasil nos relatos de viajantes ingleses do século XVIII: produção de discursos sobre o Novo Mundo”, in *Revista Brasileira de História*, 2008 (28.). 1-9. http://www.scielo.br/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0102-01882008000100007&lng=en&nrm=iso. Utolsó letöltés: 2011. 09. 25.

gyakran kötöttek ki itt, hogy élelem- és vízkészletüket feltöltsék, illetve kijavítsák megsérült hajóikat. Az 1740-1744 között a Földet expedíciós csapatával megkerülő, királyi szolgálatban álló *George Anson* admirális *Santa Catarina* szigetén kötött ki út közben. A sziget földrajzáról és lakóiról érzékletes leírást készített, mely 1748-ban látott napvilágot útibeszámolójának részeként. Ebből megtudjuk, hogy erre a távoli vidékre nem ér el a központi portugál kormányzat keze, a lakosok nagy része bűnöző, vagy egyéb, törvényen kívüli elem, aki az idegen hajókkal való kereskedelemről él. A szintén uralkodói megbízást teljesítő *James Cook* első felfedező expedíciója alkalmával, 1768-ban vetett horgonyt *Rio de Janeiro* előtt. Az alkirály, *Antônio Rollim de Moura* (1767-1769), *Azambuja* grófja nem engedélyezte a partraszállást az expedíció tagjai számára, mert attól tartott, hogy a hajó utasai kalózkodnak. A természettudósoknak mégis sikerült a hajóra csempésznük a konyhára szánt élelmiszer-csomagokban több száz növényfajt, melyek tudományos leírását is elvégezték. *Thomas Lindley* expedíciója 1802-ben már kimondottan kereskedelmi céllal, új piacok és új áruk felkutatása miatt indult útnak. *Porto Seguro*-ban sikerült is megismerkednie a terület fő exportcikkeivel, köztük a cukorral, és beszerzett egy hajórakománynyi értékes brazíliát. Mivel ennek kereskedelme tiltott volt, a portugál parti őrőség egy ellenőrzés alkalmával lebuktatta, és őrizetbe vette csempészet vádjával. A hasonló okokból 1800-ban útra kelő kereskedő, *John Turnbull Bahiában* kötött ki, ahol fogadta őt a kormányzó. Hajóját a portugál hatóságok aprólékosan átvizsgálták, sőt fegyveres kísérőhajót is rendeltek mellé, a csempészetet megelőzendő. *Turnbull* beszámolójában megemlékezik a város élénk kereskedelmi kapcsolatairól az anyaországgal, illetve az afrikai gyarmatokkal, hiszen a környéken virágzott a bányászat és a hajóépítés, mely munkáskezelést és alapanyagokat igényelt. Bahia (ma Salvador) városának képét számtalan templom, gyakori, ünnepélyes körmenetei és egyéb vallásos ceremóniái, valamint a kormányzói udvartartás pompája határozta meg.

Az angol utazók beszámolóiban közös, hogy a brazil partvidék minden geográfiai és társadalmi jellegzetességét igyekeztek a lehető legaprólékosabban leírni. Tengerészeti szempontból érdekes volt például a vízmélység, az uralkodó tengeráramlatok és szélirányok, valamint az útjelzőként kínálgató természeti alakzatok, illetve a városok tenger felőli jellegzetes látványának feljegyzése. A portugál korona az ellenséges hatalmak inváziójától, illetve kereskedelmi expanziójától való félelmében igyekezett a brit korona alattvalói számára meggátolni még az információszerzést is, az interiorba való bejutást pedig lehetetlenné tette, mely intézkedéseket az angol utazók a maguk részéről igyekeztek figyelmen kívül hagyni. Beszámolóik többnyire kis formátumban, zsebben hordható méretben, illusztrációk nélkül jelent meg, így áruk a nagyközönség számára megfizethető volt. Sok írás nagy példányszámú

periodikákban látott napvilágot, melyekben a szövegek folytatásokban, esetenként lerövidítve, vagy átírva kerültek az olvasók elé. Népszerűségükre jellemző, hogy például George Anson eredetileg 1748-ban kiadott beszámolója 1776-ig 15 kiadást ért meg.

III.1.5. SZLUHA JÁNOS UTAZÁSA BRAZÍLIÁBAN

A Dél-Amerikában misszionáriuskodó magyar jezsuiták útibeszámolóinak csupán elhanyagolható töredéke jelent meg a 18. században nyomtatásban. A *Der Neue Welt-Bott* az 1720-as években *Limp Ferenc*, *Lyro Ignác* és *Orosz László* egy-egy levelét közölte a spanyol gyarmatok misszióira vonatkozóan, ezek a kötetek azonban ma már nehezen hozzáférhetők. Ehhez a gyűjteményhez hasonló szerkesztési elven, magyar nyelvű kiadványként csupán a Molnár János-féle *Magyar Könyv-ház* sorozat látott napvilágot.⁷⁵³ *Molnár János* (1728-1804) maga is jezsuita rendtag volt, teológiát és bölcseletet tanított a Társaság több kollégiumában. Rendje feloszlata után a Budára áthelyezett egyetemen tanított 1784-ig, amikor szepesi kanonokká nevezték ki. Az 1783 és 1804 között kiadott 22 kötetben saját olvasmányainak kivonatát közölte magyar nyelven: a téma igen változatos, de főképpen természettudományi, illetve történeti művekről esik szó. Sok spanyol, angol, francia nyelvű tudományos munka összefoglalását olvashatjuk nála, a hangsúly pedig a 18. századi, tehát modernnek számító műveken van. Első kötetében⁷⁵⁴ az amerikai földrészt leíró művek kerülnek ismertetésre, kezdve a 16. századi *José de Acosta*-féle Új Spanyolországról, illetve a *Garcilaso de la Vega*-féle Peruról szóló klasszikus művek ismertetésével. A kötetben helyet kapott *La Condamine* expedíciójának ismertetése, és *George Anson* említett beszámolója földközi utazásáról, illetve szó esik *Koncság Nándor* („*Konsak Ferdinand*”) kaliforniai felfedezéseiről. Harmadik kötetében⁷⁵⁵ pedig részleteket ismertet *Éder Xavér Ferencnek* a perui *Mojos* tartományról írott monumentális munkájából. Éder művét az eredeti kézirat alapján, egy térképpel és több metszettel kiegészítve az egykori jezsuita, majd a rend feloszlata után a budai egyetem matematikaprofesszora, *Makó Pál* (1724-1793) adta ki 1791-ben Budán, *Descriptio Provinciae Moxitarum in Regno Peruano* címmel.⁷⁵⁶ A több száz oldalas kézirat erősen módosított formában került kiadásra, de geográfiai és etnográfiai jelentősége így is hatalmas.

⁷⁵³ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, I.-XIV. kötet, Budapest, Horánszky, 1891-1914. <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>

⁷⁵⁴ MOLNÁR János, *Magyar Könyv-ház*, I. kötet, Pozsony, Landerer Mihály, 1783.

⁷⁵⁵ MOLNÁR János, *Magyar Könyv-ház*, III. kötet, Pozsony, Landerer Mihály, 1783.

⁷⁵⁶ SZINNYEI, *Magyar írók*, <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>.

A munka tudományos elemzését és pontos fordítását a 20. század végén végezték el a szakértők.

A 18. század folyamán, még életük, illetve a Jézus Társaság fennállása idején nem került publikálásra a portugál gyarmatokon működő egyik jezsuita atya hagyatéka sem. Fáy Dávid beszámolóját Lisszabonról, illetve a brazil földön töltött kezdeti időszakról először a 19. század végén tették közzé, etnográfiai szempontú elemzése azonban még fél évszázadot váratott magára, noha Ács Tivadar már az 1930-as években neves utazóink közé sorolta a szerzőt, mint olyasvalakit, aki magyarok által még be nem járt vidékekre látogatott. Szluha atya leveleinek azonban mostohább sors jutott, sem Fáy atya Lisszabon-leírásával összezsengő, sem későbbi, brazil földön végzett tevékenységéről beszámoló dokumentumait a kutatás nem vette figyelembe, illetve létezésük is feledésbe merült. Szluha atya lényegesen részletesebben ír a lisszaboniak szokásairól, illetve ott-tartózkodásuk fontos momentumairól, a város nevezetességeiről, sőt a portugál nyelv tanulásának nehézségeiről, mint Fáy Dávid. Leveleinek jelentősége mégis abban áll, hogy egy olyan elemet tartalmaz, mely a maga nemében egyedülálló, nevezetesen São Luísból Rio de Janerioba vezető utazásának leírását. A körülbelül 3000 kilométeres utat fél év alatt tette meg lóháton, a szárazföldön, illetőleg ahol lehetett, a part mentén hajózva. A mai *Maranhão*, *Piauí*, *Ceará*, *Parnaíba*, *Pernambuco*, *Sergipe*, *Bahia*, *Espírito Santo* és *Rio de Janeiro* államok területét érintő utazása kihívásokkal teli vállalkozás volt a korban, még egy elismerten mobilis rend tagjától is. Utazása során olyan vidékeket, városokat látogatott meg, mint például Recife, Olinda, Salvador és Rio de Janeiro, ahol öelötte magyar származású ember tudomásunk szerint nem járt. Noha ő maga csupán rendtársát, levele címzettjét, a tudós Reviczky Antalt kívánta tájékoztatni, és nem kiadásra szánta leveleit, a kutatás számára mindenképpen hasznos lenne a dokumentumok közleményben való ismertetése, a latin szöveg, vagy magyar fordításuk kiadása.

III.2. A JEZSUITA REND HELYE A TUDOMÁNYTÖRTÉNETBEN: INFORMÁCIÓELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉS

III.2.1. A JÉZUS TÁRSASÁG, MINT „LONG-DISTANCE CORPORATION” MŰKÖDÉSE

A jezsuita rendet Loyola Ignác elképzeléseinek megfelelően a kezdetektől a nagyfokú mobilitás jellemezte: az európai hatalmak tengerentúli expanziójában a 16. század közepétől résztvettek mint evangelizációs ágensek. A rendtagokat a bevett gyakorlat szerint háromévenként új pozícióba helyezték, mely az alanytól kiváló alkalmazkodási képességeket követelt. A rend vezetése a hivatalos belső jelentéseknek köszönhetően nem csak tagjainak személyes tulajdonságáról, nyelvtudásáról, képzettségének fokáról alkothatott képet, hanem kiválaszthatta a rendtag habitusának leginkább megfelelő állomáshelyet és feladatot, és így közvetve a rend, mint egységes szervezet optimális működéséhez is hozzájárult. A tengerentúlon szolgáló rendtagok által a természeti környezetről, az idegen társadalmakról készített beszámolók nem voltak öncélúak: az így szerzett és analizált ismeretek segítségével gyorsabban és sikerebben tudtak az adott környezethez alkalmazkodni, illetve ezeket az információkat a tananyagba beépítve, az oktatás útján visszacsatornázták a rend kollektív tudásbázisába.

A tudományos ismeretek megszerzésének jezsuita módszerével, illetve a jezsuita rend, mint nagy hatótávolságú információs háló (*long-distance network*) értelmezésével foglalkozott egy tanulmányában Steven J. Harris.⁷⁵⁷ Megállapítása szerint a rend működése, sőt voltaképpen léte nem egyszerűen csak függött a tudományos ismeretek gyors és hatékony átadásától, hanem egyszersmind elősegítette is azt. A rend tudományos elkötelezettségét bizonyítja, hogy fennállásának első három évszázadából számos természettudományos munka maradt fenn, összesen kb. 800 konkrét műről van tudomásunk.⁷⁵⁸ A legjelentősebb munkák közül kiemelhető José de Acosta leírása Peru és Mexikó népeiről és természeti viszonyairól (*Historia natural y moral de las Indias*, 1590), mely több spanyol, holland, francia, német és latin nyelvű kiadást is megért; illetve Samuel Fritz atya Amazonas-medencét ábrázoló térképe és az Amazonason tett utazását leíró levelei, melyek szintén nagy publicitást kaptak. Talán a

⁷⁵⁷ Steven J. HARRIS, „Mapping Jesuit Science: The Role of Travel in the Geography of Knowledge”, in John O’MALLEY (szerk.), *The Jesuits: Cultures, Sciences, and the Arts, 1540-1773*, Toronto, University of Toronto Press, 1999, 212-240.

⁷⁵⁸ HARRIS, *Mapping Jesuit Science*, 213.

fentieknél kevésbé ismert a 18. században élt portugál származású misszionárius, matematikustudós, *João de Loureiro* neve, aki az egykori Kokinkínában egy több száz fajból álló botanikai gyűjteményt állított össze, illetve Délkelet-Ázsia növényvilágáról írt sokáig nélkülözhetetlennek számító kézikönyvet (*Flora cochinchinensis*, 1789).⁷⁵⁹ Fontos megjegyezni, hogy a jezsuiták nem mint földrajztudósok, tudományos intézmények hivatalos küldöttei, vagy hivatásos felfedezők utaztak, hanem mint a rendjük által kirendelt misszionáriusok, vagy tanárok, ennél fogva az utazás ténye elválaszthatatlan az utazó személyétől, aki minden körülmények között elsősorban is a Jézus Társaság tagjaként lépett fel. A rendtagok utazása szabályozott volt, területi feljebbvalójuk döntésétől függött, célja, módja és iránya pedig minden esetben előre meghatározott volt. A Társaság, mint szervezet olajozott működése tagjainak és az általuk megszerzett releváns információknak az akadálytalan áramlásától függött, így tehát a *long-distance network* a megszerzett tudás által önmaga fennmaradását biztosította.⁷⁶⁰

A jezsuita rend szigorúan szabályozott kommunikációs csatornákat és módszereket használt, mely a legalsó szinten lévő, terepen dolgozó misszionáriustól a rendfőnökiig mindenre kiterjedt. Az információáramlás csatornáit a rendtagok közötti levelezés mellett a tartományfőnököknek a generális számára összeállított riportjai voltak, melyek szigorúan hierarchikusan és területi alapon tagolódtak, akárcsak maga a szervezet. A megszerzett tudásról, illetve a rendet érintő történekekről bizonyos időközönként belső használatra szánt hírleveleket köröztettek, melyeket a *hebdomadarius* állított össze. E dokumentumoknak a külvilágnak szánt, cenzúrázott, összefoglalója volt a rend éves beszámolója, a *Litterae Annuae*. A 18. században megjelentek a nagyközönségnek szánt jezsuita sajtótermékek, a francia *Lettres édifiantes*, a *Journal de Trévoux*, illetve a germán *Neue Welt-bott*, melyek egyebek mellett ismeretterjesztő szándékkal közöltek távoli tájakról szóló összefoglalókat, levélkivonatokat.⁷⁶¹

A megszerzett tudás leírása, szintetizálása és terjesztése kizárólag a renden belül történt. A tudás összegyűjtésének, szakszerű leírásának és közzétételének helyei a francia, olasz és német nyelvterületen lévő egyetemi központok voltak, melyek rendelkeztek a megfelelően képzett tanári karral, a szükséges könyvtárral, laboratóriummal, obszervatóriummal és nyomdával. Harris kutatásai nyomán tudjuk, hogy a tudományos közlemények szerzői renden belüli státuszukat tekintve szinte mind négyfogadalmas

⁷⁵⁹ HARRIS, *Mapping Jesuit Science*, 213.

⁷⁶⁰ HARRIS, *Mapping Jesuit Science*, 216.

⁷⁶¹ HARRIS, *Mapping Jesuit Science*, 216.

rendtagok voltak, nagy többségük a rend kollégiumaiban tanított, illetve a királyi-császári udvarokban volt uralkodói alkalmazásban, mint a királyi sarjak tanítói, vagy hivatalos, udvari természettudósok.⁷⁶²

Harris a jezsuita rend sikerességét, a hatékony működés titkát elsősorban abban látja, hogy a rend, mint nagy távolságokon átívelő rendszer, biztosította a személyek és a tudás akadálytalan áramlását a szervezeten belül. Úgy véli, a Jézus Társaságot mint egy *long-distance network*öt, mint szociológiai modellt kell értelmezni. Ebben a modellben a működés feltétele a nagy hatótávolságú, nagy befolyással bíró központi hatalom, illetve a megfelelően képzett, elhivatott, az instrukcióknak megfelelően önállóan dönteni és cselekedni tudó végrehajtó személyek. E rendszerben kulcsfontosságú a résztvevők közötti kommunikáció minősége: a végrehajtóknak szabályos időközönként megbízható, alapos riportot kell küldeniük a központnak, hogy az a helyzetnek leginkább megfelelően tudjon további utasításokat adni.⁷⁶³

A Jézus Társaság berendezkedését, irányításának módját és braziliai gazdálkodásának rendszerét elemzi Dauril Alden több, nagy hatású publikációjában. *The Making of an Enterprise* címmel megjelent monográfiájában⁷⁶⁴ a jezsuita rendet mint organikus gazdasági egységet modellezi, mely Brazíliában a legnagyobb világi földbirtokosként kiterjedt cukornádültetvények és szarvasmarhatelepek felett diszponált. Kutatásai folytán árnyaltabban tűnik fel például a rend részvételének mértéke a cukortermelésben: Alden kimutatta, hogy a makacsul kitartó mítoszokkal ellentétben a Társaság korántsem volt monopolhelyzetben a gyarmati piacon e termék esetében sem.⁷⁶⁵ A telepeken ugyanis elsősorban a hozzájuk tartozó kollégiumok igényeit igyekeztek kielégíteni. Az Európába szállított cukor jelentős része szintén az európai rendházak asztalain végezte, nem értékesítették tovább. Érdekes az a kérdés is, hogy a rend maga konzervatív, vagy inkább újító szellemű volt-e a gazdálkodás módszereit illetően. Alden válasza szerint egyértelműen konzervatív, mivel az Európába exportált cikkeknek csak egy kisebb hányada került valóban az európai piacokra, nagyobb része a rend belső szükségleteit elégítette ki. A Brazíliába Európából és Ázsiából hozott, majd az Újvilágban meghonosított növények, a különböző zöldségfélék, citrusfélék, a bors, a fahéj termesztése szintén nem befektetési, vagy innovációs céllal történt, hanem a rendtagok

⁷⁶² HARRIS, *Mapping Jesuit Science*, 224-226.

⁷⁶³ HARRIS, *Mapping Jesuit Science*, 229.

⁷⁶⁴ DAURIL ALDEN, *The Making of an Enterprise. The Society of Jesus in Portugal, its Empire and Beyond*, Stanford, Stanford University Press, 1996.

⁷⁶⁵ ALDEN, *The Making of an Enterprise*, 425.

élelmezését szolgálta. Alden úgy véli, ezeknek a növényfajtáknak a meghonosítása elsősorban öncélú, kísérletező szándékkal történt, a rendet lukratív célok nem vezették.⁷⁶⁶

Az információ áramlásának akadálymentességével együtt járt a tárgyak cseréjének hatékonysága: a rend portugál asszisztenciájának különböző pontjairól gyorsan eljutottak az egyszerű használati tárgyak, vagy akár a luxustermékek a Föld más vidékein lévő jezsuita rendházakba. A provinciák közötti szokásos felosztás szerint a Távols-Keletről érkezett a tea, a selyem, a porcelán étkészlet, míg a cukrot, a dohányt és a kakaót Brazília szállította. Feltételezhető, hogy mindezek beszerzéséhez, vagy a szállítás lebonyolításához világi kereskedők szolgáltatásait is igénybe vették.⁷⁶⁷ A tárgyak kontinenseken átvitelő utazására jó példa Fáy atya esete. Mint 1753-ban írja haza édesanyjának,⁷⁶⁸ Maranhão-ban is van ananász, ilyen gyümölcsöt már látott egyszer Nagyszombatban, de az itteni sokkal nagyobb és finomabb. Kérdés, hogy az Újvilágból milyen módon jutott el az Óvilágba, egy távoli, közép-európai városba ez a csupán a trópusokon honos gyümölcs. Fáy atya ellenkező irányú vándorlásra is szolgáltat példát: ugyanis Brazíliába magával vitte a sógornőjétől, László bátyjának feleségétől kapott saláta- és petrezselyem-magokat, hogy ott neveljen belőlük novényt.⁷⁶⁹ Nem tudjuk, végül sikerrel járt-e a telepítés, de vélhetően nem, hiszen Fáy atya többször panaszkodott az egyoldalú táplálkozásra, mely csak húsból és gyümölcsből áll. Ezen kívül többször áthelyezték, három év alatt legalább háromszor, így nem valószínű, hogy hasznát vette az ajándéknak.

Alden nem látja bizonyítottnak azt a feltételezést, miszerint a jezsuiták a világkereskedelemben vezető pozíciót töltötték be a 17.-18. században, illetve, hogy arra akár csak törekedtek volna. Charles Boxer kijelentésének megalapozottságát, miszerint a jezsuiták lettek volna az első multinacionális vállalat, kétségbe vonja, azt anakronisztikusnak és nem megfelelőnek tartja.⁷⁷⁰ Ugyanis a provinciák között soha nem történt tőkeátadás, a római központ soha nem rendelkezett közvetlenül a provinciák bevételeivel, így nem adott direkt utasítást annak felhasználási módjára vonatkozóan sem. Nem volt a rendnek egy világosan elkülönülő „menedzseri” állománya, akiknek a döntéshozás volt a feladatuk, ezen kívül a rend nem volt horizontálisan és vertikálisan integrált szervezet, mint a modern nemzetközi cégek. Csak annyiban tekinthető multinacionális vállalatnak, amennyiben egy bizonyos, speciális

⁷⁶⁶ ALDEN, *The Making of an Enterprise*, 427-429.

⁷⁶⁷ ALDEN, *The Making of an Enterprise*, 548-549.

⁷⁶⁸ FOLTIN János (kiad.), *Fáy Dávid múlt századi hithirdető levelei Amerikából*, Budapest, Hunyadi Mátyás Intézet, 1890, 26.

⁷⁶⁹ FOLTIN, *Fáy Dávid*, 26.

⁷⁷⁰ ALDEN, *The Making of an Enterprise*, 668-669.

szolgáltatást nyújtott, és ezt egy mobilis, nemzetközi „szakembergárdával”, az államhatárokon átnyúlva tette.

III.2.2. A DÉL-AMERIKAI FELFEDEZŐ UTAK TUDOMÁNYOS HOZADÉKA

A Jézus Társaságon kívül még egy, igen nagy súlyú szereplő igényelt megbízható, pontos adatokat a tengerentúli gyarmatok állapotáról, mégpedig a portugál állam. Az egymással párhuzamosan létező, két információs rendszer lényegében egymással konkurált a brazil gyarmatokról való ismeretek megszerzésében. E versenyben a 18. század második felében az állam kerekedett felül, a jezsuita rend száműzésével lényegében eliminálva ellenfelét. A mindenkori kormány elsődleges célja a megszerzett adatok birtokában a gyarmati természeti és gazdasági környezet mind hatékonyabb kihasználása volt, melyhez esetenként más, külpolitikai célok is társultak, mint például a határmegállapító expedíciók esetében az 1750-es években.

Az információs háló brazíliai megvalósulását *Ângela Domingues* vizsgálta egy 2001-ben napvilágot látott tanulmányában.⁷⁷¹ Rámutatott a rendszerben résztvevő ágensek társadalmi állásának, tanultságának, nemzeti hovatartozásának sokféleségére, melynek következménye a beszámolók műfaji és tartalmi sokszínűsége. A kormányzatnka prezentált eredmények listája a legegyszerűbb katalógusoktól a térképekig, a flórát és faunát ábrázoló akvarellekig, lepréselt növényekig, sőt élő állatokig terjedt. A központi kormányzat és az informátorok közötti összekötő kapocs a legtöbb esetben az adott terület kormányzója, aki esetenként, például a határmegállapító expedíciók idején, koordinálja a munkát, kiadja az utasításokat, biztosítja a szükséges pénzügyi fedezetet, illetve megszabja a kész beszámoló formáját, valamint gondoskodik a kormányzatnak szánt küldemények célba juttatásáról.⁷⁷² A begyűjtött információktól azonnali kézzelfogható eredményt vártak: a dél-amerikai gyógynövények hatását a lisszaboni *Hospital Real Militar* betegein próbálták ki, a *Jardim Botânico da Ajuda* tudósai az indigóból kíséreltek meg jobb festőtulajdonságú variánst előállítani, míg az Amazonas-medence értékes fáit az *Arsenal Real* használta fel hajóépítésre. A 18. század második felében a dél-amerikai gyarmaton új, tömegtermelésre alkalmasabb dohány-, rizs- és gyapotfajták meghonosításával kísérleteztek, illetve Francia Guyanából áttelepítették az eredetileg Ázsiában honos, de már akklimatizálódott szerecsendiót, fahéjat és

⁷⁷¹ Ângela DOMINGUES, „Para um melhor conhecimento dos domínios coloniais: a constituição de redes de informação no Império português em finais do Setecentos”, in *História, Ciências, Saúde – Manguinhos*, 2001 (8.), 823-838.

⁷⁷² DOMINGUES, *Para um melhor conhecimento*, 827.

borsot. A kormányzat célja a fiziokratizmus szellemében a gyarmatok mezőgazdaságának, illetve ily módon azoknak az anyaországtól való gazdasági függésének erősítése volt.⁷⁷³ Domingues úgy véli, a portugál kormányzat szándékai ellenére nem aknázták ki a kellő mértékben a gyarmatokról beszerzett tudományos ismereteket, illetve nem illesztette be megfelelően azok tanulságait adminisztrációs céljaiba és gazdasági programjaiba.

Ângela Domingues egy másik tanulmányában⁷⁷⁴ az Amazonas-medencébe irányuló 18. századi portugál utazások kapcsán azt vizsgálta, ezek az utazások milyen konkrét eredménnyel jártak megrendelőjük, a portugál kormány számára. Az állam célja ugyanis az volt, hogy a déli földrészen minél nagyobb területet vonjon a saját érdekszférájába. Ez a törekvés a *Tratado de Limites* megkötése, 1750 után öltött konkrét formát, melynek eszközei az Amazonas mentén megalapított erődök és kereskedelmi telepek, illetve a terület természeti adottságainak gazdasági kihasználása voltak. Az Amazonas-medence szisztematikus feltérképezését, illetve az Amazonas északnyugati mellékfolyóinak újbóli felmérését az 1780-as évek tudományos expedíciói végezték el. Ezek közül a legeredményesebb az 1783-1793 között Pará, Rio Negro, Mato Grosso és Cuiabá kapitányságok szinte teljes területét bejáró expedíció volt.⁷⁷⁵ A „filozófiai utazás” („*viagem filosófica*”) megrendelője, előkészítője és koordinátora az 1768-ban alapított *Jardim Botânico da Ajuda* igazgatója, egyben a coimbrai egyetem természettudományi katedrájának vezetője, *Domenico Vandelli* (1730-1815) volt. Az ismert természettudós, a botanikus kert alkalmazásában álló *Alexandre Rodrigues Ferreira* (1756-1815) vezette „filozófiai utazás” célja az 1778-as Santo Ildefonso-i szerződést követően ismételten a portugál-spanyol határ mentén fekvő területek feltérképezése, távolabbi célként pedig a természeti környezet megismerésével annak minél teljesebb körű gazdasági kiaknázása lett. A szervező instrukcióinak megfelelően a csapat tagjainak például a gazdasági szempontból hasznos fémek, arany, platina, ezüst, ólom, réz, stb. után kellett kutatnia, illetve meg kellett vizsgálnia annak lehetőségét, hogy ezek kitermelhetők-e gazdaságosan.⁷⁷⁶ Az expedíció kutatásai alapján azonban nem csak a természeti, hanem a társadalmi környezetről is hasznos információkat gyűjtöttek: a portugál jelenlét és a gyarmatosítás folyamata így rekonstruálhatóvá vált. Ezen kívül a botanikai és zoológiai ismeretek jelentős bővüléséhez is

⁷⁷³ DOMINGUES, *Para um melhor conhecimento*, 830.

⁷⁷⁴ Ângela DOMINGUES, „Viagens científicas de exploração á Amazônia de finais do século XVIII”, in *Ler História*, 1990 (19.), 105-125.

⁷⁷⁵ DOMINGUES, *Viagens científicas*, 118-120.

⁷⁷⁶ Az expedíció bányászati vonatkozásairól lásd Silvia F. de M. FIGUEIRÔA et al., „Aspectos mineralógicos das "Viagens Filosóficas" pelo território brasileiro na transição do século XVIII para o século XIX”, in *História, Ciências, Saúde – Manguinhos*, 2004 (11.), 713-729. http://www.scielo.br/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0104-59702004000300009&lng=en&nrm=iso. Utolsó letöltés: 2011.01.06.

hozzájárult az expedíció a több ládányi növényi és állati preparátum, illetve az amazóniai élővilág néhány példányának hazajuttatásával.

A globális információáramlás egyik szemléletes példája az újvilágból importált gyógynövények használata az európai orvoslásban.⁷⁷⁷ Domingues a kérdéssel foglalkozó tanulmányában kiemeli a portugál felfedező utak fontosságát a mezőgazdasági technikák, a növényi és állati eredetű termékek, illetve az állat- és növényfajok kontinensek közötti cseréjében. A felfedezések azonban egyúttal a járványos betegségek, mint a himlő, a pestis, a szifilisz, vagy a sárgaláz térhódításával is jártak, melynek következménye az Újvilág demográfiai katasztrófája lett. A brazíliai őslakosok a járványok elől az őserdő távoli vidékeire kerestek menedéket, vagy egy-egy misszionárius falujába húzódtak, akiknek már csak tisztüknél fogva is gyógyító erőt tulajdonítottak.⁷⁷⁸ Az első európaiak, akik az indián medicináról beszámoltak, jezsuita hittérítők voltak, köztük *Manuel da Nóbrega* és *José de Anchieta* atyák. A hódítók az őslakosok által használt tradicionális gyógymódok közül jónéhányat átvettek, végül több növényfajtát, például a kinint, az ipekakuanát, a kokalevelet, a dohányt és a *sarsaparilhát* gyógyszerként alkalmazták az európai orvoslásban. A 18. század az európai orvostudomány megújulásának, az ősrégi hagyományokkal való leszámolásnak az évszázada: a laboratóriumokban és a kórházakban az Újvilágból származó növényfajok gyógyhatását tesztelték, illetve megpróbálkoztak meghonosításukkal.⁷⁷⁹

III.2.3. A MAGYAR JEZSUITÁK TUDOMÁNYOS EREDMÉNYEI

A jezsuita tudományosság egyik központi helyét a rend fennállásának első három évszázadában vitathatatlanul a Germán Asszisztenciához tartozó egyetemek foglalták el. A jezsuita rend természettudományos munkásságát tárgyaló régebbi szakmunkák a virágkort a 17. század elejére teszik, melynek a jezsuita tudósokkal kapcsolatban álló Galileo Galilei 1633-as perével és tanainak elítélésével vége szakad. A korábbi szakirodalom a 18. századot mint a jezsuita tudományosság hanyatló korszakát írta le, melyben a rend a felvilágosodás ellenségeként, a tudományos haladás kerékkötőjeként szerepelt. *Marcus Hellyer* a témával

⁷⁷⁷ A témáról bővebben lásd Ângela DOMINGUES, „The Portuguese Discoveries and their Influence on European Medicine”, in *Workshop Plantas Medicinais e Fitoterapêuticas nos Trópicos*, Instituto de Investigação Científica Tropical, 2008, 1-13 (előadás).
http://www2.iict.pt/archive/doc/A_Domingues_wrkshp_plts_medic.pdf Utolsó letöltés: 2011.09.16.

⁷⁷⁸ DOMINGUES, *The Portuguese Discoveries*, 6.

⁷⁷⁹ DOMINGUES, *The Portuguese Discoveries*, 9-11.

foglalkozó tanulmányában⁷⁸⁰ rávilágít e felfogás egyoldalúságára és torz voltára. Úgy véli, a jezsuita tudományszemlélet legfontosabb ismertetőjele a teológiai uniformításra való kötelezettség és az intellektuális szabadság közötti feszültség. A doktrínáktól való eltérést a renden belüli cenzúra figyelte, mely minden publikált műre kiterjedt. Hellyer megállapítja, hogy noha a felszínen a skolasztikus tradíciókhoz ragaszkodónak látszanak a 18. századi tudományos művek, valójában igen sok esetben a legmodernebb tudományos eredményeket építik be ezekbe a szerzők. Ilyen például a légnyomás kérdése, melyet egy 1714-ben megjelent írás már nem a hagyományos *horror vacui* elmélettel magyaráz, hanem barométerrel végzett kísérletekkel támaszt alá.⁷⁸¹ A 18. század közepén a jezsuita tudósok nem csak az általuk végzett fizikai-kémiai kísérletek tanulságait építették bele tudományos munkáikba, hanem például protestáns természettudósok eredményeinek felhasználása is mindennapos. Az 1750-es években alakultak meg a német egyetemeken az önálló természettudományos tanszékek, melyeknek immár elismert, csak ezzel a tudományággal foglalkozó oktatói lettek, akik tankönyveket adtak ki, illetve a jól felszerelt laboratóriumokban tudományos kísérleteket végeztek.⁷⁸² Mindezek ellenére a már említett dichotómia a tridenti dogmákhoz való hűség fenntartása és a kortárs tudományos irányzatok és eredmények felhasználása között a 18. században mindvégig a jezsuita tudományosság fő ismertetőjele maradt.

A Germán Asszisztenciához tartozó, Grão-Pará e Maranhão államban tevékenykedő jezsuiták a tudomány jónéhány ágában alkottak maradandót. A 17. század neves asztronómusa a cseh származású *Valentin Stansel* (1621-1705), aki misszionáriusként került Brazíliába, majd a Salvador városbeli jezsuita kollégium tanára és előljárója lett. Csillagászati megfigyeléseit több kötetben publikálta, többek között a később róla elnevezett üstökös felfedezését. Eredményeire Newton is reflektált *Philosophiae Naturalis* című alapvető művében.⁷⁸³ A svájci szülőktől származó matematikus, csillagász, *Alois Konrad Pfeil* atya (1638-1701) az északnyugat-amazóniai régióban tevékenykedett, ahol a spanyol-francia-portugál közös határvidéket térképezte fel. A portugál uralkodó utasítására 1701-ben visszatért Portugáliába, ám útközben hajótörést szenvedett, feljegyzései elvesztek.⁷⁸⁴ A *tupi* nyelv leírója az az *Anselm Eckart* atya (1721-1809) volt, aki az 1750-es évek közepétől az

⁷⁸⁰ Marcus HELLYER, „Jesuit Physics in Eighteenth-Century Germany: Some Important Continuities”, in John O’MALLEY (szerk.), *The Jesuits: Cultures, Sciences, and the Arts, 1540-1773*, Toronto, University of Toronto Press, 1999, 538-554.

⁷⁸¹ HELLYER, *Jesuit Physics*, 543.

⁷⁸² HELLYER, *Jesuit Physics*, 543.

⁷⁸³ Johannes MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa in Portugiesisch- und Spanisch-Amerika. Band 1: Brasilien (1618-1760)*, Münster, Aschendorff Verlag, 2005, 182-185.

⁷⁸⁴ MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa*, 186.

1780-as évekig tartó időszakról szóló naplójában a jezsuiták száműzésének történetét, a germán asszisztenciához tartozó rendtagok hányattatásait örökölte meg. Tudunk arról, hogy több indián nyelvre lefordította a katekizmust, e művei azonban nem maradtak ránk. Missziós évei alatt, 1753-1757 között készült tupi nyelvtanát Murr közölte Journaljában *Specimen Linguae Brasilicae Vulgaris* címmel.⁷⁸⁵

A Germán Asszisztenciához tartozó, de spanyol felségterületeken szolgáló jezsuita atyák voltak a legkorábbi felfedezői-leírói az Amazonas folyónak. Quito provinciából a Solimões folyón leereszkedve jutott el a folyótorkolathoz, majd onnan Európába 1689-1691-ben a cseh származású *Samuel Fritz* (1654-1725), 1749-1751-ben a magyar származású *Brentán Károly* (1694-1753), illetve a rend kiűzését követően, 1768-ban a grazi születésű *Franz Veigl* (1723-1798). Maranhão állam kartográfiájának két igen nagy hatású képviselőjének azonban Szentmártonyi és Szluha atyákat kell tartanunk. Szentmártonyi Ignác az Amazonas és a Rio Negro feltérképezéséhez járult hozzá csillagászati méréseivel, ezen kívül a *Sequentes Notitias* című, a Rio Negro mentén élő indián törzseket felsoroló dokumentum révén az etnográfia számára is szolgáltatott kutatási anyagot. Szluha János a Pindaré folyó mentén misszionáriuskodva többek között az általa és Fáy Dávid atya által evangelizált *guajajara*, *amanayé* és *gamella* indiánokról készített beszámolót, illetve neki tulajdonítható a jezsuiták Maranhão alprovinciáját ábrázoló 1753-as térkép is.

A külföldi és a magyar nyelvű szakirodalomban régóta ismert, tengerentúlról küldött, nyomtatásban már a 19. század végén kiadott levelei nyomán Fáy Dávid etnográfiai munkássága a leginkább feltárt.⁷⁸⁶ A leveleket etnográfiai szempontból elemző Boglár Lajos⁷⁸⁷ szerint Fáy tudósít elsőként a gamella indiánok törzséről, míg az alapműnek számító, 1948-as kiadású *Handbook of the South American Indians* az amanayé indiánokról szóló beszámoló elsőségét adja az atyának. Szluha, illetve Szentmártonyi atya ilyen irányú érdeklődéséről és beszámolóiról egyik szerző sem tesz említést. Szentmártonyi atyának a Rio Negro mentén élő törzsekről szóló beszámolójára Robin Wright hívta fel a figyelmet a *baniva* indiánokról szóló monográfiájában. Szluha atya 1753-1756 között Magyarországra küldött levelei pedig mindeddig ismeretlenek voltak a tudományosság előtt. Balázs Dénes tudományos tevékenységüket felfedező-kartográfusi szempontból értékelte több

⁷⁸⁵ MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa*, 187-188.

⁷⁸⁶ A levelek egyik legelső magyar nyelvű közlését lásd SZTANKOVICS Ödön (ford.) „Zakarjás János és Fáy Dávid délamerikai jezsuita misszionáriusok uti levelei”, in *Földrajzi Közlemények*, 1910 (38.), 215-236.

⁷⁸⁷ BOGLÁR Lajos, „The Ethnographic Legacy of Eighteenth Century Hungarian Travellers in South America”, in *Acta Ethnographica*, 1955, 313-358.

publikációjában.⁷⁸⁸ Az eddigi ismereteket szintetizáló, de sajnos sok tárgyi tévedést is átvevő leírásaiban igyekezett a magyar jezsuiták által az Újvilágban megtett felfedezőutak útvonalát rekonstruálni.

Megállapítható, hogy odahaza, az Osztrák Provincia tudományos életében leginkább Szentmártonyi atya, illetve Szluha János játszott-játszhatott szerepet, előbbi grazi, majd hazatérése után zágrábi tanárkodásával, utóbbi pedig a győri kollégium rektoraként. A természettudományos publikációkat mindazonáltal egyikük sem gyarapította: Szentmártonyi *kaj* nyelvtenán kívül nem tudunk nyomtatásban megjelent tudományos művükről. Szluha atya földrajzi információi valószínűleg csak áttételesen jelenhettek meg levelezőtársa, a híres természettudós Reviczky Antal matematika-fizika-asztronómia tankönyveiben. A Dél-Amerikában begyűjtött tudás átadását még egy tényező gátolhatta, nevezetesen a jezsuiták kiűzése előbb a portugál, majd a spanyol gyarmatokról, melyet 1773-ban a rend feloszlatása követett. A rendtagok deportálásával a távoli kontinensekről Európába irányuló információs csatornák tehát már jóval 1773 előtt bezárultak, hogy a magyar származású atyák tudományos eredményeit csak a 20. század közepén-végén fedezzük fel újra.

⁷⁸⁸ BALÁZS Dénes, *Magyar utazók lexikona*, Budapest, Panoráma, 1993; BALÁZS Dénes, „Adalékok a dél-amerikai magyar utazók munkásságához. I. rész”, in *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok*, 1986 (2.), 21-24.; BALÁZS Dénes, „Adalékok a dél-amerikai magyar utazók munkásságához. II. rész”, in *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok*, 1991 (9.), 31-42.

III.3. ETNOGRÁFIAI HAGYATÉKUK

III.3.1. ÁTTEKINTÉS

III.3.1.1. Módszertani megközelítés

A dél-amerikai indián törzsek életmódját, világképét tanulmányuk tárgyává tevő tudományágak, az etnográfia és az antropológia sokáig nem figyelt fel a történelmi forrásokban olvasható, a bennszülött népek életére vonatkozó adatok hasznosíthatóságára. A 20. század második felében az antropológia és a történettudomány metszéspontjában kialakuló új tudományág, az *ethnohistory*, vagy „néptörténet” a 18. századi, sőt még korábbi írásos emlékekben található adatokat az etnológia módszereivel és fogalmai alapján igyekezett feldolgozni. Így egy bizonyos kultúráról kíséreltek meg történelmi források bevonásával és értékelésével időben lineáris, holisztikus képet alkotni. Amikor *Neil Whitehead* az Amazonas-medencét és annak lakóit érintő tudományos kutatások módszereiről értekezik,⁷⁸⁹ megállapítja, hogy a térség antropológiai kutatása a 20. század végén új irányt vett, melynek egyik jele a holisztikus szemléletű archeológiai, a történettudományi és az etnológiai tanulmányok növekvő száma. A legjelentősebb fordulat, hogy a térségre immár nem a „történelem nélküli népek” lakóhelyeként tekintenek, melytől idegen mindenféle időbeni, történelmi jellegű változás.

A térség felé forduló érdeklődés első hírnökének *John Hemminget*, annak is *Red Gold* című munkáját tartja. A kutatás több ma divatos irányát megjelöli, például az etnicitás problémáját, vagy a pandémiás hullámok megrajzolását. Ilyen még az indián közlőktől származó beszámolók elemzése, melyek esetében annak kérdése is felmerül, hogy a szövegek közül melyek tekinthetők mítosznak, és melyeknek van tényleges történelmi alapja. *Whitehead* megjegyzi,⁷⁹⁰ szükség lenne további levéltári kutatásokra, hogy a jelenlegi, szűkös forrásokon alapuló, mozaikos tudást bővíteni lehessen. Bár a térségben feltárt régészeti leletek száma egyre nő, eddig kevés figyelmet szenteltek annak, hogyan feleltethetők meg az archeológiai kutatások eredményei a múltbeli társadalmi és nyelvi változásokkal. Szintén új eredményeket értek el az indiánoknak az őket körülvevő környezethez való viszonyuk vizsgálatában, és többen rávilágítottak arra, hogy az őslakosok milyen kifinomult módszereket alkalmaztak a természeti erőforrások kiaknázásában. Ezen kívül ismét népszerű

⁷⁸⁹ Neil L. WHITEHEAD, „Recent Research on the Native History of Amazonia and Guayana”, in *L’Homme*, 1993 (126-128.), 495-506.

⁷⁹⁰ WHITEHEAD, *Recent Research*, 496.

annak vizsgálata, hogy a törzsek politikai-társadalmi berendezkedése hogyan változott az idők folyamán.

Boglár Lajos egyik, az antropológia legújabb módszereivel foglalkozó tanulmányában maga is reflektál a kérdésre, mégpedig a gyarmatosítás és az antropológia viszonyát vizsgálva.⁷⁹¹ A gyarmati korszakban keletkezett, az indiánok kultúráját leíró forrásokkal kapcsolatban felhívja a figyelmet arra a fontos tényre, hogy ezek többnyire konzervatív tendenciájúak, az indiánokat az európaiaktól eltérőként ábrázolták, így igazolva a gyarmatosítást, illetve később így konzerválva a fennálló gyarmati társadalmi-politikai viszonyokat. Hozzá kell még tenni, hogy sokszor maguk a megfigyeltek is jóváhagyták a megfigyelő antropológus észrevételeit, pusztán azért, mert a hatalmon lévőköt képviselte, így szükségszerűen torzult a felvett adatok valóságtartalma. *Boglár* megemlíti, hogy esetenként az antropológiai írások is a fennálló rendszert szándékoztak megőrizni, elsősorban a múlt értékeinek hangsúlyozásával. Szinte valamennyi korábbi antropológiai tanulmány ugyanis a jelen helyzet leírásakor, a kultúraváltás-kultúrávesztés eseteivel szembesülve, a múltbeli, hagyományos kultúra elvesztését az iparosodás, az állami adminisztráció, stb. behatolása nyomán szükségképpen negatív előjellel ábrázolja.

Az Amazonas-medence történetével foglalkozó historiográfiai munkák száma azonban még mindig gyér, köszönhetően a térség hatalmas kiterjedésének, az itt élő népek nagy számának, és nem utolsósorban a hiányos írásos és tárgyi forrásoknak. *Neil Whitehead* az Amazonas-térség gyarmati kori történelmét elemző tanulmányában két jellemző, mégis elhibázott kutatási módszerre mutat rá: az egyik a kerámialeletek elterjedtsége alapján modellezi egy nép expanziójának történetét, a másik pedig a jelenkori etnográfiai kutatások eredményeit vetíti vissza a múltba.⁷⁹² *Whitehead* tanulmányában a térség historiográfiájának, etnográfijának számos hibás, mégis általánosan elfogadott és alkalmazott premisszájára hívja fel a figyelmet. Először is, hamis az a feltételezés, hogy a gyarmatosítás hatására a társadalmi-kulturális változások a komplexből az egyszerű felé haladtak, mely egyféle modellt, mégpedig a hódítás-kereskedelem-missziók-rabszolgaság-beolvasztás lineáris láncolatát követte. Szintúgy hibás azt állítani, hogy valamennyi változást a hódítók idézték elő az őslakos társadalomban, ezzel szemben előfordult, hogy az indiánok viselkedése bizonyult döntőnek a gyarmatosítás időszakában. Ilyen volt például az indián szövetségesek alkalmazása a gyarmatosító háborúk folyamán, akik segítsége nélkül bizonyára nem kerülhetett volna sor az

⁷⁹¹ BOGLÁR Lajos, „Akcióantropológia”, in BOGLÁR Lajos, *A kultúra arcai*, Budapest, Napvilág kiadó, 2001, 83-93.

⁷⁹² Neil L. WHITEHEAD, „Ethnic Transformation and Historical Discontinuity in Native Amazonia and Guayana, 1500-1900”, in *L'Homme*, 1993 (126-128.), 285-307.

ellenséges törzsek leigázására.⁷⁹³ Elég csak arra gondolni, hogy a 18. század közepe előtt sem a portugál, sem a spanyol korona nem vette ténylegesen birtokába a magának vindikált területeket, a gyarmatokat elválasztó határvonalat is csak az 1750-es *Tratado* után kezdték el felmérni a nagyrészt feltáratlan interiorban.

Whitehead szerint elhibázott az a koncepció is, mely az indián társadalmakat statikusnak, változatlanoknak gondolja, illetve ténynek veszi, hogy a még „érintetlen” törzsek az európai behatolóktól nem befolyásolt, „romlatlan” neolitikus életmód képviselői voltak.⁷⁹⁴ Ez a feltételezés leginkább a pandémiás vizsgálatoknál jelenthet problémát, több okból is. Egyrészt, olyan indián közösségek körében is terjedtek az Európából behurcolt betegségek, akik maguk nem is találkoztak európai emberrel. Másrészt a halálozási adatokra alapozott demográfiai adatok megbízhatatlanok, lévén, hogy a jelenlegi etnográfiai alaphelyzetet vetítik ki a múltba. Whitehead felhívja a figyelmet arra is, milyen bonyolult kölcsönhatás áll fenn az indián közösségek és a természeti környezet között: az indiánok relatíve szélsőséges viszonyokhoz is gyorsan alkalmazkodtak, illetve meglepően nagy mértékben alakították át az Amazonas-medence bioszféráját. Ebből következően az indiánok lakóhelyének és életmódjának két alaptípusra, a partmenti-szárazföldi és a belterületi-folyómenti települések rendszerére egyszerűsítése mesterséges besorolás.⁷⁹⁵ A partmenti területekért folytatott törzsi harcok sem pusztán területi hódításként értelmezendők, ennél sokkal tágabb motivációk vezethettek ide, így a vezetőváltás, a regionális kereskedelmi irányok megváltozása, kulturális okok, vagy jobb földművelési adottságok.

Több bizonyíték szól amellett, hogy az Amazonas felső folyása, a Rio Negro és az Orinoco medence egyetlen összefüggő távolsági kereskedelmi útvonalhálót alkotott, melyen aranytárgyak és jadekövek utaztak. Ez az egész kontinensen átnyúló kereskedelmi láncolat bizonyítja többek között a különböző nyelvi csoportok közötti jól működő politikai kapcsolatok létezését, illetve a különböző nyelvcsoporthoz nagy területi elterjedtségét. Whitehead megállapítja, hogy az a modell, mely az európai hódítók tényezésének tulajdonítja az indián kultúrák eltűnését, illetve radikális átalakulását, túlságosan egyszerűsítő, és nem számol az őslakosok, mint történelmi aktorok létevel.⁷⁹⁶ Whitehead úgy véli, az a tény, hogy az indián kultúrák majd’ fél évezreden át állandó kapcsolatban voltak az európai és afrikai kultúrák hordozóival, inkább az őslakos kultúrák életrevalóságát és alkalmazkodóképességét bizonyítja, melynek segítségével hagyományaik egy részét a 20. századig meg tudták őrizni.

⁷⁹³ WHITEHEAD, *Ethnic Transformation*, 286.

⁷⁹⁴ WHITEHEAD, *Ethnic Transformation*, 289.

⁷⁹⁵ WHITEHEAD, *Ethnic Transformation*, 292.

⁷⁹⁶ WHITEHEAD, *Ethnic Transformation*, 296-297.

Az indián társadalmak vizsgálatakor igen fontos e tényező szem előtt tartása, nem célravezető ugyanis a jelenkori etnográfiai leírások adatait a múltba vetíteni, hiszen igen sok törzs történetét legalább 500 évre visszamenőleg megfelelőképpen rekonstruálni lehet a történelmi források használatával is.⁷⁹⁷

III.3.1.2. Indián törzsek a 18. századi brazil területeken

Az az őslakos társadalmakról alkotott kép tehát, mely az indiánokat mint az érintetlen őserdő paradicsomi állapotban létező lakóit ábrázolja, hamis. Ennek egyik kézzelfogható bizonyítéka, hogy maguk az indiánok, illetve mezőgazdasági tevékenységük átalakította az Amazonas-menti őserdő flóráját, mégpedig a korábbi általános vélekedéssel ellentétben nem negatív, redukáló irányba. *William Balée* tanulmányában⁷⁹⁸ Maranhão állam őserdeinek növényállományát vizsgálta, és arra a következtetésre jutott, hogy az indiánok által telepített mesterséges, mára elvadult ültetvényeken, „kertekben” nagyobb a biodiverzitás, mint az emberi beavatkozástól még nem érintett őserdő területén. Ezeken a területeken ugyanis az indiánok a táplálkozás szempontjából hasznos növényfajok magját szórták szét, jellemzően az éppen lakott település körül. Ilyen alapon támadható az a vélekedés, mely szerint az emberi beavatkozás szükségképpen káros az esőerdő flórájára.

Az őserdőben élő, vándorló-gyűjtögető, halászó-vadászó törzsek életmódja sok tekintetben hasonlóságot mutatott egész Amazóniában, valamint az északkeleti-keleti partvidéken. Számtalanféle ehető gyümölcsöt ismertek és gyűjtöttek, ezek közül Európában csupán az ananász (*Ananas comosus*), illetve a maracujafélék ismertek. A különböző pálmaféléket nem csak gyümölcseikért keresték fel, hanem például a copaíba-fa (*Copaifera officinalis*) törzséből nyerték ki az értékes copaíba-olajat, melyet gyógyászati célokra használtak fel az indiánok, illetve kereskedtek is vele, hiszen Európában is keresett gyógyszeralapanyag volt.⁷⁹⁹ Sokféle féldomesztikált növényfajtát ismertek, melyeket elsősorban élelmi célból termesztettek, egyesekből nyílmérget, festőanyagot, vagy éppen építőanyagot nyertek.⁸⁰⁰ Gyűjtögetéssel is igyekeztek némi többletre szert tenni: az őserdőből gyűjtötték például a vadgyapotot (*Gossypium hirsutum*), a kakaót (*Theobroma cacao*), illetve egy dohányfajtát (*Nicotiana tabacum*). Egyebek mellett ezek voltak a „*drogas do sertão*”, melyeket Európában haszonnal értékesített a jezsuita rend.

⁷⁹⁷ WHITEHEAD, *Ethnic Transformation*, 298-299.

⁷⁹⁸ William BALÉE, „Indigenous Transformation of Amazonian Forests: An Example from Maranhão, Brasil”, in *L'Homme*, 1993 (126-128.), 232-253.

⁷⁹⁹ Jorge COUTO, *A construção do Brasil*, Lisszabon, Edições Cosmos, 1997, 80-81.

⁸⁰⁰ COUTO, *A construção do Brasil*, 71-72.

Az őslakosok számára fontos fehérjeforrást jelentettek az édesvízi teknősök (*Podocnemis* fajok), melyeknek nemcsak a húsát, hanem a tojását is fogyasztották, illetve páncéljukat is felhasználták. Mind a halban gazdag Amazonas és mellékfolyói mentén, mind pedig a tengerparti sávban élő törzsek számára a legfőbb élelmezési cikk a hal volt, melyet horoggal, vagy hálóval, illetve méreggel zsákmányoltak. Sikerrel ejtették el a nagy testű vízi emlősöket, a manátuszokat is (*Trichechus manatus*, illetve *Trichechus inunguis*).⁸⁰¹ A szárazföldi állatok közül elsősorban a rágcsálókra vadásztak, így a legnagyobb testű, vízi életmódot folytató rágcsálóra, a kapibarára (*Hydrochoreus hydrochoraeris*), illetve a nyúlmezetű agutira (*Dasypsecta aguti*) és a pettyes pakára (*Cuniculus paca*). Az emlősök közül a tapír (*Tapirus terrestris*, anta), illetve a disznófélék közül a pekari (*Tayassu tajacu*) jelentette a legnagyobb zsákmányt.⁸⁰²

Az indiánok táplálékának gerincét adó maniókagyökér hosszadalmas feldolgozási folyamaton megy át, mielőtt fogyasztható lesz, ugyanis természetes formájában mérgező ciánsavat tartalmaz. Az indiánok a gyökereket összezúzták, majd kicsepegtették belőle a mérgező levet, így egy friss, rövid ideig eltartható, kásaszerű masszát („*farinha de pau*”, szó szerint „faliszt”) kaptak. A hosszú ideig ehető, szárított maniókaliszt neve „*farinha de guerra*” volt, ami arra utal, hogy hadjáratok alkalmával, vagy înséges időkben folyamodtak ezekhez a készleteikhez.⁸⁰³ A maniókának édes változatát is termesztették, de elterjedtebb volt a másik fajta, mivel ez a betegségekkel és a kártevőkkel szemben ellenállóbb.

A portugál gyarmati területeken élő indiánok néhány népcsoportjánál kialakult egy olyan társadalmi berendezkedés, melyben a katonai és a vallási vezetés egy szűk „arisztokrata” kör kezében volt, akik a tömegeket felhasználták saját expanzív politikájuk, a szomszédos törzsek ellen vezetett rabszolgaszerező hadjárataik kivitelezésében. Az amazóniai indiánok túlnyomó többségénél azonban az exkluzív felső vezetői hatalom teljességgel ismeretlen fogalom volt. Ilyen volt például a *tupi-guarani* nyelvcsaládba tartozó törzsek társadalma, akiknél a vezető („*morubixaba*”) személyéről szinte kizárólag jó szónoki képességei döntöttek. A vezetők ugyanis csupán a rábeszélés eszközével élhettek csoportjuk tagjai felé, amire jellemzően háborús időkben volt szükség. A *tupi* törzseknél a közösséget érintő ügyekben a döntés joga az öregek tanácsánál volt, például a település elhagyásának és új táborhely keresésének kérdésében. A társadalom alapegysége a nagycsalád, ezen felül a

⁸⁰¹ COUTO, *A construção do Brasil*, 72-76.

⁸⁰² COUTO, *A construção do Brasil*, 76-79.

⁸⁰³ COUTO, *A construção do Brasil*, 83-84.

hasonló nyelvet beszélők laza közösséget, törzset alkotnak.⁸⁰⁴ A törzsekkel találkozó első európaiak számára az indiánok legelrettetőbb szokása az antropofágia volt, melynek létezése alapján a korabeli beszámolók szerzői az indiánok emberi mivoltát is megkérdőjelezték. Elsősorban az északkeleti part mentén élő tupi népek gyakorolták a kannibalizmust, mégpedig a háborúban elfogott ellenségek feláldozása útján. A szimbolikus-mágikus, az ellenség erejét megtörő, egyben a közösség túlélését biztosító rituálé a legújabb kutatások szerint élelmezési célokat is szolgált. Egyes kutatók szerint ugyanis a partvidéken a népsűrűség növekedésével az amúgy is szűkös vadászati lehetőségek gyakorlatilag megszűntek, így az emberi hús fogyasztása a nélkülözhetetlen fehérjepótlást biztosította az itt lakó népek számára.⁸⁰⁵

Az egykori dél-amerikai portugál gyarmatok területén jelenleg is több indián népcsoport él. Mostani lakóhelyük természetesen nem feltétlenül azonos a 18. századival, és a gyarmati kori források, noha jelentékeny számban fennmaradtak, nem mindig teszik lehetővé e törzsek korabeli elhelyezkedési mintájának megrajzolását. A 16.-17. századi források még csupán a partmenti törzsek leírására szorítkoztak, hiszen ezekkel kerültek közelebbi kapcsolatba. A hasonló nyelvet beszélő, egymással szinte folyamatosan háborúzó törzseket egységesen a *tupi* megnevezéssel illették, és az általuk használt nyelvet tekintették a *língua geralnak*.⁸⁰⁶ A tupi népcsoportok között-mellett élő, velük ellenséges törzseket a korabeli források a *tapuia* gyűjtőnévvel illették, tekintet nélkül önelnevezésükre, illetve az általuk beszélt nyelvre. A korai szerzők megjegyzik, hogy a tapuiák voltak a terület előző urai, de a tupik átvették felettük a hatalmat és megsemmisítették, vagy az interiorba üzték őket.⁸⁰⁷

A tupi-tapuia dichotómia többé-kevésbé megfeleltethető a Brazília területén beszélt két fő nyelvcsaládnak, a *makro-tupinak*, illetve a *makro-jênek*, ezeken kívül még több kisebb-nagyobb nyelvcsalád, mint a *karib* és az *aravak*, illetve több elszigetelt nyelv beszélői élnek ma is a kontinensnyi országban. A ma a brazil Felföldön élő, *makro-jê* csoporthoz tartozó őslakosok eredeti lakóhelye a feltételezések szerint a São Francisco-Araguaia-Tocatins folyók vidéke lehetett, innen az évezredek során több migrációs hullám indulhatott észak és kelet felé, ez egyúttal a nyelvek fokozatos elkülönülését eredményezte. E migrációs folyamat keretében kerültek például a *timbirák* és a *tremembék* a mai Maranhão és Piauí államok területére.⁸⁰⁸ A *makro-tupi* nyelvcsaládba tartozó törzsek őshazája az archeológiai leletek

⁸⁰⁴ COUTO, *A construção do Brasil*, 95-98.

⁸⁰⁵ COUTO, *A construção do Brasil*, 101-109.

⁸⁰⁶ John M. MONTEIRO, „The Crises and Transformation of Invaded Societies: Coastal Brazil in the Sixteenth Century”, in Frank SALOMON - Stuart B. SCHWARTZ (szerk.), *The Cambridge History of the Native Peoples of the Americas. Vol. III. South America. Part 2.*, Cambridge, Cambridge University Press, 1999, 973-1025.

⁸⁰⁷ MONTEIRO, *The Crises and Transformation*, 973-975.

⁸⁰⁸ COUTO, *A construção do Brasil*, 52.

tanúsága szerint valószínűleg a Madeira folyásvidékétől keletre lehetett, innen indultak kb. 2000 évvel ezelőtt hódító útjukra északra, az Amazonas felső folyásához, délre, egészen a Paraguai és Uruguai folyókhoz, illetve délkeletre, az atlanti partvidék felé. Az Amazonas-medence északkeleti részén telepedtek le például az *omaguák*, míg a torkolatvidéken, illetve attól délre a *guajajarák*, vagy saját népvükön *teneteharák*.⁸⁰⁹

III.3.2. A MAGYAR JEZSUITÁK ÁLTAL LEÍRT NÉPCSOPORTOK

III.3.2.1. Guajajarák

A *tupi-guarani* nyelvcsaládba tartoztak a Fáy és Szluha atyák által São Francisco Xavier de Acarará missziójában evangelizált guajajarák, vagy saját törzsi elnevezésükön *teneteharák*. A guajajarák lakóhelyét a 20. század elejének etnográfiai kutatásai a *Mearim* és a *Pindaré* folyók mentén határozták meg, lakóhelyük tehát megfelelt a két évszázaddal korábbi állapotoknak. A 20. század első felében népességszámuk 2000 körül volt. A törzs első említése egy 1615-ös dokumentumban történt, ebben az évben vezetett ugyanis egy francia utazó expedíciót a Pindaré folyón.⁸¹⁰ A jezsuiták a 17. században többször megkíséreltek itt missziós telepeket alapítani, de csupán időleges sikerrel jártak, mivel a teneteharák az ellenséges gamelláktól való félelmükben elhagyták a területet. Az indiánokat követve, *Maracú* faluból kiindulva a jezsuiták is feljebb hatoltak a Pindaré folyón, és egy új falut alapítottak, *Acararát*.

A 20 századi első felében végzett etnográfiai felmérések szerint a többi partmenti tupi néphez hasonlóan a teneteharák is foglalkoznak földműveléssel, többek között kukoricát, édes és keserű maniókát, banánt termelnek. Még a huszadik század elején is fontos bevételi forrást jelentett számukra az európaiakkal való kereskedelemben az őserdőben gyűjtögetéssel szerzett gyapot, a *copaíba*-olaj, valamint a *babaçu* pálma termése. Mindennapi használati eszközeiket növényi rostokból készítik, de ismerik az agyagművességet is. A nagycsaládok által lakott tenetehara falvak egymástól függetlenek, a falu vezetőjének egyetlen feladata a külvilággal való kapcsolattartás. A falu körüli „kertekben” a nagycsaládok közösen művelik a földet, mely általában a férfiak feladata, míg a manióka fáradságos feldolgozása a nőkre hárul.⁸¹¹

⁸⁰⁹ COUTO, *A construção do Brasil*, 53-56.

⁸¹⁰ Charles WAGLEY – Eduardo GALVÃO, „The Tenetehara”, in Julian H. STEWARD (szerk.), *Handbook of South American Indians. Vol. 3. The Tropical Forest Tribes*, Washington, United States Government Printing Office, 1948, 137-148.

⁸¹¹ WAGLEY – GALVÃO, *The Tenetehara*, 138-141.

Fáy Dávid atya São Francisco Xavier de Acarará (ma Monção) és Maracú (ma Viana) missziójában a *guajajara* és a *jaquarapara* indiánok között evangelizált.⁸¹² Acararából írott, 1755-ös leveleit etnográfiai szempontból Boglár Lajos elemezte és értékelte úttörő, 1955-ös tanulmányában.⁸¹³ A *jaquaraparáról* sem a szakirodalomban, sem a korabeli forrásokban nem történik említés, a népcsoport azonosíthatatlan.⁸¹⁴ A misszióba Szluha atya érkezett először, 1753 szeptemberében. Mint írja, ez az egyik legnagyobb és legrégebben fennálló misszió Maranhão-ban, 500 lelket számlál. 33 éve alapították, de az indiánokat még ennyi idő alatt sem sikerült teljesen domesztikálni, időről-időre akadnak, akik visszaszöknek az erdőbe.⁸¹⁵ A magyar misszionárius beszámolójából a gondjaikra bízott indiánok mindennapjairól, szokásairól, nyelvéről, sőt még külsejéről is érdekes részleteket tudhatunk meg. Mint Fáy megjegyzi, a misszió már háromszor változtatott helyet, mivel a guajajarák félnek az ellenséges timbirák támadásaitól. Fáy atya ír védeneci mindennapi tevékenységéről is. Megtudhatjuk például, hogy az indiánok hogyan irtják ki az őserdőt, hogy a kapott tisztásokon, a „kertekben” aztán maniókát termesszenek. A fákat tudniillik kivágják, és hagyják a napon elszáradni, majd elégetik: az így nyert termőtalajba ültetik a maniókát, melyből liszt, majd kenyér készül.⁸¹⁶ Az indiánok az őserdő minden növényét hasznosítják: a fatörzsekből csónakokat vájnak ki, a kúszónövények indáiból kötelet készítenek, és van egy olyan növény is, melynek puha rostjaiból halászhálót szőnek. Az indiánok különféle terméseket gyűjtenek be: szegfűszeget, *copaíba*-olajat, a *babaçu*-pálma olaját. Ezen kívül több fa értékes faanyagot szolgáltat, melynek jó ára van Lisszabonban.⁸¹⁷

Az indiánok jelleméről, mindennapi szokásairól szólva Fáy atya megjegyzi, hogy borzasztóan lusták és nemtörődömek, nem igyekeznek az életben előrébb jutni. Mindennapi ételmük egy kis liszt és hal, ezzel megelégszenek. A bőrük színe sárgás-vöröses, és teljesen meztelenül járnak. Nem ismerik a törvényt, sem a vallást, és nincs vezetőjük sem, főemberük neve *toxiba*, de neki csak akkor engedelmeskednek, ha úgy tartja kedvük. A nyelvük kellemes, dallamos, érdekessége, hogy az igeragozásban többes számban négy személyt használnak.⁸¹⁸ Édesanyjának írt 1753-as levelében közli a Miatyánk fonetikus tupi nyelvű átírását, mely jóformán megegyezik az 1940-es években feljegyzett verzióval.⁸¹⁹

⁸¹² BOGLÁR, „The Ethnographic Legacy of Eighteenth Century Hungarian Travellers in South America”, in *Acta Ethnographica*, 1955, 313-358

⁸¹³ BOGLÁR, *The Ethnographic Legacy*, 333.

⁸¹⁴ BOGLÁR, *The Ethnographic Legacy*, 340.

⁸¹⁵ Ferences Levéltár, A budai zárdai irattára, I. könyv, 85.

⁸¹⁶ BOGLÁR, *The Ethnographic Legacy*, 344.

⁸¹⁷ BOGLÁR, *The Ethnographic Legacy*, 348.

⁸¹⁸ BOGLÁR, *The Ethnographic Legacy*, 348.

⁸¹⁹ BOGLÁR, *The Ethnographic Legacy*, 355.

III.3.2.2. Az amanayék

A tupi nyelvcsaládhoz tartoztak a pindaréi misszióban Fáy és Szluha atyák által evangelizált guajajara indiánokhoz hasonlóan az amanayék is, melynek nyelvét két rövid, a 20. század elején készült szójegyzék alapján sikerült azonosítani. Önelnevezésük a *manayé*, vagy *amanayé*, Maranhão-ban inkább az *amanajó*, *manajó* nevekkkel illették őket. Lakóhelyük a *Pindaré* felső folyása, a *Gurupi* és a *Capim* folyók mentén volt. Alfred Métraux szerint a törzsről elsőként Fáy Dávid tesz említést 1755-ben, amikor megkötöti „szerződését” a törzs tagjaival. Feltételezhető, hogy már korábban is kapcsolatba került a csoport európaiakkal, hiszen az említett megállapodás éppen arról szól, hogy a missziós atyákon kívül nem ismerték el maguk felett a világi gyarmatosítók hatalmát. A 18.-19. századi források alapján több amanayé települést tudtak beazonosítani a kutatók, így egy falut az *Alpercatas* folyó mentén, mely 1820-ban még létezett, egy falut a *Tocatins* mentén, és egyet a *Mojú* folyó mellett.

A 19. század végén, egy sikertelen evangelizációs kísérlet, és az azt követő megtorló intézkedés után az amanayék az *Ararandéua* folyóhoz húzódtak vissza. A 20. század elején egy expedíció 4 falut talált a körzetben, kb. 300 lakossal. A század közepére az amanayék nagy része meszticizálódott, lélekszámuk erősen lecsökkent.⁸²⁰ A 19.-20. századi szórványos etnográfiai kutatások szerint az amanayék maniókát, gyapotot és dohányt termesztettek őserdei „kertjeikben”. Fehérjeforrásul elsősorban az édesvízi teknősök szolgáltak, amelyekre vadásztak. Ismerték a közösségi dohányzás szokását, a szivarméretűre sodort dohányt a körben ülő férfiak kézzől-kézre adták.⁸²¹

A 18. századi források tanúsága szerint a népcsoport tagjai maguk keresték a kapcsolatot a missziós atyákkal, akik a provinciálistól azt az utasítást kapták, hogy próbálják meg letelepíteni az indiánokat a missziós falun belül. Fáy 1755 júliusában egy tízfős amanayé küldöttség érkezéséről számol be, akik egy hittérítő atyát szerettek volna magukkal vinni. Mivel a vizitátor atya megtiltotta Fáy atyának, hogy az amanayék földjére menjen, az atya azt javasolta a követeknek, hogy inkább a törzs húzódjon a közelbe, majd költözzön a faluba. Ezt az indián követek elfogadták, és megígérték, hogy két hónap múlva visszatérnek.⁸²²

Az amanayékról szólván Fáy megjegyzi, hogy ez a nép két faluban lakik, az egyik a Gurupi folyó, a másik a Pindaré folyó felső folyásánál van. Kannibálok, mint a legtöbb indián törzs, de eszesebbek, és nem annyira primitívek, mint a többi indián. A külsejük is más:

⁸²⁰ Curt NIMUENDAJÚ – Alfred MÉTRAUX, „The Amanayé”, in Julian H. STEWARD (szerk.), *Handbook of South American Indians. Vol. 3. The Tropical Forest Tribes*, Washington, United States Government Printing Office, 1948, 199-202.

⁸²¹ NIMUENDAJÚ – MÉTRAUX, *The Amanayé*, 200-202.

⁸²² BOGLÁR, *The Ethnographic Legacy*, 339.

magasabbak és világos a bőrük színe.⁸²³ Külsejüket illetően Szluha atya is azonos véleményen van: a kb. 4000 lelket számláló amanayé törzs tagjai nem olyan csúfak, és borzasztó ábrázatúak, mint a gamellák, ezen kívül furfangosak is. Ez abból is kitűnik szerinte, hogy valahányszor a portugál telepesek hadjáratot indítottak ellenük, ők a misszionárius falvak védelmét keresték, azt a megoldást választva, hogy egy atya vezetésével „kijönnek” az erdőből és letelepszenek.⁸²⁴ Fáy és Szluha atya leveleiből nem olvasható ki világosan, de feltételezhető, hogy végül az amanayék letelepítésére tett kísérlet okozta Acarará missziójának bukását, melynek távolabbi következménye a jezsuita misszionáriusok visszahívása, majd száműzése volt a portugál gyarmatokról. Fáy nyíltan kimondja, hogy a fehér telepesek és egyéb rendbeli hittérítők érdekeit sértette az amanayék jezsuita misszióba való letelepítése. Fáy atyának a törzsszel kötött „szövetsége” a jezsuitaellenes propaganda egyik fontos hivatkozási pontja lett, mint a jezsuita önkény és a királyi szuverén hatalommal való visszaélés példája. A missziót Fáy és Szluha atyák 1756 tavaszán-nyarán hagyták el véglegesen, a portugál kormányzat rendelkezéseinek megfelelően ekkor már egy falu sem lehetett kizárólag egyházi vezetés alatt. Fáy atya São Luísban maradt, míg Szluha atyát a tartományfőnök Rio de Janeiroba rendelte tanítani.

III.3.2.3. Gamellák

A gamella indiánok az amanayékkal és a guajajarákkal ellentétben a *jê-nyelvcsaládba* tartoztak. A *jê*-nyelveket beszélő indiánok voltak a mai Maranhão állam tulajdonképpeni őslakói, akiket a későbbi *tupi* hódítók a partvidékről az interiorba szorítottak. A nyelvcsalád két nagyobb ágra különült, a *timbirákra* és az *akwékra*, az előbbi csoportba tartozó törzsek a 20. századig fennmaradtak.⁸²⁵ A 17.-18. századi forrásokban említett, São Luís környékén, illetve a Pindaré mellett lakó törzsek, például a *coroatá*, a *barbado*, és a *gamella* indiánok valószínűleg nem a timbira csoportba tartozó nyelvet beszéltek, noha a korabeli beszámolók a timbira és a gamella népvétet azonosítják és ugyanarra a népcsoportra használják. Ezek a népek a gamellák kivételével a 19. század elejére kihaltak. A gamella indiánok első említése 1713-ból való, mely Piauíból Maranhãoba való vándorlásuk tényét közli. A források szerint a 18. század közepétől a *Mearim* folyó vidékén éltek, ekkor találkozott velük ugyanis több expedíció, mely az indiánok felkutatására indult. Ant3nio Machado atya az 1750-es 3vek

⁸²³ BOGLÁR, *The Ethnographic Legacy*, 339.

⁸²⁴ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. könyv, 90.

⁸²⁵ Curt NIMUENDAJÚ, „The Gamella Indians”, in *Primitive Man*, 1937 (10.), 58-72.

elején sikertelenül kísérelte meg a gamellák missziós falvakba való telepítését, vélhetően azért, mert fegyveres csapatok segítségéhez folyamodott.⁸²⁶

A 18. század végi beszámolók szerint a Mearim folyónál már csak egy településük létezett, a törzs nagyobb része a Pindaré folyóhoz, az egykori Maracú és Acará jezsuita missziók közelébe húzódott. A 19. század elejére mindössze két populációjuk maradt, az egyik *Viana* település mellett, a másik *Codó* falu mellett élt. Viana körzetében a század közepén még három falut laktak, *Guarapirangát*, *Capivarit* és *Cajarit*, az összlélekszám kb. 300 fő volt. A gamellák utolsó képviselői itt éltek, a 20. század harmincas éveire azonban a törzs teljesen kihalt. *Curt Nimuendajú* 1936-ban itt találkozott az utolsó, már nem tiszta vérű gamellával, aki még néhány szót tudott a nagyszülei nyelvén.⁸²⁷ Kutatása alapján megállapíthatta, hogy a gamella kultúra sokban hasonlított a timbira törzsekéhez, a nyelvük azonban különbözött azokétól. Nevüket az ajakdíszként használt fakorongról kapták, a *gamela* ugyanis fából készült tálat jelent portugálul.

Fáy 1753 szeptemberében írott levele szerint a gamellák egy csoportját sikerült letelepíteni nemrég. Maguk az indiánok kérték a portugáloktól, hogy ellenségeikkel szemben védelmezzék meg őket, így Maranhão kormányzója egy megbízottat küldött ki, aki a jezsuita tartományfőnökkel együtt elutazott az indiánokhoz. Sikerült megállapodniuk abban, hogy az indiánok letelepednek, falut építenek, és elfogadják az evangelizációt. Mint Fáy írja, a gamelláknak van még négy csoportja, amelyekkel még nem sikerült kontaktust létesíteni, mert az őserdőben vándorolnak.⁸²⁸ Noha Fáy atya értesülései bizonyára nem első kézből származnak, meglehetősen részletes beszámolót ad a gamellák külsejéről és szokásairól. Úgy tudja, hogy félelmetes ajakdíszüket először gyermekkorukban illesztik be, majd a lyukat egyre nagyobbítják, addig, hogy már merőkanál méretű fakorong is belefér. Ír arról is, hogyan sütik földbe vájt gödrökben, izzó parázsba borítva az elejtett állatok húsát. Tudja, hogy saját nyelvük különálló és nem beszélik a *língua geral*: a provinciális is csak tolmács útján tudott kommunikálni velük.⁸²⁹

A gamelláknak egyik, még nomád csoportja Fáy és Szluha atyákat felkereste Acará faluban. A kapcsolatfelvételtől, majd a törzs elérésére vezetett őserdőbeli expedícióról, a misszióalapítás nehézségeiről és kudarcáról Szluha atya írt leveleiben. 1753 szeptemberében

⁸²⁶ NIMUENDAJÚ, *The Gamella Indians*, 59-61.

⁸²⁷ NIMUENDAJÚ, *The Gamella Indians*, 61-66.

⁸²⁸ FOLTIN János (kiad.), *Fáy Dávid mult századi hithirdető levelei Amerikából*, Budapest, Hunyadi Mátyás Intézet, 1890, 32-34.

⁸²⁹ FOLTIN, *Fáy Dávid*, 33.

kelt levelében⁸³⁰ beszámol arról, hogy nemrégiben a faluba jött hét bennszülött indián az erdőből, és úgy tűnt, hogy tőlük kérnek segítséget, ugyanis csupán jelekkel tudtak kommunikálni velük, mert nem beszélték a *língua geral*. A követek két nap múlva ajándékokkal megrakodva visszatértek az erdőbe. Mint írja, nem abból a törzsből valók voltak, akik a falut zaklatják, és bizonyára azért kértek segítséget, mert őket is gyakran megtámadják az ellenséges törzsek. A jezsuita tartományfőnöknek jelezték a dolgot, a levél keletkezésének idejében az ő döntésére vártak, illetve egy olyan fiatalember érkezésére, aki a São Luís-i kollégiumban dolgozik, és beszéli ezt a nyelvet.

Októberi levelében⁸³¹ már azt írja, hogy látogatói a gamella indiánok voltak, akik nevüket az ajkukban viselt ajakdíszről kapták. A tartományfőnök úgy rendelkezett, hogy Szluha atya, vagy missziós társa, *Lourenço Fernandes* atya keresse meg az őserdőben az indiánok lakóhelyét, és tájékozódjon arról, hogy milyen viszonyok között élnek, illetve békések, evangelizálhatók-e. Szluha atya vállalta a feladatot, és néhány falubeli indián kíséretében nekivágott az őserdőnek. A fáradtságos gyaloglás második napján kunyhókra és tábortűz nyomaira bukkantak. A harmadik nap estéjén vadászó gamellákkal találkoztak, akik ráismertek a faluban látott indiánokra, így barátságosan fogadták őket. A csapatból némelyeket megrémített a fehér ember látványa, de, mint Szluha atya írja, az ajándékok láttán megnyugodtak. A vadászokat követve a negyedik napon elérték az indiánok táborhelyét. Itt is kedvesen fogadták őt és kísérőit, körbevezették a faluban, megvendégelték, amit ő apró ajándékokkal viszonzott. Az indiánok időközben az atya kérésére előkerítették a csoport vezetőjét és előjáróit (*Gentis Principem et Primores*), akik szintén jóindulatúan fogadták. A megbeszélés közös nyelv híján jelbeszéd útján folyt. Megtudta, hogy a gamellák a *coroák* folytonos támadásaitól szenvednek, így javasolta nekik, hogy telepedjenek le a misszió oltalmában. A megbeszélés végeztével az éjszakát a táborban töltötték. Másnap ismét felkereste őket a vezető, és gyümölcsöket, illetve egy nyilakkal teli tegezt adott Szluha atyának ajándékba. Az atya meghívta a főnököt a törzs főembereivel együtt, hogy látogassanak el a misszióba, így a saját szemükkel láthatják, milyen rendezetten élnek ott a már evangelizált indiánok. A gamelláknak tetszett az ötlet, de nem tudjuk, a látogatás végül mikor és hogyan valósult meg.

Úgy tűnik, Szluha atya 1755 elején ismét felvette a csoporttal a kapcsolatot, ezúttal már felkészültebben, tolmácsokkal.⁸³² A három éve a *Mearim* folyó mellett letelepített

⁸³⁰ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. könyv, 86.

⁸³¹ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. könyv, 92-94.

⁸³² Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. könyv, 70-74.

gamella csoportból kísérte el egy ember, illetve egy másik indián, aki a São Luís-i jezsuita kollégiumban szolgált, és szintén beszélt a nyelvet. Amikor felkeresték a gamellákat az őserdőben, megkérdezték őket, hogy le akarnak-e telepedni a pindaréi misszióban, illetve hogy elfogadnak-e egy misszionáriust vezetőjüknek. Az indiánok megígérték, hogy kijönnek az erdőből, és letelepszene. Szluha atya a történekről beszámolt a tartományfőnöknek, aki az indiánok evangelizálását és az új missziós telep alapítását Szluha atyára bízta. Közölte azonban, hogy anyagi segítséget semmilyen formában nem tud biztosítani, így az atya a kormányzóhoz fordult támogatásért. Amikor hivatalos São Luís-i útról visszatért Acararába, ott meglepetésére sok gamella indiánt talált, így elhatározta, hogy a nehézségek ellenére megkísérlik a misszió alapítását a hely kijelölésével, illetve a termőföld előkészítésével. Noha a falu alapításához szükséges eszközöket: vasszerszámokat, gyapotszövetet, megymást a prokurátor segítségével nagy nehézségek árán előteremtette, az indiánok között betegségek ütöttek fel a fejüket, így azok szép lassan viaszszökdöttek az őserdőbe. Ezután Szluha atya is lebetegedett, mégpedig olyan súlyosan, hogy vissza kellett térnie São Luísba. Levele megírásakor, 1755 márciusában éppen Acararába készült visszatérni Fáy atyával, akit nagy öröme társul rendelték a misszióba.

1756 októberében egy elkeseredett hangú levélben arról számolt be,⁸³³ hogy az elmúlt évben sikertelenül kísérelt meg támogatást szerezni a felállítandó misszióhoz. A gamellák is sokáig csak ígérték, hogy ismét felkeresik Acararát, majd néhány megbízottat előre küldtek, hogy segítsenek a megalapítandó falu helyén kiirtani az őserdőt, és a maniókának szánt földdarabot feltörni és beültetni. Szluha atya egyetlen vigasztalása az volt, hogy Fáy atyát kapta társul, aki azonban meglebetegedett, és visszament a városba, hogy megfelelő kezelést kapjon. Szluha atya ekkor már tudta, hogy küldetését nem fejezheti be, mert a vizitátor atya áthelyezte: matematikát fog tanítani Salvadorban vagy Rio de Janeiroban. A gamellák evangelizációs kísérlete tehát tudomásunk szerint sikertelenül ért véget, térítésükkel a későbbiekben sem próbálkoztak.

III.3.3.4. A Rio Negro menti törzsek

A négy nagy indián nyelvcsaládon, a tupin, a jên, a karibon és az aravakon kívül több izolált, önálló nyelv létezik Dél-Amerikában, ezek nagy részét a mai Kolumbia, Peru, Bolívia, és Brazília közös határvidékén beszélik. Ilyen nyelv például a *yanomami* a mai Kolumbia és Roraima állam, a *tukano* a mai Kolumbia és Amazonas állam, a *pano* Amazonas állam és

⁸³³ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. könyv, 90-92.

Peru területén, és a *mura* a Madeira folyó mentén. Lingvisztikai-etnográfiai szempontból kétségtelenül ma az Amazonas-medence a leggazdagabb régió, és vélhetően így volt ez a múltban is. Északnyugat-Amazóniában, a Solimões és a Rio Negro között *karib* csoportok is élnek: a *juma*, a *boanari*, és a *vaimiri* indiánok.⁸³⁴ A Rio Negro folyása mentén, a Guainia, Orinoco, Vaupés, Caquetá és Japurá folyók által közbezárt területen az *aravak* és a *karib* nyelvcsoporthoz tartozók, valamint a *tukano* és a *maku* nyelveket beszélők együttélésének lehetünk tanúi. Az aravak nyelvcsaládba tartoznak a *baniva* és *vakuenai* népek a Guainia folyó mentén, a *varekenak* a Xié folyó mentén, a *barék* a Negro felső folyásánál, illetve attól délre többek között a *mariariana*, a *mepuri*, a *kavaipifena*, és a *tibakena* törzsek.⁸³⁵ Robin Wright kutatásai nyomán Meier is a térség etnográfiájára vonatkozó legfontosabb források között tartja számon a Szentmártonyi atya feljegyzései alapján készült *Sequentes notitias de Rio Negro* kezdetű dokumentumot.

A régió két vezető hatalma az *aravak* és a *tukano* nyelveket beszélő törzsek voltak, melyek tagolt társadalma letelepült életmódot folytatott, és jövedelmező kereskedelmi kapcsolatai révén expanzív politikát folytatott. A hat törzsből álló, félnomád *maku* népet a két nagyobb „vazallusi” státuszba kényszerítette, terményért cserébe művelhették a domináns népcsoport földjeit, illetve hódító hadjáratok előtt a terep felderítése volt a feladatuk.⁸³⁶ Az aravak törzsek még a prekolumbián időkben hódították meg az ellenséges, tukano nyelvet beszélő *cubeo* törzset, mely idővel nyelvet cserélt, „aravakizálódott”, és amelyet aravak nyelven *banivának* neveztek később. Hasonlóan kevert nyelvet beszélt a Vaupés folyó mentén élő *boaupés* csoport.⁸³⁷ Az Amazonas-medence északnyugati részén élő törzseket megtizedelték ugyan az európai eredetű betegségek, de a rabszolgaszerző hadjáratok és a gyarmatosítók tömegei nem jutottak el ilyen messzire, így a gyarmatosítás korát viszonylagos épségben, identitásuk megőrzésével átvészelhették. Még a 19. század közepén is szembeszállt a baré, tukano, arekena és baniva népek által formált szövetség a törvényes hatalmat képviselő brazil császári hadsereggel, melyet a térségben letelepülni szándékozó agrárberuházások védelmére rendelt ki.⁸³⁸

Az Amazonas-medence 16. századi felfedezői az Amazonas és mellékfolyóinak partjai mentén élő népek sokaságáról számoltak be. A sűrűn lakott folyópartok települései „tartományokba” tömörültek, a társadalmilag tagolt népcsoportok differenciált vezetői

⁸³⁴ Johannes MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa in Portugiesisch- und Spanisch-Amerika. Band 1: Brasilien (1618-1760)*, Münster, Aschendorff Verlag, 2005, 46-47.

⁸³⁵ MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa*, 50.

⁸³⁶ MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa*, 57.

⁸³⁷ MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa*, 57-58.

⁸³⁸ MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa*, 59.

réteggel bírtak.⁸³⁹ A terület meghódítására a 17. században elsőként a rabszolgaszerző hadjáratokat vezető katonák vállalkoztak, őket követték a különböző szerzetesrendek: a ferencesek, a karmeliták és a jezsuiták. A gyarmatosító expanzió együtt járt a terület elnéptelenedésével. Kutatások igazolták, hogy a gyarmatosítók előrenyomulása nem csak közvetlenül, a rabszolgaszerző hadjáratok és különféle betegségek behurcolása által okozott demográfiai zuhanást, hanem közvetve is, mivel növelték a különböző törzsek közötti konfliktusok számát és intenzitását. Ezzel együtt járt a népcsoportok lakóhely-változtatása, az indiánok letelepítése misszionáriusok vezette falvakba, végül a pombali reformok nyomán az őslakosok asszimilációja.⁸⁴⁰

Az Amazonas-medencében élő népek a hódítás előtti időkben egy jól szervezett, hatékonyan működő távolsági kereskedelmi láncot alakítottak ki és működtettek, mely az Andoktól az Orinoco folyásáig, illetve az Amazon-deltáig terjedt. E rendszer kulcsfigurái Robin Wright kutatásai szerint a Rio Negro középső folyásánál élő, az *aravak* nyelvcsaládba tartozó *manao* indiánok voltak.⁸⁴¹ Az európai felfedezők legendáiban szereplő, mesésen gazdag települések bizonyára a folyómenti kereskedelmi központok lehettek. A *manao* indiánok vezette törzsszövetség, élén a legendás vezérrel, *Ajuricabával*, az 1720-as évektől fegyveres harcot hirdetett a betolakodók ellen, mely utolsó, sikertelen próbálkozásait az 1750-es évek végén tette a fehérek elűzésére. A térség népességvesztése azonban ekkora már olyan méretű volt, hogy a felkelés kudarca megjósolható volt. Az ellenállás másik, gyakrabban alkalmazott módja volt a visszatérés az őserdő fehér ember számára megközelíthetetlen részeibe: sokszor egész törzsek szöktek meg így a rabszolgaság elől.

A portugál hódítás alapjaiban változtatta meg az Amazonas-medence társadalmainak képét, felbomlasztva a jól működő kereskedelmi kapcsolati hálót.⁸⁴² Az Amazonas középső és felső folyásánál sosem vált sikeressé a Brazília egyéb területein a 17.-18. században meghonosított extenzív növénytermesztés, illetve a szarvasmarha-tenyésztés. Helyette a gazdaság alapja a „*drogas do sertão*”, a különféle vadon termő fűszernövények begyűjtése maradt, mely ugyanolyan jövedelmező volt, mint a déli nagybirtokokon termelt cukornád és dohány exportja. A térségben működő evangelizáló csoportok mindegyike felhasználta az indiánok munkaerejét erre a habitusuknak legjobban megfelelő, és leginkább kifizetődő munkára.

⁸³⁹ Robin M. WRIGHT, „Destruction, Resistance, and Transformation – Southern, Coastal, and Northern Brazil”, in Frank SALOMON – Stuart B. SCHWARTZ (szerk.), *The Cambridge History of the Native Peoples of the Americas. Vol. III. South America. Part 2.*, Cambridge, Cambridge University Press, 1999, 287-375.

⁸⁴⁰ WRIGHT, *Destruction, Resistance*, 346.

⁸⁴¹ WRIGHT, *Destruction, Resistance*, 363-364.

⁸⁴² WRIGHT, *Destruction, Resistance*, 289-294.

Szentmártonyi Ignác ugyan nem evangelizációs céllal utazott a térségbe, hanem az északi határmegállapító expedíció tagjaként, mégis sikerült a földrajzi ismereteken kívül etnográfiai szempontból értékes adatokat is gyűjtenie. Ilyen szempontból is értelmezhető ugyanis a neve alatt fennmaradt *Sequentes notitias de Rio Negro* című dokumentum, mely a Rio Negro mellékfolyóinak felsorolását és a mellettük élő népek katalógusát tartalmazza.⁸⁴³ A címéből következtethetően Szentmártonyi atya feljegyzései alapján készült, de semmiképpen sem autográf irat egy bizonyos *Achilles* atyát, vélhetően karmelita misszionáriust, illetve egy *Francisco Xavier Mendes* nevű telepest nevez meg forrásként. A szövegből annyi derül ki, hogy Achilles atya misszionáriusként szolgált a Rio Negro mentén, portugál fennhatóság alatt álló területen, Mendes pedig 28 éve élt a folyó mellett. A beszámoló leginkább egy rendi itinerariumra emlékeztet, mivel megadja a mellékfolyók egymástól való távolságát, a folyókon található zúgók, vízesések, valamint a folyómenti települések elhelyezkedését, a mértékegysége pedig egy napi járóföld.

A bal parti mellékfolyók közül ír többek között a Branco, a Padaviri, a Cajari, az Issana, és az Ishié folyókról, illetve a mellettük lakó népekről, így a barékról („*Baris*”), a banivákról („*Benivas*”) és a boapés törzsről. Utóbbiaknak a Cajari-menti lakóhelyük közelében egy aranyban gazdag tó van, melyet a spanyolok Lago Doradónak hívnak. Achilles atya szerint a boapés törzs tagjai aranylemezekkel („*laminas aureas*”) kereskednek, illetve arany fülöngyöket viselnek. A jobb parti mellékfolyókat sorra véve ismerteti a közös nyelvet, az aravakot beszélő *kuéna* (= kuniba?), a *maribiténa* („*Mantibitenas*”), a *vipuari* (= ipurina?) és az *arekêna* („*Varikénas*”, másképpen warekena) és a *mallivéna* (azonosítatlan) törzs elhelyezkedését, megemlítve, hogy a törzsek vezetői miként viszonyultak a hittérítési szándékkal őket felkereső atyához, illetve, hogy mennyi indiánt sikerült megtérítenie missziós évei alatt. Achilles atya beszélt arról, hogyan kapcsolódik össze a Rio Negro az Orinocóval. Szentmártonyi atya megjegyzi, hogy a beszámolója egyezik azzal, melyet először az Orinocón leereszkedő Roman atya közölt, tudniillik, hogy az Orinoco és az Amazonas vízgyűjtő medencéje egy csatornán keresztül összekapcsolódik. A *Casiquiari* csatorna létezését a tudós világ sokáig nem ismerte el, míg La Condamine a dél-amerikai útjáról a francia akadémia ülésén tartott előadásán bizonyítékokat nem szolgáltatott erre.

Az ugyanazon levéltári jelzettel, szintén Szentmártonyi neve alatt őrzött második dokumentum (*Notitiae de flumine Nigro...*) is a Rio Negro bal parti mellékfolyóit veszi sorra, melyben maga Szentmártonyi atya is az említett *Francisco Xavier Mendes* nevű telepes

⁸⁴³ BNRJ, 01,1,018. A szöveg datálására, a szerzőség kérdésére, illetve a mű pontos címére lásd jelen dolgozat II.4.2.2.-es fejezetét.

beszámolóját használta fel. A dokumentum szerint a Jupurá folyó mentén laknak a szakirodalomból is ismert *manaók*, a *makúk* és a *barék*, illetve az azonosítatlan *mariarana*, *ajoanná*, *mariah* és *mallivéna* népek. Ezen kívül még legalább 20 népnevet sorol fel, ezek nagy része ma már kihalt, illetve nem azonosítható. A harmadik, mindössze kétoldalas dokumentum a Rio Cajari mentén élő törzsekről szól, köztük a *banivákról*. Noha a Szentmártonyi atya feljegyzései nyomán készült irat az őslakos népcsoportokat szinte csak felsorolás szintjén ismerteti, egyéb korabeli források hiányában a térség egykori etnográfiai viszonyaira nézve mégis fontos beszámoló. A szöveg további, szakértő kutatást igényelne.

III.4. KARTOGRÁFIAI TEVÉKENYSÉGÜK

III.4.1. FÖLDMÉRÉS ÉS KARTOGRÁFIA A 18. SZÁZADBAN

III.4.1.1. Tudományos-technikai háttér és előzmények

Az ókori és arab tudósok által megalapozott csillagászati, matematikai és kozmográfiai tudományoktól induló térképészetnek a fő ösztönzőerőt a 15.-16. század folyamán, a felfedezések korában fellendülő nemzetközi kereskedelem, illetve a hosszú távú hajóutak pontosabb kivitelezésének igénye jelentette. A világunk leírására egyedül elfogadott geocentrikus elméletet *Nikolausz Kopernikusz* (1473-1543) cáfolta meg *De revolutionibus orbium coelestium* címmel megjelent munkájában, melyet a nézeteiért vértanúhalált halt *Giordano Bruno* (1548-1600) fejlesztett tovább. Szerinte ugyanis a világ még csak nem is heliocentrikus, ahogy Kopernikusz gondolta, hanem a Napon kívül létezik még számtalan csillag, amelyek körül a miénkhöz hasonlatos bolygók keringhetnek.⁸⁴⁴ A 15.-16. század folyamán a csillagászat és matematikai-fizikai tudományok rendkívüli ütemű fejlődésével a térképészet technikai feltételei is javultak. A ptolemaioszi vetületen kívül többféle új vetületet alkalmaztak. Az egyik alapvető földmérési technika, a háromszögelés módszerét először *Tycho Brahe* (1546-1601) dán csillagász írta le 1589-ben, aki többek között a szélességi fokok meghatározásával is foglalkozott.⁸⁴⁵ Valószínűleg ő találta fel a szextánst, az égitestek horizont feletti magasságának mérésére szolgáló, gyakran használt szögmérő eszközt. A háromszögelést a holland *Willebrod Snell* (1580-1626) fejlesztette a térképészet alapvető módszerévé, kutatási eredményeit 1617-ben publikálva.⁸⁴⁶ A Föld alakját kívánták meghatározni, illetve lapultságának mértékét akarták mérésekkel ellenőrizni a nagy francia fokmérésekben közreműködő tudósok. Az első 1723-ban történt, a másodikat 1736-1737-ben Lappföldön *Pierre Louis Maupertuis* (1698-1759), illetve a dél-amerikai kontinensen *Charles Marie de La Condamine* (1701-1774) expedíciója 1735-1743 folyamán végezte el. A harmadik, a 18. század utolsó évtizedében elvégzett fokmérés a méter, mint mértékegység tízezreléknyi pontosságú definícióját határozta meg.⁸⁴⁷

A földrajzi helymeghatározáshoz, így a földrajzi hosszúsági fokok kiszámításához szükség van a lokális idő pontos ismeretére az adott helyen. A helymeghatározásra több

⁸⁴⁴ STEGENA Lajos, *Térképtörténet*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1983, 70.

⁸⁴⁵ STEGENA, *Térképtörténet*, 71-73.

⁸⁴⁶ STEGENA, *Térképtörténet*, 120.

⁸⁴⁷ STEGENA Lajos, *Korok és térképek*, Budapest, Gondolat, 1984, 102.

módszer is létezett: két hely földrajzi hosszúságának különbsége az az idő, amely eltelik valamely csillagnak a két hely meridiánján történő átmenete között. Ennek legalkalmasabb módszere egy előre kiszámított időben bekövetkező holdfogyatkozás fázisainak megfigyelése két különböző helyről.⁸⁴⁸ Ezt a módszert alkalmazták a portugál határmegállapító expedíció mérnökei, köztük Szentmártonyi atya az Amazonas mentén végzett méréseiknél. A földrajzi hosszúság meghatározására alkalmas ezen kívül még a Hold pillanatnyi helyzete az állócsillagokhoz képest, a Hold kulminációjának mérése, valamint a Jupiter holdjainak a bolygó árnyékából való kilépésének megfigyelése. Utóbbi módszert *Galileo Galilei* (1564-1642) alkalmazta először, aki saját készítésű távcsövein keresztül végezte korszakalkotó csillagászati megfigyeléseit, melyek többek között a heliocentrikus világkép hegemoniájának végleges megrendüléséhez vezettek.⁸⁴⁹ A helyi idő mind pontosabb meghatározására *Christiaan Huygens* (1629-1695) kifejlesztette az ingaórát. A tengeri hajózás során azonban ez az időmérő szerkezet nem volt használható, a hajóutakon használatos, a későbbiekben rendkívül elterjedt kronométert az angol *Thomas Harrison* szabadalmaztatta 1736-ban.⁸⁵⁰

A térképészetnek az olasz kartográfusokon kívül német nyelvterületen három nagy iskolája volt a 16. század első felében: a nürnbergi, a St. Diè-i, és a bécsi. Nürnbergben működött *Martin Behaim* (1459-1707), aki az első újkori földgömböt készítette 1492-ben, emellett Magellán expedíciója számára is összeállított egy tengeri térképet.⁸⁵¹ Nürnbergi származású volt *Johannes Regiomontanus* (1436-1476), a neves csillagász-matematikos és asztrológus, aki Hunyadi Mátyás meghívására egy ideig Magyarországon is dolgozott. St. Diè-ben élt *Martin Waldseemüller* (1470-1518), aki 1507-es világtérképén az újonnan felfedezett földrészt *Amerigo Vespucci* iránti tiszteletből Amerika néven szerepeltette. A tudományos kartográfia úttörője 1513-ban Ptolemaiosz világtérképét is kiadta.⁸⁵² A bécsi térképészeti iskola elsősorban a szárazföldekre, ezen belül is a Habsburg Birodalom országaira fókuszált. *Johann Stab* (1450-1522) volt a szív alakú vetület megalkotója, 1515-ös világtérképét Albrecht Dürer rajzolta. *Georg Tanstetter* (1482-1535), a bécsi egyetem tanára adta ki az ún. Lázár deák-féle térképet, az első Magyarország-ábrázolást 1528-ban. A század egyik polihisztorja, *Zsámboki János* (1531-1584) is Bécsben működött, javított kiadásban szintén megjelentette a Lázár-térképet.⁸⁵³

⁸⁴⁸ STEGENA, *Térképtörténet*, 72.

⁸⁴⁹ STEGENA, *Térképtörténet*, 72-73.

⁸⁵⁰ STEGENA, *Térképtörténet*, 120-121.

⁸⁵¹ STEGENA, *Térképtörténet*, 75.

⁸⁵² STEGENA, *Térképtörténet*, 75.

⁸⁵³ STEGENA, *Térképtörténet*, 75.

Az atlaszok korának legkiemelkedőbb teljesítménye minden bizonnyal *Gerhard Mercator* (1512-1594) nevéhez fűződik. Az újkori térképészet atyjának is nevezett tudós fő műve, 107 lapos világatlasza több részletben jelent meg, az utolsó 1595-ben. Ő a kidolgozója a ma is széles körben használt, szögtartó, iránytartó Mercator-vetületnek.⁸⁵⁴ Az atlaszok évszázadát követve a 17. században inkább az újonnan felfedezett módszerek terjedő alkalmazásáról, a lokális mérések előnybe helyezéséről beszélhetünk. A német műhelyek központi szerepüket a németalföldi és brit térképészeknek adják át. A tengeri hajózásban élenjáró birodalmaknak érthető módon szükségük volt az egyre pontosabb tengeri térképekre, így a holland *Waghenaer* 1588-as tengeri atlaszát lassanként felváltja az ún. *English Pilot* nevű térképgyűjtemény, mely több kiadást követően (1671-1803) kizárólagos pozícióba lép.⁸⁵⁵ Franciaországban *Nicolas Sanson* (1600-1667), a Mercator-vetület továbbfejlesztője több száz térképet adott közre és világatlaszokat készített.

A 18. századra kialakultak a földmérés általánosan elfogadott módszerei és alapelvei, illetve megjelentek a 20. századig használatos földmérő műszerek. Ekkor indult meg az állami megrendelésre készült szisztematikus felmérése egy-egy közigazgatási egységnek. A német kartográfiát meghatározó, *Johann Baptist Homann* (1663-1724) által alapított Homann-cég évszázados fennállása folyamán, 1813-ig számos térképet és atlaszt jelentetett meg.⁸⁵⁶ Franciaországban a Bolognából áttelepült *Giovanni Domenico Cassini* (1625-1712) meghatározta és bevezette a párizsi kezdőmeridiánt, mint viszonyítási alapot, melyet a greenwichi előtt általánosan használtak. Unokája, *César-François Cassini* (1714-1784) az 1789-ben kiadott, 182 lapos Franciaország-térkép alkotója.⁸⁵⁷ A brit térképészet ekkoriban a tengeri kartográfia vezető hatalma, *James Cook*nak (1728-1779), a több földközi utat megtevő királyi tengerésztisztnek az 1773-1784 között megjelent beszámolójából térképeinek eredményeit átvették az európai kartográfusok.⁸⁵⁸

Ami a Magyar Királyság területeinek felmérését illeti, a török hódítás folytán három részre szakadt országban gyakorlatilag megszűnt az önálló magyar kartográfia. Hosszú szünet után, a 17. század végén lát napvilágot Bécsben a *Parvus Atlas Hungariae*. Az 1689-ben megjelent, 40 lapos atlasz rendkívül alapos munka, 50 megyét ábrázol, indexe 2605 helynevet tartalmaz. Készítője a jezsuita *Hevenesi Gábor* (1656-1715), aki az atlasz keletkezésekor Bécsben és Grazban tanított bölcséletet, később, 1712-1714 között az osztrák rendtartomány

⁸⁵⁴ STEGENA, *Korok és térképek*, 73-77.

⁸⁵⁵ STEGENA, *Térképtörténet*, 122.

⁸⁵⁶ STEGENA, *Korok és térképek*, 111.

⁸⁵⁷ STEGENA, *Korok és térképek*, 111.

⁸⁵⁸ STEGENA, *Térképtörténet*, 136.

előjárója lett. Valószínűleg nem saját, hanem másoktól átvett mérésekkel operál, forrásait nem ismerjük. Kezdőmeridiánnak érdekes módon az Azori-szigeteket tette meg.⁸⁵⁹ A 18. század elején, a töröktől visszafoglalt területeken a felméréseket a bolognai *Luigi Ferdinando Marsigli* (1658-1730) és *Johann Christoph Müller* végezték. A korabeli Magyar Királyság egész területét bejáró Marsiglinek a Duna magyarországi és délvidéki szakaszáról írott műve (*Danubius Pannonico-Mysicus*, 1726) hű beszámolója a földrajzi és természeti állapotoknak. Müller (1673-1721) 1709-ben Bécsben megjelentette Magyarország teljes térképét, mely viszonylagos pontatlansága ellenére az első, szisztematikus méréseken alapuló térkép.⁸⁶⁰

III.4.1.2. Magyar földmérők és kartográfusok a 18. században

A török alól felszabaduló, egységbe szervezett Magyar Királyság első leírója a felvidéki származású polihisztor, *Bél Mátyás* (1684-1749). Az evangélikus lelkész, sokoldalú tudós-tanár hallei tanulmányait követően Besztercebányán, majd Pozsonyban tanított. Az oktatási reformok kidolgozása mellett idejét a történelmi, nyelvészeti és földrajzi tudományoknak szentelte, melynek eredménye a *Notitia Hungariae novae historico-geographica* című monumentális topográfiai gyűjtemény lett. Az 1735-1742 között Bécsben megjelent öt kötet 11 felvidéki vármegye leírását tartalmazza, a mű többi része kéziratban maradt. Munkatársainak segítségével felmérte, majd közzétette a Magyar Királyság földrajzi leírását, melyben helyet kapott a népi kultúra, a helytörténeti források, a természeti táj, valamint a gazdaság formáinak vizsgálata is, így a vállalkozás eredménye egy hatalmas interdiszciplináris összefoglaló munka lett.⁸⁶¹ Szluha János édesapja, *Szluha Ferenc* báró bizonyosan kapcsolatban állt a tudóssal, ugyanis udvari tanácsosi minőségében (*consiliarius regius Hungarico-aulicus*) ellenőrizte Bél kézirateit, melyeket cenzori okokból megjelenés előtt a Kancelláriára kellett küldeni. Tóth Gergely levelezésüket elemezve kimutatta, hogy bizalmas, jó viszonyban voltak, Szluha báró több ízben ajándékozott Bélnek a *Notitia* megírásához szükséges történeti műveket, sőt kéziratok másolatait.⁸⁶²

A *Notitia* nyomtatásban megjelent köteteinek kísérő térképeit és látképeit *Mikoviny Sámuel* (1698-1750), az ekkor már ismert térképész és mérnök készítette el saját mérései alapján. Nyomtatásban megjelent többek között Pozsony, Turóc, Zólyom, Pest és Solt vármegyét ábrázoló rézmetszetű térképe, valamint Nagyszombat, Pozsony városáról és a

⁸⁵⁹ STEGENA, *Térképtörténet*, 137.

⁸⁶⁰ STEGENA, *Térképtörténet*, 137-138.

⁸⁶¹ TÓTH Gergely, *Bél Mátyás "Notitia Hungariae novae..." című művének keletkezéstörténete és kézirateinak ismertetése*, Budapest, ELTE BTK, Doktori disszertáció, 2007, 11-13.

⁸⁶² TÓTH, *Bél Mátyás*, 112.

visegrádi várromokról készült látképe. Érdekesség, hogy a térképek ortográfiája nagymértékben különbözik a szövegben olvasható helynevektől, olyannyira, hogy sokszor az azonosítást is megnehezíti, sőt előfordul, hogy a szövegben említett település nincs ábrázolva a kísérő térképen.⁸⁶³ Mikoviny az 1730-as évek közepétől már nem vett részt a *Notitiához* kapcsolódó térképészeti munkákban, vélhetően egyéb elfoglaltságai akadályozták ebben, hiszen 1735 után elsősorban az Udvari Kamara szolgálatában állt, mint hadmérnök. Selmecbányán földméréstani és bányamérnöki ismereteket is oktatott, ezen kívül topográfiai felméréseket végzett az ország egész területén, erődöket tervezett, folyók szabályozásán dolgozott. Nemzetközi elismertségét bizonyítja, hogy a nagynevű nürnbergi Homann-cég 1757-ben kiadta Pozsony vármegyéről készült térképét.⁸⁶⁴

Mikoviny újszerű módszerei révén lett a magyar térképészet megteremtője. A topográfiai felmérésekre és térképkészítésre vonatkozó ars poeticáját 1732-es *Epistolájában* foglalja össze. A Bél Mátyáshoz címzett nyílt levél a térképkészítés alapjainak az asztronómiai, a geometriai, a mágneses és a hidrográfiai méréseket tekinti. A földrajzi szélességet és hosszúságot tudniillik csillagászati módszerekkel határozta meg, és számításai alapjául a pozsonyi kezdőmeridiánt tette meg. A geometriai alap szerinte a háromszögelés tudománya, melyet mindennapos gyakorlatként alkalmazott mérései során. Szögmérési módszerének ellenőrzésére használta a mágneses mérést, melyben a mágnesűnek az északi iránytól való eltérését vizsgálja. A kanyargós folyók nyomvonalát a hajók sodrási sebessége és az adott szakasz megtétele alatt eltelt idő segítségével, illetve a mérés iránytűvel való ellenőrzésével határozta meg.⁸⁶⁵ Térképeinek tájolása mindig északi, méretaránya egységes, egységes hosszsmérték híján francia és német mértékegységekkel dolgozik. Öncélú térképrajzokat nem készített, térképei áttekinthetőek, láthatóan gyakorlati használatra készültek, ugyanakkor pontosan kivitelezettek. A terep domborzatát egy általa kifejlesztett csíkozásos módszerrel érzékelteti a síkban, és a könnyebb olvashatóság érdekében egységes, maga alkotta jelkulcsot próbált alkalmazni térképein.⁸⁶⁶ Tudományos munkássága elméleti alapot és gyakorlati példát adott a 18. század geodétáinak és kartográfusainak.

A következő nagyszabású terepfelmérést, az ún. *I. katonai felmérést* (josefinianus térképezés) már képzett, a bécsi Katonai Mérnök Akadémián végzett hadmérnökök végezték.

⁸⁶³ TÓTH, Bél Mátyás, 122-123.

⁸⁶⁴ TÖRÖK Enikő, *Mikoviny megyei térképei*, Mikoviny emlékülés, 2000, <http://lazarus.elte.hu/hun/tantort/2000/mikoviny/te.htm>. Utolsó letöltés: 2011. 08. 15.

⁸⁶⁵ MÉLYKÚTI Gábor, „Földmérés és térképészet a 18. században”, in PLIHÁL Katalin – REISZ T. Csaba (szerk.), *A magyar térképészet nagyjai. Tudományos emlékülések előadásai és kiállítási katalógus*, Budapest, Osiris, 2001, 146-154.

⁸⁶⁶ MÉLYKÚTI, *Földmérés és térképészet*, 151-152.

A Habsburg Birodalom feltérképezését Mária Terézia rendelte el, a birodalom területi egységei szerint haladva két évtizeden át készült, a Magyar Királyság felmérésére 1782-1785 között került sor. Az uralkodónő rendelkezésének megfelelően az 1760-as évek elején meghatározták a „bécsi meridián” hosszát, ezáltal téve pontosabbá az osztrák területeken készült térképeket. A felmérést *Joseph Liesganig* (1719-1799) jezsuita atya vezette, aki 1756-1773 között állt a bécsi jezsuita obszervatórium élén. Kapott eredményeit a Magyar Királyság területén végzett felméréssel ellenőrizte: 1769-ben ugyanis a Délvidéken egy 26 háromszögből álló háromszögeléssel Csurog faluból segítőivel a Szeged melletti Kistelekig jutottak el, majd ennek segítségével kiszámította a Föld egyenlítői és sarki rádiuszát.⁸⁶⁷

A Jézus Társaság mindig nagy hangsúlyt helyezett tagjainak természettudományokban való képzésére, a rendtagok jártassága a matematika, a csillagászat, a kartográfia tudományában közismert. A nagyszombati egyetemen 1635-ös megalakulása óta oktatták az asztronómiát, 1679-től pedig évente jelentették meg csillagászati kalendáriumukat, melyben gyakorlati csillagászati módszereket és megfigyeléseket tettek közzé.⁸⁶⁸ Maga az egyetemalapító, *Pázmány Péter* (1570-1637) is alapos csillagászati ismeretekkel rendelkezett, *Tractatus in libros Aristoteles de coelo* című szakmunkája Kopernikusz kozmológiai modelljét is tárgyalja. Grazban 1598-1600 és 1603-1607 között oktatta is e tárgyat, éppen akkor, amikor a városban tanárkodott a protestáns csillagász, *Johannes Kepler* (1571-1630). Keplernek *De stella nova* című, az 1604-ben felfedezett szupernóva leírását tartalmazó, ezzel közvetve az arisztotelészi statikus világkép valótlanágát bizonyító kötete 1632-ben került a nagyszombati egyetemi könyvtár leltárába, ez is alátámasztja a jezsuita oktatás naprakész voltát, illetve bizonyos esetekben a tudomány szempontjainak előtérbe helyezését az egyház által hivatalosan elfogadott természetszemlélet helyett.⁸⁶⁹ A rend egyik felvidéki születésű polihisztor, *Szentiványi Márton* (1633-1705) atya a nagyszombati egyetem oktatója volt, illetve a 1675-től haláláig az egyetemi kalendáriumot szerkesztette. Kora tudományos ismereteit 1689-ben kiadott háromkötetes, *Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscellanea* című munkájában foglalta össze, melyben csillagászati és fizikai tanokat is tárgyalt. Kozmográfiájában a „hivatalos” Tycho Brahe-féle rendszert igyekszik igazolni,

⁸⁶⁷ Ifj. BARTHA Lajos, „Fokmérés Magyarországon. Földünk méreteinek meghatározása hazánk területén”, in *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok*, 1990 (8.), 55-56.

⁸⁶⁸ VARGHA Domokosné, *Csillagászat a nagyszombati jezsuita egyetemen*, kézirat, http://mek.niif.hu/05300/05391/pdf/Vargha_Nagyszombat_Csill.pdf. Utolsó letöltés: 2011. 08. 16.

⁸⁶⁹ VARGHA, *Csillagászat*.

szerinte az ég anyaga cseppfolyós, ebben mozognak a csillagok és a bolygók, míg a Föld, az Univerzum közepe, mozdulatlan.⁸⁷⁰

1702-ben, Nagyszombatban adta ki a magyarországi jezsuita kozmográfia jelentős művének számító *Kronológiáját* a később a kassai akadémiát is vezető teológus, *Szerdahelyi Gábor* (1660-1726) atya. Noha műve bölcséleti jellegű, a szerző rendkívül tájékozott a matematika és a csillagászat tudományában, ismerteti a tudományág jeles tudósait az ókortól saját koráig, valamint elemzi a korban ismert három nagy világgép, a ptolemaioszi, a kopernikuszi és a Tycho Brahe-féle modelljét.⁸⁷¹ Szerdahelyi atya rendje hivatalos állásfoglalását követve ez utóbbit fogadja el valósnak, mely szerint a Nap körül keringenek a bolygók, de maga a Nap a mozdulatlan Föld körül kering. A tudósnevsorba bekerült többek között Regiomontanus, Kepler, Snell, Torricelli, illetve természetesen a jezsuita természettudósok: a 16. századi matematikus, *Christophorus Clavius*, a Collegium Romanumban cenzorként működő *Christoph Griemberger*, és a 17. századi polihisztor, *Athanasius Kircher*, aki a fizikától kezdve a régészeten és a nyelvészen át a legkülönbözőbb tudományokkal foglalkozott. Ezen kívül tárgyalja *Giovanni Battista Riccioli Almagestum Novum* címmel 1651-ben megjelent munkáját, melyet szerzője a heliocentrikus világgép cáfolatának és a Brahe-féle geo-heliocentrikus modell bizonyításának szentelt.⁸⁷² Szentiványi és Szerdahelyi atyák a kopernikuszi tanokat elítélő 1616-os pápai döntést tiszteletben tartva fogalmazták meg tanaikat, mely egyben a jezsuita rend hivatalos állásfoglalása is a kérdésben, annak ellenére, hogy a kopernikuszi feltételezések helyességét és a Tycho Brahe-féle modell hibás voltát a távcsövekkel végzett korabeli csillagászati mérések és megfigyelések rendre igazolták.

A nagyszombati egyetem a jezsuita rend feloszlásakor, 1773-ban a felvett leltárak szerint számos matematikai és csillagászati szakkönyvvvel, köztük a legfrissebbekkel rendelkezett, olyannyira, hogy ezeket tudományágak szerinti beosztásban két külön gyűjteményben őrizték. Több efemeridatáblázat, égtérkép és atlasz volt köztük, ezen kívül optikai, geometriai, földrajzi, építészeti, sőt elektromossággal foglalkozó szakkönyveket forgattak.⁸⁷³ A nagyszombati obszervatóriumot a későbbi császári és királyi csillagász, *Hell Miksa* (1720-1792) kezdeményezésére kezdték el építeni 1753-ban. A csillagdát az egyetem matematikaprofesszora, *Weiss Ferenc* (1717-1785) atya vezette, aki az egyetem 1777-es

⁸⁷⁰ HORVÁTHY Péter - NÉMETH Gábor, „A jezsuita kozmográfia emlékei a zirci könyvtárban”, in *Magyar Tudomány*, 2007 (8.), 1034-1044.

⁸⁷¹ HORVÁTHY - NÉMETH, *A jezsuita kozmográfia*, 1035-1039.

⁸⁷² HORVÁTHY - NÉMETH, *A jezsuita kozmográfia*, 1043.

⁸⁷³ MUSZKA Erzsébet, „A nagyszombati jezsuita kollégium leltára”, in HAIMAN György et al. (szerk.), *A nagyszombati jezsuita kollégium és egyetemi nyomda leltára, 1773*, Budapest, Balassi Kiadó, 1997, 7-114.

Budára költöztetése után is megtarthatta állását: a budai várban, az egyetem egykori műszereivel berendezett csillagvizsgálóban folytathatta megfigyeléseit. A nagyszombati obszervatóriumban a megfigyelésekhez szükséges legmodernebb eszközök álltak rendelkezésre: öt kvadráns, egy nagyméretű, majdnem három méter sugarú szektor, valamint Newton- és Kepler-féle távcsövek. Ezen kívül több időmérő eszköz, légnyomásmérő, hőmérő és mágnestű került leltárba az ég- és földgömbökön, valamint a térképeken kívül.⁸⁷⁴

III.4.2. AZ AMAZONAS-RÉGIÓ FELTÉRKÉPEZÉSE

III.4.2.1. A Tratado de Limites előtti korszak

A dél-amerikai földrész spanyol és portugál gyarmatainak első kartográfusai a jezsuiták voltak. A jezsuita rend elsődleges feladatának a missziós tevékenységet tekintette, ennek érdekében bejárták a távoli, a központi igazgatás által lényegében nem ellenőrzött területeket is, illetve a nehezen megközelíthető, belső területeken missziós falvakat hoztak létre. A Jézus Társaság tagjainak tevékenységéről időszakos riportokat igényelt, ezekhez a beszámolókhöz szükségképpen csatlakozott a bejárt terület rajza, melyen nem csupán a domborzati viszonyokat, hanem az adott területen működő missziók helyét, illetve az ott élő természeti népek lakóhelyét is jelölték. A térképészeti munka előfeltétele volt, hogy a rendtagok magas természettudományos képzettséggel rendelkezzenek, ez különösen a Közép-Európából származó rendtagok esetében volt igaz. A *Ratio Studiorum* szellemében a történelem oktatása mindig együtt járt a geográfiáéval, valamint a 17.-18. században már közönséges volt a matematika, a fizika, a csillagászat és a kartográfiai ismeretek magas szintű oktatása is, alaposan felkészülhettek tehát egy esetleges kartográfiai feladatra is.

Mind a spanyol, mind a portugál gyarmatokon nagy számban képviseltették magukat a jezsuita Germán Asszisztenciából származó rendtagok, akik közül többen kimagasló kartográfiai munkát végeztek. A tágabb Amazonas-régió kartográfusai között a kezdetektől jelen voltak a Közép-Európából származó atyák. A cseh származású *Samuel Fritz* (1654-1725) *Quito* provinciában, az *omagua* indiánok között térített. 1689-1691 között bejárta az Amazonas-folyó teljes hosszát a Marañón-Solimões-Amazonas útvonalon, eljutott egészen a torkolatnál fekvő Belém do Pará városáig. 1707-ben nyomtatásban megjelent térképe kedveltségét bizonyítja, hogy számtalan későbbi kiadványban reprodukcióként is napvilágot látott, többek között a *Neue Welt-Bott*-ban. A térkép ugyan számtalan hibát tartalmaz, mégis meglepően hűen adja vissza az Amazonas fő irányát, jelölve az indián törzsek lakóhelyeit a

⁸⁷⁴ MUSZKA, A nagyszombati jezsuita kollégium leltára, 72-75.

folyó mentén. A térképen sematikusan ábrázolva van az Orinoco folyó is.⁸⁷⁵ A területről a grazi *Franz Veigl* (1723-1798, *Weigel* néven is) atya is készített egy térképet, aki az 1750-es évektől szintén Quito provinciában térített, illetve 1762-től a provincia előjárója volt. Veigl atyát 1768-ban, a jezsuiták száműzésének kihirdetését követően néhány társával együtt az Amazonas vízi útján, portugál felségterületen keresztül szállították Európába. Az Amazonas felső és középső folyását ábrázoló térképét feltehetőleg európai fogsága ideje alatt készítette el.⁸⁷⁶

David Buisseret értékes, a jezsuita rend dél-amerikai kartográfusait méltató esszejéből sajnálatosan kimaradt a komáromi születésű *Brentán Károly* (1694-1753) munkássága. Brentán atya 1724-től dolgozott a jezsuiták Quitói Rendtartományában misszionáriusként, a *yameo* és az *omagua* indiánok között, ezalatt bejárta a missziók teljes területét az *Ucayali*, a *Napo* és a *Marañón* folyók, majd a *Nanay* és *Itatay* folyók mentén. 1748-ban a tartomány prokurátoraként hagyta el Quitót társával, *Nicolás de la Torre* atyával, úticéljuk a madridi királyi udvar, illetve a római kúria volt. A Napo és az Amazonas folyókon lehajózva érték el Belém do Parát, majd innen kiindulva átkeltek az Atlanti-óceánon. A két jezsuita atya feljegyzéseiből készült az az 1751-ben Rómában megjelent térkép, amely a dél-amerikai spanyol gyarmatok nagy részét (a mai Panama, Kolumbia, Venezuela, Ecuador és Észak-Peru területét), valamint az Amazonas-medence teljes egészét ábrázolja.⁸⁷⁷

Az Orinoco folyóról az első részletes térképet *José Gumilla* (1686-1750) atya készítette, akinek *El Orinoco Ilustrado* című munkája 1741-ben jelent meg Madridban. A mai Venezuela területén lévő missziókban tevékenykedett hittérítőként Gumilla atya, majd az 1730-as években a tartomány főnökeként járta be Új-Granada területét. Térképén nem csak a jezsuita, hanem az egyéb rendekhez tartozó missziós falvak is ábrázolva vannak, illetve a folyók mentén élő indián törzsek nevei is leolvashatók. A térképen jelmagyarázat és méretarány is található.⁸⁷⁸ A Perui Rendtartományban, a portugál gyarmatokkal szomszédos *Mojos* tartományban a hasonló nevű indián törzs között térített a selmecebányai születésű *Éder Xavér Ferenc* (1727-1772). Szűkebb missziós körzetében, a Mamoré folyó vidékén, majd szinte egész Peruban tett utazásai során az indián törzsekről, illetve a környező őserdő flórájáról és faunájáról aprólékos, rajzokkal illusztrált feljegyzéseket készített. A *Brevis*

⁸⁷⁵ David BUISSERET, „Jesuit Cartography in Central and South America”, in Joseph A. GAGLIANO – Charles E. RONAN (szerk.), *Jesuit encounters in the new world: Jesuit chroniclers, geographers, educators and missionaries in the Americas, 1549-1767*, Róma, IHSI, 1997, 122.

⁸⁷⁶ BUISSERET, *Jesuit Cartography*, 123.

⁸⁷⁷ Az Amazonas megtett útjáról bővebben lásd BABARCZI Dóra, *Brentán Károly hajóútja az Amazonason. Egy magyar jezsuita a 18. századi diplomácia fókuszában*, Vallások, határok, kölcsönhatások, 10. Szegedi Vallási Néprajzi Konferencia, 2010 (megjelenés alatt).

⁸⁷⁸ BUISSERET, *Jesuit Cartography*, 124.

Descriptio Missionum Societatis Iesu Provinciae Peruanae vulgo los Moxos című terjedelmes kézirat a szerző halála után, 1791-ben jelent meg Budán. A kézirathoz csatolt térkép nem Éder keze munkája, bár felirata szerint az ő feljegyzései alapján állították össze 1791-ben. A készítője-készíttetője valószínűleg *Makó Pál*, Éder munkájának kiadója, aki a kutatók előtt egyelőre ismeretlen, egyéb forrásokat is felhasznált a térkép készítésekor.⁸⁷⁹

A portugál kormányzat részéről viszonylag későn, a 18. század első évtizedeiben merült fel az igény a dél-amerikai gyarmatok pontosabb topográfiai felmérésére. V. János portugál király személyes érdeklődésétől indítva hívott meg két jezsuita tudóst, *Giovanni Battista Carbonét* (1694-1750) és *Domenico Capaccit* (1694-1736, *Capassi* néven is), akik 1722-ben érkeztek Itáliából Lisszabonba. Itt királyi szolgálatban több csillagászati megfigyelést végeztek és ezek eredményeit publikálták is. Carbone atya utóbb a lisszaboni jezsuita kollégium rektora lett, míg Capaccit *Diogo Soares* (1684-1748) atya társaságában az uralkodó Brazíliába küldte, ahol missziójuk elsődleges célja Sacramento erődjének, illetve távolabbi körzetének, a La Plata-régiónak a feltérképezése volt. 1729-ben érkeztek Brazíliába, és bár Capacci atya 1736-ban elhunyt, Soares folytatta a munkát, melynek eredménye kb. 30 darab, a térséget ábrázoló térkép lett. Az elismert kartográfus, az „Őfelsége Földrajztudósa” címet viselő Soares alaposan kidolgozott, szép kivitelezésű térképeit már mágneses iránymérésekkel alapozta meg, rajtuk mértékarány és az égtájak jelölésére szolgáló szélrózsa található.⁸⁸⁰

A spanyol-portugál határegyezmény 1750-es megkötését megelőzően a Francia Tudományos Akadémia által a perui meridián megmérésére indított expedíció volt a 18. század közepén a legjelentősebb vállalkozás, amely Dél-Amerika földrajzi felmérését célozta. Az V. Fülöp spanyol király által is támogatott expedíció 1736-tól 10 éven át tartott, és számtalan geográfiai és kartográfiai eredménnyel szolgált. Az expedíció tagja volt a francia felfedező, tudós, *Charles Marie de La Condamine* (1701-1774), aki indián kísérőivel az 1740-es évek elején bejárta az Amazonas teljes szakaszát és ott feljegyzéseket készített. Mérései, illetve Samuel Fritz atya 1701-es térképe alapján készült el az Amazonas-medencét ábrázoló térképe, mely 1745-ben jelent meg Párizsban. A térkép meglehetősen pontatlansága ellenére, elterjedtsége miatt nagy hatással volt kora tudományos életére. *Jean Baptiste d'Anville* (1697-1782), korának egyik legnagyobb kartográfusa biztosan felhasználta saját, a dél-amerikai

⁸⁷⁹ BALÁZS Dénes, „Adalékok a dél-amerikai magyar utazók munkásságához. II. rész”, in *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok*, 1991 (9.), 33-34.

⁸⁸⁰ BUISSET, *Jesuit Cartography*, 124; Francisco Marques de Sousa VITERBO, *Expedições científico-militares enviadas ao Brasil*, 1. kötet, Lisszabon, Edições Panorama, 1962, 3-4.

kontinensről 1748-ban elkészült térképének készítésekor.⁸⁸¹ Szluha János saját bevallása szerint ez utóbbi térképet vette alapul Maranhão provincia megrajzolásakor 1753-ban.

A portugál kormány az 1740-es évek végén kezdeményezte a brazil területek nyugati határvidékének, a *Guaporé*, *Mamoré* és *Madeira* folyók folyásának feltérképezését. Az ok a Mojos tartomány területén, spanyol fennhatóság alatt tevékenykedő jezsuiták területi előrenyomulása volt, akik a Guaporé folyó keleti oldalán, tehát már hallgatólagosan brazil területen is megvetették a lábukat. A terület felmérése, illetve az ezt követő tényleges birtokba vétele azért is volt különösen fontos a portugál kormányzat számára, mert csak ily módon biztosíthatták a vízi összeköttetést Mato Grosso állam bányái és Amazónia vízi útja között. A felméréssel és a térkép elkészítésével Maranhão állam kormányzójának titkárát, *José Gonçalves da FONSECA*-t bízták meg, aki az alkalomra összeállított expedíció tagjaként 1749-1750 folyamán oda-vissza megtette a Belém do Pará–Mato Grosso utat. Az 1750-ben elkészült *Carta Hydrografica* nem csak a Madeirát, hanem a Paraguay vízrendszerét, az Amazonast, illetve annak főbb mellékfolyóit is ábrázolja. Noha az 1750-ben megkötött portugál-spanyol határegyezményt megelőző tárgyalásokon még nem volt ismert a térkép, így azt nem is használhatták fel, azonban az expedíció által szállított információk hozzájárultak ahhoz, hogy 1752-ben kormányzati döntés útján szabaddá tegyék a portugál alattvalók számára a Guaporé-Mamoré-Madeira-Amazonas útvonal használatát, így erősítve a portugál jelenlétet a térségben.⁸⁸²

III.4.2.2. Az 1750-es határegyezményt követő felmérések

Az 1750. január 14-én aláírt *Tratado de Limites* a Tordesillasban megkötött egyezményt eltörölve, az *uti possidetis* elvének megfelelően az adott pillanatban a spanyol, illetve a portugál korona által elfoglalt területeket tette hivatalosan birtokolttá. Portugáliának jutott a Rio Negro északi vidéke, valamint Mato Grosso és Cuiabá kapitányságok, cserébe a spanyolok megkapták Sacramento erődjét, illetve a Río de la Plata torkolatvidékét.⁸⁸³ A megegyezésben a *Mapa das Cortes* nevű, a portugál kormányzat kérésére összeállított térképet használták kiindulási pontként, mely a valódinál jóval kisebbnek mutatta Mato

⁸⁸¹ Manuel Alberto DONIS DIOS, „La Cartografía Jesuitica en la Orinoquia (siglo XVIII)”, in José del REY FAJARDO (szerk.), *Misiones jesuíticas en la Orinoquia, Tomo I-II.*, San Cristóbal, Universidad Católica del Táchira, 1992, 814-815.

⁸⁸² André Ferrand de ALMEIDA, „A viagem de José Gonçalves da Fonseca e a cartografia do rio Madeira (1749-1752)”, in *Anais do Museu Paulista*, 2009 (17.), 215-235.

⁸⁸³ Max Justo GUEDES, „A Cartografia da Delimitação das Fronteiras do Brasil no século XVIII”, in AA, *Cartografia e Diplomacia no Brasil do século XVIII* (kiállításkatalógus), Lisszabon, Comissão Nacional para as Comemorações dos Descobrimentos Portugueses, 1997, 10-38.

Grosso területét.⁸⁸⁴ A megegyezés aláírását több rendelet követte, melyben pontosan lefektették a határvonal felmérésére kiküldött csapatok úticélját, összetételét, a felmérés módszereit és a spanyol-portugál küldöttségek együttműködésének feltételeit.

Spanyol részről a déli küldöttség vezetését *Gaspar Tello y Espinosára*, *Valdelirios márkijára* bízta, portugál részről pedig *Gomes Freire de Andrade*, Rio de Janeiro kormányzója (1733-1763), a későbbi *Bobadela grófja* lett a kinevezett parancsnok, aki spanyol kollégájával 1752 októberében tartotta első ünnepélyes találkozóját, mellyel hivatalosan is kezdetét vette a felmérési munka. A királyi megbízottak kijelölték a három *partida*, azaz különböző úticéllal rendelkező csapat tagjait: az első és a második csapat a *Rio Uruguai* folyásvidékéhez, a *Rio Ibicui*hoz tartott, a harmadik viszont a *Rio Paraguai* medencéjébe, a *Jauru* mellé. Az első két *partida* munkálatai a *guarani háború* miatt hamar félbeszakadtak, a fonalat csak 1758 folyamán sikerült újra felvenni. A harmadik expedíció azonban, melyet *José Custódio de Sá e Faria* őrmester (*sargento-mor*) vezetett, még 1754-1755 folyamán befejezte munkáját. Sá e Faria, aki kiterjedt kartográfiai, építészmérnöki és hadmérnöki tevékenysége mellett hivatalnokként 1764-1769 között *Rio Grande do Sul* kormányzói címét is viselte, expedíciójának sikerét számtalan, Brazília déli részét ábrázoló térképpel bizonyította.⁸⁸⁵

Az északi határmegállapító expedíciós csapatot spanyol részről *José de Iturriaga y Aguirre* hajóparancsnok, a caracasi *Real Compañía Guipuzcoana* kereskedelmi társaság megbízottja vezette. Tudomásunk szerint az ő csapatát erősítette *Haller Ferenc* atya, akinek matematikai-csillagászati ismereteit a terület feltérképezésénél használták fel. A portugál kormányzat választása *Francisco Xavier de Mendonça Furtadóra*, *Grão-Pará e Maranhão* állam kormányzójára (1751-1759) esett. A három expedíciós csapat közül az első célja a *Rio Negro*, a *Solimões* és a *Javari* folyók feltérképezése, illetve az *Amazonas* és az *Orinoco* folyók között elterülő hatalmas vízválasztó hegyvidék bejárása volt. A második feladata volt a *Madeira* folyását követve leereszkedni a *Mamoré* folyó torkolatáig, majd innen északnyugat felé fordulva eljutni a *Javari* folyóig. A harmadik csapatnak pedig a *Madeirán*, a *Mamorén* és a *Guaporén* leereszkedve kellett eljutnia a *Paraguai* folyó vízrendszeréhez tartozó *Jauru* torkolatáig. A Cádizból induló spanyol expedíciós csapat 1754 februárjában ért partot *Cumanában* (ma Venezuela), a demarkációs megbízottak kijelölt találkozóhelyére, a Rio Negro mentén fekvő *Mariuába* (ma Barcelos település) azonban soha nem jutott el. A portugál expedíció 1754 decemberében érkezett Mariuába, ahol Mendonça e Furtado

⁸⁸⁴ GUEDES, *A Cartografia da Delimitação*, 32-33.

⁸⁸⁵ GUEDES, *A Cartografia da Delimitação*, 34-36.

kormányzó közel két évig vesztegelt a spanyol küldöttségre várva, majd ezt követően visszatért Belém do Parába.⁸⁸⁶ A kormányzó Lisszabonba küldött jelentése szerint 1755 nyarán készült el a három *partida* revideált beosztása a határfelmérésre.⁸⁸⁷ Az első csapat dolga volt felhatolni a *Madeira* és a *Guaporé* folyókon egészen Mato Grosso kapitányságig, és meggyőződni arról, hogy biztosítható a vízi összeköttetés az északi Amazonas-régióval. Az expedíció vezetője *Antônio Carlos Pereira de Sousa* tengerésztiszt lett, a csapat csillagásza pedig Szentmártonyi atya. A második csapat a *Javari*, *Juruá* és *Purús* folyók, tehát az Amazonas déli mellékfolyóinak feltérképezését kapta feladatul, a harmadik csapatnak a *Japurá* folyón kellett észak felé haladnia. Az expedíció legfontosabb eredménye az 1754-es *Mapa Hidrografico dos rios Amazonas e Negro* feliratú térkép lett, melyet Schwebel, Sturm és Breuning segédtsztek készítettek, Szentmártonyi atya mérései segítségével.⁸⁸⁸

Az északi expedícióra a portugál szakemberek hiánya miatt több külföldi szakértőt tudóst toboroztak, de a határfelmérés befejeztével egyikük sorsa sem alakult olyan szerencsétlenül, mint Szentmártonyi atyáé. A bolognai tudós, *Giovanni Angelo Brunelli* (1722-1804) küldetésük befejeztével visszautazott Európába, ahol az 1761-ben alakult liszaboni *Real Colégio dos Nobres* katedrájára nevezték ki. Haláláig több, Brazíliával kapcsolatos etnográfiai, geográfiai munkát publikált, többek között a *pororoca* jelenségéről, a maniókatermesztésről, és magáról az Amazonas folyóról.⁸⁸⁹ *Antonio Giuseppe Landi* (1713-1791), a későbbi hírneves építész a dokumentumok tanúsága szerint csillagászati mérések során is Brunelli segítségére volt, noha „rajzolóként” (*desenhador*) szerződötték az expedícióra. Landi a szerződésbontást követően Belém do Parában telepedett le, majd a városnak számos középületet tervezett, illetve írt egy természettudományos művet Amazónia állat- és növényvilágáról, melyet akvarelljeivel illusztrált.⁸⁹⁰ A nürnbergi gyalogsági kapitány, *Johann Andreas Schwebel*, és a feltehetően szintén Nürnbergből származó két segédtszt, *Phillipp Sturm* és *Adam Leopold Breuning* az expedíció során szorosan együttműködtek Szentmártonyi atyával, az említett 1754-es térképhez is Szentmártonyi szolgáltatta a

⁸⁸⁶ GUEDES, *A Cartografia da Delimitação*, 36-38.

⁸⁸⁷ Marcos Carneiro de MENDONÇA, *A Amazônia na Era Pombalina. Correspondência inédita do Governador e Capitão-General do Estado do Grão Pará e Maranhão Francisco Xavier de Mendonça Furtado*, vol. 3., Rio de Janeiro, Instituto Histórico e Geográfico Brasileiro, 1963, 717.

⁸⁸⁸ Isa ADONIAS, *Mapas e planos manuscritos relativos ao Brasil Colonial Conservados no Ministério das Relações Exteriores*, I. kötet, Rio de Janeiro, Ministério das Relações Exteriores, 1960, 66-67.

⁸⁸⁹ Nelson PAPAVERO et al., „Os escritos de Giovanni Angelo Brunelli, astrônomo da Comissão Demarcadora de Limites portuguesa (1753-1761), sobre a Amazônia brasileira”, in *Boletim do Museu Paraense Emílio Goeldi, Ciências Humanas*, 2010 (5./2.), 492-533.

⁸⁹⁰ Isabel Mayer Godinho MENDONÇA, *A Amazônia felsínea: José Landi, itinerário artístico e científico de um arquitecto bolonhes na Amazônia do século XVIII*, Lisszabon, Comissão Nacional para as Comemorações dos Descobrimentos Portugueses, 1999, 42-57.

csillagászati alapokat. Schwebel termékeny kartográfus volt: 1756-ból való az Amazonas-menti településeket ábrázoló városlátkép-gyűjteménye, ezen kívül fennmaradt Marajó szigetét ábrázoló, és az Amazonas folyását ábrázoló térképe is 1758-ból. Sturm segédtiszt utóbb kapitányi rangig emelkedett, Brazíliában letelepedve előbb a Rio Negro, majd a Rio Branco folyókat mérte fel, illetve az utóbbi mentén több erődöt is tervezett.⁸⁹¹ Szentmártonyi bizonyosan együtt dolgozott két később szerződöttetett mérnökkel, a feltehetően angol származású *Henrique João Wilckensszel*,⁸⁹² aki később Brazíliában letelepedve *São José do Macapá* erődjének építésében segédkezett, illetve a genovai születésű *Domenico Sambucetivel*, aki *Gaspar Johann von Gronsfelddel* együtt szintén több Amazonas-menti erőd, például *Santo Antônio de Gurupá* tervezésében és kivitelezésében vett részt az 1750-1770-es években.⁸⁹³

A portugál korona utolsó nagyszabású, a mai Észak-, Északnyugat-Brazília területének felmérésére indított expedícióját a sokoldalú tudós, *Alexandre Rodrigues Ferreira* (1756-1815) vezette. Az 1783-1792 között kivitelezett, a portugál jelenlét megerősítését célzó „*Viagem Filosófica*” során nem csak topográfiai felméréseket végeztek *Pará*, *Rio Negro*, *Mato Grosso* és *Cuiabá* kapitányságok területén, hanem részletes adatokat gyűjtöttek a természeti környezetről, az indiánok életmódjáról, illetve több ládányi tárgyi anyagot küldtek haza Európába. Az expedíció a kor felvilágosult eszméinek megfelelő, modern tudományos háttérrel és módszerekkel közelített vizsgálata tárgyához, az eredmény több beszámoló és térkép, valamint több mai közgyűjtemény tárgyi anyagának megalapozása lett.⁸⁹⁴

III.4.3. SZENTMÁRTONYI ÉS SZLUHA ATYÁK TENGERENTÚLI TEVÉKENYSÉGE

III.4.3.1. Szluha János

A magyar jezsuiták dél-amerikai tevékenységét tárgyaló magyar nyelvű szakirodalom Szluha János kartográfiai tevékenységéről gyakorlatilag nem tud. Amikor mégis megemlítik, az itt-ott felbukkanó információk tévesnek bizonyulnak. *Ács Tivadar* és *Szabó László* vélhetően egyazon forrásra visszamenve állítják azt, hogy Szluha János Szentmártonyi atya

⁸⁹¹ Carlos H. OBERACKER, „Dois cartógrafos alemães ao serviço do Brasil no século 18: Johann Andreas Schwebel e Phillipp Sturm”, in *Humboldt*, 1970 (10.), 71-75.

⁸⁹² VITERBO, *Expedições*, 2. kötet, 136.

⁸⁹³ VITERBO, *Expedições*, 2. kötet, 82-83.

⁸⁹⁴ Ângela DOMÍNGUES, „Viagens científicas de exploração à Amazônia de finais do século XVIII”, in *Ler História*, 1990 (19), 103-125.

munkatársa volt annak az Amazonas-medencében végzett földmérői tevékenysége során.⁸⁹⁵ Ezt a források a határegyezmény expedíciójának dokumentumai, illetve a másik oldalról Szluha atya levelezése egyértelműen cáfolják. Balázs Dénes magyar utazókról összeállított lexikonában csupán annyit közöl, hogy Fáy atyával együtt Maranhão tartományban evangelizált az amanayé törzs körében, és részt vett a vidék feltérképezésében.⁸⁹⁶ A Dél-Amerikában tevékenykedő jezsuiták munkásságának szentelt közleményében⁸⁹⁷ viszont már Ács Tivadar fentebb idézett állítását vonja kétségbe, illetve megemlíti, hogy a szakirodalom tud egy térképéről, melyet Szluha atya *Reviczky Antalnak* küldött haza, mely azonban azóta lappang. Ez az információ a jezsuita írók katalógusát elkészítő *Sommervogelnél* is megtalálható,⁸⁹⁸ aki a maga részéről Murr-ra hivatkozik, amikor Szluha saját kezű művének tartja a Maranhão provinciát ábrázoló térképet, azonban ez Reviczky halálát követően, 1791 után elveszett.

A Közép-Európából származó, tengerentúlon szolgáló jezsuita atyák katalógusát összeállító Johannes Meier már egyértelműen Szluhát tartja a *Mappa Vice-Provinciae Societatis Jesu Maragnonii anno 1753 concinnata* feliratú, általában Laurenz Kaulen művének tartott térkép készítőjének. Méltatásában kiemeli a meglepően jó állapotban fennmaradt térkép magas színvonalú kivitelezését, illetve azt a tényt, hogy ez a kevés korabeli térkép közül az egyetlen, mely a Grão-Pará e Maranhão államokra kiterjedő jezsuita provincia egészét ábrázolja.⁸⁹⁹ Az Évorában őrzött példányt tartja Szluha saját kezűleg készített példányának. Megemlíti, hogy a dokumentum szerzősége kérdéses, mivel nem szignált, és Serafim Leite Szluha ellenében Laurenz Kaulen szerzősége mellett foglal állást.⁹⁰⁰ Ő maga Eckart egy szöveghelyére hivatkozva tartja Szluha művének a térképet, mivel e szerint az atya 1753-ban bizonyosan elkészített egy Maranhão provinciát ábrázoló térképet.

Az Évorai Közkönyvtár (*Biblioteca Pública de Évora*) gyűjteményében található térkép⁹⁰¹ részletesen ábrázolja a „Grande Rio das Amazonas” teljes szakaszát a Rio Javaritól az atlanti-parti torkolatig. A mellékfolyók is jelölve vannak: északon a Rio Negro és annak mellékfolyói, délen a Beni, a Mamoré, a Tocantins, a Xingú, a Madeira található többek között

⁸⁹⁵ ÁCS Tivadar, *Akik elvándoroltak*, Budapest, s. n., 1940, 168; SZABÓ László, *Magyar múlt Dél-Amerikában (1519-1900)*, Budapest, Európa, 1982, 52.

⁸⁹⁶ BALÁZS Dénes, *Magyar utazók lexikona*, Budapest, Panoráma, 1993, 371.

⁸⁹⁷ BALÁZS Dénes, „Adalékok a dél-amerikai magyar utazók munkásságához. II. rész”, in *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok*, 1991 (9.), 39.

⁸⁹⁸ Carlos SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, 7. kötet, Brüsszel-Párizs, Imprimerie Polleunis et Ceuterick, 1907, 1786-1787.

⁸⁹⁹ MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa*, 187.

⁹⁰⁰ MEIER, *Jesuiten aus Zentraleuropa*, 343.

⁹⁰¹ BPÉ, Térképtár, Gav. IV., 25.

a térképen. A legrészletesebben a *Rio Negro* régiója, illetve az atlanti partvidéken *São Luís do Maranhão* és *Belém do Pará* környéke van ábrázolva. A portugál felségterülettel szomszédos spanyol tartományokat, *Új-Granada* és *Peru* alkirályságait is jelzi. A jelkulcs segít feloldani a térképen használt ábrákat: külön jelet alkalmazott készítője a város, az erőd, a falu jelölésére, illetve rövidítésekkel jelzi a Jézus Társasághoz tartozó intézmények: kollégiumok, rendházak és missziók minőségét és helyét.⁹⁰² Mértékegysége a spanyol *leuca*, a méretarány kb. 1:3000 000.⁹⁰³ A térkép értékelésekor Isa Adonias Jaime Cortesãora hivatkozik, aki szerint a dokumentum az Amazonas-medence megismerésének egy előrehaladottabb fázisát tükrözi, és meglehetősen pontos, leszámítva a *Madeira-Guaporé* folyásvidékét, mely a valósághoz képest torzított, így a portugálok által elfoglalt, illetve a határegyezmény során megszerzett területek nagyságát a valóságnál jóval kisebbnek mutatja.⁹⁰⁴

A kérdés az, ez a térkép azonos-e azzal, amelyről Szluha János Maranhãóból hazaküldött leveleiben beszél. 1753. szeptember 12-én, São Francisco Xavier de Acará faluban kelt levelében a név szerint nem említett címzettet, bizonyosan Franz Veigl, értesíti arról, hogy a leveléhez csatolva küldi Maranhão alprovinciát ábrázoló földrajzi térképét (*chartam Geographicam*). Ezen a tengerparti területeket és néhány folyó vonalát *D'Anville* legfrissebb térképéről másolta (*excerptis ex recentissima A noilliana [Anvilliana] orae maritimae tractibus, ac nonnullorum fluviorum cursa*), míg a missziók helyét és más folyók vonalát egynémely kéziratokról, rendi *itinerariumok* és beszámolók alapján, a prokurátor atya útmutatását követve, illetve annak rendelkezését követve rajzolta meg még Lisszabonban (*tum ex manuscriptis quibusdam, ac /:ut ajunt:/, itinerariis nostrorum, tum relationibus, ac demum Procuratoris Generalis directione quin et jussu Olyssiponae concinavi*). Levele címzettjét kéri, hogy juttassa el a térképet *Reviczky Antal* (1723-1781) atyának, aki az ilyesmit nagy becsben tartja. *Reviczky* atya ebben az időszakban a nagyszombati egyetemen tanított természettudományokat, az 1753-as egyetemi reformot követően több korszerű tankönyve is megjelent, többek között a matematika és a fizika tudományairól, illetve a csillagászat newtoni eredményeinek ismertetéséről. Munkásságának előremutató jellegéről szólva Csapodi Csaba megjegyzi, hogy 1758-ban megjelent *Elementae philosophiae naturalis* című munkájában a skolasztikus módszereket alkalmazva bemutatja mind a Tycho-féle, mind a kopernikuszi modellt, mégpedig úgy, hogy voltaképpen egyik mellett sem foglalt

⁹⁰² C. = Collegium Societatis, D. = Domus Societatis, M. = Missio Societatis.

⁹⁰³ „Scala = Leucarum Hispanicarum, quarum 20 in gradu uno numerantur.”

⁹⁰⁴ Isa ADONIAS, *Mapas e planos manuscritos*, 1. kötet, 505-506.

egyértelműen állást.⁹⁰⁵ A vélhetően a rendi formáció időtartama alatt, illetve legkésőbb az 1747/1748-as bécsi tanárkodásuk alatt kötött ismeretségen túl tehát közös tudományos érdeklődésük is adott volt.

Ha feltételezzük, hogy az Évorában, az egykori jezsuita egyetem gyűjteményét is őrző könyvtárban lévő térkép azonos azzal, amiről Szluha atya beszél, akkor nyitott kérdés, hogyan került a portugáliai városba egy közép-európai rendtagnak szánt levél. Erre Szluha atyának 1755 márciusában kelt levele szolgálhat magyarázattal.⁹⁰⁶ E szerint levele címzettjének 1754 júniusában, Besztercebányán kelt leveléből az derül ki, hogy Szluha atya előző levelét a térképpel nem kapta meg. A címzett feltételezhetően Reviczky atya, aki 1753-1754-ben végezte a *terciát* Besztercebányán. Szluha atya azt írja, levelét az osztrák provincia prokurátorán keresztül küldte haza Veigl atyának, és ráírta, hogy ha Veigl már nincs Bécsben, akkor Reviczky atyának kézbesítsék. A címzettnek javasolja, hogy forduljon a prokurátorhoz információért.⁹⁰⁷ A gondot bizonyára az okozta, hogy Veigl atya 1753 második felében már bizonyosan nem tartózkodott Bécsben, mivel a tengerentúli missziókba rendelték, így Szluha atya levelét sem tudta átvenni. Ha feltételezzük, hogy Szluha atya levele a térképpel valamilyen ok folytán Portugáliában vesztegelt, források híján egyelőre nem igazolható, milyen úton jutott el mégis Magyarországra a levél, illetve, hogy a térképet miért választották le tőle.

Maga a térkép, mint láttuk, a legmodernebb atlasz alapján készült, tehát csillagászati mérésekkel alátámasztott ábrázolása a térségnek. Fontos hangsúlyozni, hogy Szluha atya saját bevallása szerint nem végzett önálló méréseket a terepen a térkép elkészítése előtt, bár rendi útbeszámolók adatait – feltételezhetően a különböző települések lokalizálása miatt– beépített a kész munkába. „Megrendelője” a rend lisszaboni prokurátora volt, aki a térképet elsősorban rendi felhasználásra szánhatta. Mindezekkel együtt, bár minden jel arra mutat, hogy a *Mappa* nem Szluha atya keze nyomát viseli, mégis az Amazonas-folyót ábrázoló rendi kartográfia sorába illeszthető, Samuel Fritz 1707-es, Brentán Károly 1751-es, illetve Veigl Ferenc 1760-as években készült térképei mellé. Mindenesetre úgy tűnik, a kérdés eldöntésében egyedül az segítene, ha Szluha atya térképe előkerülne a levéltárak mélyéről.

⁹⁰⁵ CSAPODI Csaba, „Természetfilozófia-fizika a nagyszombati egyetemen a felvilágosodás időszakában”, in *Századok*, 1945-1946 (79-80.), 85-137.

⁹⁰⁶ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I. könyv, 70-74.

⁹⁰⁷ Ferences Levéltár, A budai zárda irattára, I., 70.

III.4.3.2. Szentmártonyi Ignác

A Szentmártonyi atya tevékenységét magyar nyelven ismertető munkák köre bővebb, mint Szluha atya esetében, de számosnak semmiképpen sem nevezhető. Az emigrációtörténettel foglalkozó *Ács Tivadar* és *Szabó László* Szentmártonyi dél-amerikai tevékenységének elemzésekor ellenőrizhetetlen forrásokra támaszkodva több súlyos tévedést is közölnek. Így például Ács azt írja, az atya 1749-ben utazott Brazíliába, itt feltérképezte az Amazonason kívül a Xingu, a Tapajós és a Madeira folyókat, és ebben Szluha János a segítségére volt.⁹⁰⁸ Szabó László mindehhez még hozzáteszi, hogy Szentmártonyi Brazíliából visszatérve a portugál uralkodó udvari csillagásza lett.⁹⁰⁹ Dolgozatomban több helyütt cáfolom ezeket az állításokat, mégis szükségesnek láttam felhívni a figyelmet ezekre a pontatlanságokra, ugyanis a népszerűsítő-tájékoztató jellegű irodalom túlnyomó része, illetve elsősorban ennek *online* megjelenése sajnálatos módon ezeket a tévedéseket veszi át. Részben Ács és Szabó szövegére támaszkodik *Balázs Dénes*, aki elsőként kísérelte meg geográfiai-kartográfiai szempontból bemutatni a magyar jezsuiták dél-amerikai munkásságát. Nála is a hibás 1749-es évszám szerepel Szentmártonyi kiutazási időpontjaként, illetve forrásmegjelölés nélkül közli, hogy az atya a határmegállapító expedíció tagjaként Mato Grosso kapitányságig eljutott, illetve felhajózott az Araguaia-Tocatins folyón.⁹¹⁰

Rákóczi István magyar és portugál nyelvű publikációiban⁹¹¹ korabeli források bevonásával, új szempontok szerint, elsőként rekonstruálja Szentmártonyi atya tengerentúli pályafutását. Megbízható adatok alapján sikerrel határozza meg az atya küldetésének időbeli korlátait, illetve felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy az atya, noha a jezsuita rend tagja volt, szerződéses királyi csillagászaként mégis speciális helyzetűnek számított. Rákóczi István meghatározza Szentmártonyi atya brazíliai munkásságának legfőbb eredményeit, nem szorítkozva csupán a határmegállapító expedíció időtartama alatt végzett méréseire. Kitér az atya „utóéletére” is, azaz 1760 utáni éveire, megjegyezve, hogy az expedíció egyik tagját sem érte ilyen hátrányos megkülönböztetés a portugál kormányzat részéről, hiszen szinte valamennyi kollégája Brazíliában telepedett le, és megbecsült hadmérnökként, építészként szolgált a portugál koronát. Ennek oka pedig nem a jezsuita rend, mint egész elleni kormányzati fellépésnek köszönhető, hanem annak, hogy Szentmártonyi atya, mint királyi

⁹⁰⁸ ÁCS, *Akik elvándoroltak*, 144.

⁹⁰⁹ SZABÓ, *Magyar múlt*, 52.

⁹¹⁰ BALÁZS, *Magyar utazók lexikona*, 366-367.

⁹¹¹ RÁKÓCZI István, *Kémek vagy atyák? (magyarázó észrevételek Szentmártonyi Ignác S. I. tudományos jelentőségéhez)*, <http://www.zanex.hu/mucsom.htm>, utolsó letöltés: 2011.08.02. RÁKÓCZI István, „Padre de escolas e escola de Padres. O contributo de Ignác Szentmártonyi S. I. para o levantamento científico da bacia Amazônica”, in RÁKÓCZI István, *Mares Literários Luso-Húngaros*, Lisszabon, Edições Colibri, 2003, 51-66.

csillagász igen szenzitív adatok birtokában volt a dél-amerikai portugál gyarmatok földrajzi viszonyait illetően. Véleménye szerint Szentmártonyi atya tudományos munkássága haladó szellemét tekintve Hell Miksáéhoz, vagy Mikoviny Sámueléhez mérhető. Ugyanis a sajátos színezetű felvidéki bányászati topográfiai iskola tagjai az 1735-ben alapított selmecbányai bányatisztképző intézet keretein belül – melynek Mikovinyi egyik első oktatója volt –, a felső-magyarországi bányászati célú felmérések során alkalmazott eszközök révén a megalapozói lettek a magyarországi geometriai asztronómiának és a modern kartográfiának.

Meg kell még említeni *Mijo Korade* atya értékes, horvát nyelvű esszéjét,⁹¹² melyben a horvátországi születésű Szentmártonyi atya életpályáját kíséri végig. Tudományos szempontból a legtermékenyebbnek a Brazíliában 1753-1760 között töltött éveket tartja, melynek eredményességét egyetlen, bizonyosan Szentmártonyi felmérései alapján készült térképpel, a *Mappa Hidrografico*val lehet lemérni. Osztja Lúcio de Azevedo véleményét, miszerint az évorai, a korábbi térképeknél jóval pontosabb *Mappa Vice-Provinciae Maragnoniae* Szentmártonyi atya csillagászati helymeghatározó mérései segítségével készítette Laurenz Kaulen, majd juttatta el Malagrida atya által Lisszabonba.⁹¹³ Állítását sajnos semmilyen forrással nem támasztja alá, és ezt igazoló dokumentumot nem találtam az általam kutatott gyűjteményekben.

Szentmártonyi atya tengerentúli tevékenységéről három levéltári dokumentum tanúskodik. Az első az Isa Adonias által leírt *Mappa Hidrografico dos rios Amazonas e Negro*, mely 1754 végén készülhetett, és az *Amazonas* és a *Rio Negro* folyását ábrázolja Belém városától Mariuáig. A térképet felirata szerint az északi határmegállapító expedíció keretében Schwebel, Sturm és Breuning altisztek rajzolták meg Szentmártonyi atya csillagászati mérései alapján.⁹¹⁴ Adonias adatai szerint több másolat készült az eredetiről, ebből kettőt ma a brazil külügyminisztérium (*Itamaraty*) térképtára őriz. Vélhetően e térkép munkálataihoz kapcsolódik egyetlen ismert, autográfának tekinthető irata, melyben az expedíció vezetőjének, *Maranhão* kormányzójának utasítására 1755 nyarán katalogizálja addig végzett földrajzi helymeghatározó méréseit.⁹¹⁵ Pontosan megadja az út során felkeresett városok földrajzi koordinátáit *Belémtől Mariuá* településig, illetve a szintén a helymeghatározáshoz szükséges holdfázis-megfigyeléseit. Ezen kívül a mindenkori északi irányt is meghatározta mágnesű segítségével, illetve mérte a levegő hőmérsékletét és a

⁹¹² Mijo KORADE, „Život i rad Ignacija Szentmártonyja S I (1718.-1793.)”, in *Fontes et studia. Historiae Societatis Iesu in finibus Croatorum*, 1983 (14.), 64-100.

⁹¹³ KORADE, *Život i rad*, 77.

⁹¹⁴ Isa ADONIAS, *Mapas e planos manuscritos*, 1. kötet, 66-67.

⁹¹⁵ AHU_ACL_CU_020, Cx. 1, D. 36. A dokumentumok részletes ismertetését lásd BABARCZI, *A atuação do padre Inácio Szentmártonyi*, 96-98.

légnyomást is. A harmadik dokumentum a szakirodalomban helytelenül *Sequentes Notiaties* címen idézett beszámoló, mely Meier álláspontjával ellentétben semmiképpen nem lehet Szentmártonyi autográf irata.⁹¹⁶ A *Biblioteca Nacional do Brasil* gyűjteményében őrzött, három különálló beszámolóra tagolódó kézirat⁹¹⁷ címéből arra következtethetünk, hogy a beszámoló feljegyzője adatait egy Szentmártonyi által összeállított jegyzékből vette. Mindhárom dokumentum a *Rio Negro* jobb és bal parti mellékfolyóit, illetve a *Rio Cajari* mellékfolyóit sorolja fel, lokalizálva a folyók mentén élő különböző indián törzsek lakóhelyét. A dokumentum tartozéka két meglehetősen kezdetleges térképvázlat: az egyik az Amazonas és a Rio Negro összefolyását ábrázolja, a másik viszont betűkódolt, melynek feloldását nem közli a szerző, így az ábrázolt terület beazonosíthatatlan.

A határmegállapító expedíció sikerességét, illetve a helymeghatározó mérések helyességét a portugál kormány oly módon kívánta biztosítani, hogy a kor legmodernebb eszközeit és szakkönyveit szerezte be a résztvevő tudósok számára Angliából. Az 1753 őszen készült jegyzék vizsgálata azt mutatja, hogy hiányos volta ellenére is korszerű mérőműszerek érkeztek Brazíliába.⁹¹⁸ A listán szerepel matematikai szakkönyvtől kezdve (*William Gardiner: Tables of Logarithms*, 1742) a csillagtérképekig (*Edmund Halley: Catalogus Stellarum Australium*), csillagászati atlaszokig (*John Flamsteed: Atlas Coelestis*, 1729 és *Historiae Coelestis Britannicae*, 1725) illetve egy 1753-as efemeridatáblázatig (*George Parker: Ephemeris for the Year of 1753*). Haszonnal forgathatták *Pierre Bouguer La figure de la terre* című művét, aki 1749-ben napvilágot látott munkájában a La Condamine-expedíció eredményeiről számolt be, melynek maga is szakértő résztvevője volt. Több művükkel szerepelnek *Pierre Charles Le Monnier*, *Pierre Louis Maupertuis* és *Alexis de Clairaut* francia csillagászok, akadémikusok, akik közös expedíciót vezettek 1736-ban Lappföldre, a meridiánkör meghatározása céljából. Felméréseik eredményeiről, mely végeredményben a Föld lapultságának mértékét volt hivatva meghatározni, mindhárman beszámoltak (*Clairaut: Theorie de la figure de la terre* 1743, *Maupertuis: La figure de la terre*, 1738). A művek kiadási évszámai árulkodóak: a legkorábbi az 1720-as években íródott, míg a legtöbb az 1740-es években, sőt van egy 1753-as is. A mérőeszközök listája hiányossága ellenére is tartalmazott minden olyan eszközt, mely a korban a földmérés legmodernebb kelléktárába tartozott: kvadránst, mágnesűket, barométert, hőmérőt, szektort. Más kérdés, hogy a kvadránsok kis száma nem tette lehetővé, hogy egyszerre többen végezzenek

⁹¹⁶ MEIER, Jesuiten aus Zentraleuropa, 339.

⁹¹⁷ BNRJ, 01,1,018. Korábbi, már nem használatos referenciaszáma: Cod. II. (4-4) 49-4-19. Az első dokumentum címe *Sequentes notitias de Rio Negro hi, ut hic sunt, conscriptas a P. Ignatio Semartoni accepi*.

⁹¹⁸ AHU_ACL_CU_013, Cx. 35, D. 3246.

megfigyeléseket, illetve nagy méretük a hordozhatóság rovására ment. Az expedíció méréseinek elvégzésére szerződtetett katonatisztek nem voltak elégedettek a küldeménnyel: egy, a központi igazgatásnak küldött beadványukban azt állítják,⁹¹⁹ hogy ezek az eszközök alkalmatlanok a feladat elvégzésére. Úgy tűnik, kérésük nem volt hiábavaló, mert az expedíció hivatalos lezárulása után, 1761-ben,⁹²⁰ illetőleg 1762-ben Maranhãoból Portugáliába küldött⁹²¹ műszerek listáján egyéb eszközök mellett már három darab, kisebb rádiuszú kvadráns szerepelt.

Noha sajnálatosan kevés kézzelfogható eredménnyel rendelkezünk, Szentmártonyi atya munkássága elméleti felkészültségét és gyakorlati módszereit tekintve bátran hasonlítható a magyar térképészet megteremtőjeként számon tartott Mikoviny Sámueléhez. Szentmártonyi atya, noha maga nem készített térképeket, feljegyzéseinek tanúsága szerint a földrajzi helymeghatározáskor alkalmazta a Mikoviny Epistolájában megfogalmazott alapelveket, azaz az asztronómiai, a geometriai, a mágneses és a hidrográfiai mérések fontosságát egy hely földrajzi szélességének és hosszúságának meghatározásakor. Az 1751-es években használt műszerei nem különböznek a közel három évtized múlva felvett nagyszombati leltárban felsorolt tárgytól: a kvadráns, a szektor, távcsövek, ingaóra, légnyomásmérő, hőmérő és mágnesű voltak a csillagászat alapvető eszközei ebben az időszakban. Ha Szentmártonyi atya többi feljegyzése is előbukkan valamelyik gyűjteményből, tudománytörténeti szerepét bizonyára árnyaltabban fogjuk látni.

⁹¹⁹ AHU_ACL_CU_013, Cx. 45, D. 4138.

⁹²⁰ AHU_ACL_CU_013, Cx. 49, D. 4513.

⁹²¹ AHU_ACL_CU_013, Cx. 53, D. 4802.

BEFEJEZÉS

E dolgozat lapjain igyekeztem a lehető legtöbb oldalról bemutatni választott témámat. Nem térhettem ki Pombal márkinak, a portugál történelem egyik legnagyobb és legellentmondásosabb alakjának, illetve az általa felépített politikai rendszernek az ábrázolása elől sem. Ennek oka pedig az, hogy a 18. század közepén már tűnőben lévő hatalmú portugál világbirodalom egyik utolsó, a nemzetközi diplomácia színpadán végrehajtott történelemformáló cselekedete éppen a Jézus Társaság tagjainak száműzése volt, példájukat pedig több európai állam is követte. A Jézus Társaság virágkora éppen a 18. századra esett, ekkor tulajdonképpen a legnagyobb nemzetek feletti intézményként mintegy állam az államban működött a dél-amerikai gyarmati területeken.

A rend elleni fellépés folyamatában lettek önhibájukon kívül szenvedő alanyok a Maranhão államban evangelizáló, illetve tudományos tevékenységgel foglalkozó magyar származású jezsuita atyák, akiknek csupán egy szűk évtized (1753-1760) adatott vállalt hivatásuk végzésére. Életútjuk revideált megrajzolásán, lisszaboni és brazíliai éveik rekonstruálásán kívül a dolgozatban kísérletet tettem arra, hogy az irodalomtörténet, az etnográfia, a szociológia és a kartográfia tudományágainak legújabb eredményeit felhasználva, a nemzetközi szakirodalom legfrissebb irányzataira reflektálva újraértelmezzem és egy tágabb kontextusba helyezzem tengerentúlon végzett munkásságukat.

Ismert hagyatékuk ugyanis a portugáliai, római és magyarországi levéltárakban végzett kutatás folyamán új forrásokkal bővült, melynek legnagyobb horderejű felfedezése az Arquivo Histórico Ultramarinoban lévő Szentmártonyi-féle autográf irat, illetve budapesti Ferences Levéltárban található Szluha-féle leveleskönyv lokalizálása volt. E dokumentumok előkerülése módot adott arra, hogy revideáljuk a korábbi etnográfiai és a kartográfiai publikációkat, amennyiben új népcsoportok, illetve részleteiben eddig kevésbé ismert földmérési eredményeket hozott napvilágra. Emellett módot adott arra, hogy irodalomtörténeti szempontból is meghatározhassuk a magyar jezsuiták levelezését. Bízom benne, hogy jelen tanulmány a szakterület kutatóinak is új információkkal szolgált.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK

I. KÉZIRATOS FORRÁSOK

1. Archivum Historicum Societatis Iesu, ARSI, Róma

Assistentia Lusitaniae (Lus.):

17. *Professi 4 votorum 1751-1760*

36. *Lusit. Partio Anno 1751-1754*

87. *Persecutio Soc. Iesu per Regnum Lusitaniae*

Provincia Brasiliensis et Maragnoniensis (Bras.):

28. *Invent. do Maranhao coll. 1760-1768*

27. *Cat. Brev. et trien. 1671-1753 (Notae historicae)*

2. Arquivo da Universidade de Coimbra, AUC, Coimbra

Colecção Condes de Arcos, Livro do Governo da Baía, 1754-1759

VI-III-1-1-16, 262. dok., 236v-238v.

3. Arquivo Histórico Ultramarino, AHU, Lisszabon

Manuscritos Avulsos da Capitania do Pará (AHU_ACL_CU_013):

Caixas 34, 35, 40, 45, 48, 49, 52, 53

Manuscritos Avulsos da Capitania do Rio Negro (AHU_ACL_CU_020):

Caixa 1.

4. Biblioteca Nacional de Portugal, BNP, Lisszabon

Collecção Pombalina (PBA):

Cod. 159. *Correspondencia official. 1754-1758*

Cod. 477. *Collecção de Leis, Cartas régias, Pastoraes, etc. 1741-1759*

5. Biblioteca Nacional do Rio de Janeiro, BNRJ, Rio de Janeiro

01,1,018. *Notitias do Rio Negro dadas pelo P. Ignacio Sanmartoni*

6. Biblioteca Pública de Évora, BPÉ, Évora

Térképtár, Gav. IV., 25. *Mappa Viceprovinciae Societatis Jesu Maragnonii Anno MDCCLIII concinnata*

7. Egyetemi Könyvtár, EK, Budapest

Collectio Kaprinaiana, G. 147/a; B. tom. VI. 76. *Vita Ignatii Szent Mártonyi e S. J.*

8. Ferences Levéltár, Budapest

Jakosics Gyűjtemény, A budai zárda irattára (X. fond, rendezés alatt), I. könyv, 2. dokumentum, címe: *Szluha János S. J. missionarius Maragnoni levelei 70-99. l.*

9. Főapátsági Könyvtár, Pannonhalma

Jesuitica:

118. E. 35 1-II. Vegyes iratok

118. E. 36. *Catalogus Provinciae Austriae Societatis Jesu pro Anno MDCCLXVII.*

10. Instituto dos Arquivos Nacionais Torre do Tombo, IANTT, Lisszabon

Ministério dos Negócios Estrangeiros e da Justiça (MNE e da Justiça):

Maço 57, 59, 60. *Papéis Pombalinos*

Manuscritos do Brasil (Ms. do Brasil):

Livro 51. *Cartas Régias e Cartas de Officio para o Governo do Pará*

Ministério dos Negócios Estrangeiros (MNE)

Caixa 514. *Legação de Portugal na Austria, 1757-1760*

Livro 828. *Registo das Cartas de Officio, 1749-1750*

Livro 829. *Registo das Cartas de Officio*, 1750

Livro 830. *Registo das Cartas de Officio*, 1751

II. NYOMTATOTT FORRÁSOK

ALMEIDA, M. Lopes de (kiad.), *Colecção dos crimes, e decretos pelos quaes vinte e hum jesuitas foraõ mandados sahir do Estado do Gram Pará, e Maranhaõ antes do exterminio geral de toda a Companhia de Jesus daquelle estado*, Coimbra, s.n., 1947.

BABARCZI Dóra, *A Jézus Társaság feloszlatása*, Szeged, JATE Press, 2006.

BARNADAS, Joseph (ford.), *Breve descripción de las reducciones de Mojos, ca. 1772*, Cochabamba, Historia Boliviana, 1985.

CAEIRO, José, *História da expulsão da Companhia de Jesus da Província de Portugal (séc. XVIII)*, vol. I., Júlio de MORAIS – José LEITE (ford.), Lisszabon, Editorial Verbo, 1991.

CAEIRO, José, *Jesuitas do Brasil e da Índia na perseguição do Marquês de Pombal (século XVIII)*, Salvador, Academia Brasileira de Letras, 1936.

ECKART, Anselmo, *Memórias de um Jesuíta prisioneiro de Pombal. Tradução portuguesa do original latino „Historia Persecutionis Societatis Jesu in Lusitania”, Nurnberg, 1779-1780*, ford. és jegyz. Joaquim ABRANCHES, Braga, Secretariado Nacional do Apostolado da Oração, 1987.

FOLTIN János (kiad.), *Fáy Dávid mult századi hithirdető levelei Amerikából*, Budapest, Hunyadi Mátyás Intézet, 1890.

FONSECA, João Abel da, „A propósito do Tratado de Limites a Norte do Brasil: cartas secretas de Sebastião José de Carvalho e Melo, 1752-1756”, in *Mare Liberum*, 1995 (10.), 279-304.

KACSKOVICS Bálint, „P. David Fay hungarus Jesuita”, in *Fasciculi Ecclesiastico-Literarii*, Tom. 2., fasc. 2., Budapest, 1841, 235-238.

LAMEGO, Alberto (szerk.), *A Terra Goytacá (à luz de documentos inéditos). Vol 3. Dominio da Corôa*, L'Édition D'Art Gandio, Brüsszel – Párizs, 1925.

LAURE Joseph (ford.), *Missionnaire en Amazonie. Récit du dix-huitième siècle d'un jesuite au Pérou, en Bolivie et dans les réductions indiennes*, Párizs, L'Harmattan, 2009.

MENDONÇA, Marcos Carneiro de (kiad.), *A Amazónia na Era Pombalina. Correspondência inédita do Governador e Capitão-General do Estado do Grão Pará e Maranhão Francisco Xavier de Mendonça Furtado*, 3 vols., Rio de Janeiro, Instituto Histórico e Geográfico Brasileiro, 1963.

MOLNÁR János, *Magyar Könyv-ház*, I-IV. kötet, Pozsony, Landerer Mihály, 1783; V-XXII. kötet, Pest, 1793-1804.

MURR, Christoph Gottlieb von, *Journal zur Kunstgeschichte und zur allgemeinen Litteratur*, 9. kötet, Nürnberg, Johann Eberhard, 1780.

MURR, Christoph Gottlieb von, *Geschichte der Jesuiten in Portugal, unter der Staatsverwaltung des Marquis von Pombal*, 2. vols, Nürnberg, Felsseckerischen Buchhandlung, 1787-1788.

PAPAVERO, Nelson et al., „Os escritos de Giovanni Angelo Brunelli, astrônomo da Comissão Demarcadora de Limites portuguesa (1753-1761), sobre a Amazônia brasileira”, in *Boletim do Museu Paraense Emílio Goeldi, Ciências Humanas*, 2010 (5.), 2., 492-533.

RODRIGUES, Maria Isabel Vieira, *O Governador Francisco Xavier de Mendonça Furtado no Grão-Pará e Maranhão (1751-1759)*. 2 vols., szakdolgozat, Universidade de Lisboa, 1997.

Relação abreviada da República que os religiosos jesuítas das Províncias de Portugal e Espanha estabeleceram nos domínios das duas Monarquias a da guerra que eles têm movido e sustentado contra os exércitos espanhóis e portugueses. Lisszabon, 1757, (szerző nélkül).

RÓNAI, Paulo (ford. és kiad.), *As cartas do P. Davi Fáy e a sua biografia. Contribuição para a história das missões Jesuíticas no Brazil no século XVIII*, Rio de Janeiro, Imprensa Nacional, 1945.

Status Antiquae Provinciae Lusitaniae Societatis Iesu Tempore Persecutionis Pombalinae 13 dec. 1758 -14 aug. 1760. Lisszabon, s. n., 1905.

Status Provinciarum Transmarinarum Antiquae Assistentiae Lusitanae Societatis Iesu Tempore Persecutionis Pombalinae. 26 Sept. 1759 – 5 Sept. 1760, Lisszabon, 1906.

STÖGER, Johann Nepomuk, *Scriptores Provinciae Austriacae Societatis Jesu ab ejus origine ad nostra usque tempora*, Bécs, Typis Congregationis Mechitharisicae, 1856.

SZITTYAI Dénes, „Egy magyar hithirdető a Pombal-féle egyházüldözés rémnapjaiból”, in *Magyar Kultúra*, 1915 (3. évf.), 418-427, 468-476, 518-522.

SZTANKOVICS Ödön (ford.), „Zakarjás János és Fáy Dávid délamerikai jezsuita misszionáriusok úti levelei (1749-1756)”, in *Földrajzi Közlemények*, 1910 (38.), 215-236.

IRODALOMJEGYZÉK

I. POMBAL MÁRKI PORTUGÁLIÁJA

ALMEIDA, Fortunato de, *História da Igreja em Portugal*, Porto, Portucalense Editora, 1967².

ALVIM, Gilmar Araújo, *Linguagens do poder no Portugal Setecentista: um estudo a partir da Dedução Cronológica e Analítica (1767)* (szakdolgozat), Universidade Federal Fluminense, Instituto das Ciências Humanas e Filosofia, Departamento de História, Niterói, 2010.

AZEVEDO, João Lúcio de, *O Marquês de Pombal e a sua época*, Lisszabon, Clássica Editora, 1990².

BRAZÃO, Eduardo, „Pombal e os Jesuítas”, in Luís Reis TORRAL – Isabel VARGUES (szerk.), *O Marquês de Pombal e o seu tempo*, I. kötet, Coimbra, Universidade de Coimbra, 1982-1983, 329-365.

CASTRO, Armando de, „A política económica do Marquês de Pombal e a sociedade portuguesa do século XVIII” in Luís Reis TORRAL – Isabel VARGUES (szerk.), *O Marquês de Pombal e o seu tempo*, I. kötet, Coimbra, Universidade de Coimbra, 1982-1983, 41-49.

COUTO, Jorge, „As missões americanas na origem da expulsão da Companhia de Jesus de Portugal”, in *A expulsão dos jesuítas dos Domínios Portugueses. 250.o Aniversário (kiállításkatalógus)*, Lisszabon, Biblioteca Nacional de Portugal, 2009, 9-32.

DE SOUSA, Rita Martins, „Brazilian Gold and the Lisbon Mint House (1720–1807)”, in *e-Journal of Portuguese History*, 2008 (6/1), 1-8.

DOS SANTOS, Candido, „António Pereira de Figueiredo, Pombal e a Aufklärung”, in Luís Reis TORRAL – Isabel VARGUES (szerk.), *O Marquês de Pombal e o seu tempo*, I. kötet, Coimbra, Universidade de Coimbra, 1982-1983, 167-203.

FERRÃO, António, *O Marquês de Pombal e a expulsão dos jesuítas (1759)*, Coimbra, Imprensa da Universidade, 1928.

FRANÇA, José-Augusto, *A Reconstrução de Lisboa e a Arquitectura Pombalina*, Lisszabon, Instituto de Cultura e Língua Portuguesa, 1989.

LIVERMORE, Harold V., *A New History of Portugal*, Cambridge, Cambridge University Press, 1966.

MACEDO, Jorge Borges de, „Pombal”, in: Joel SERRÃO (szerk.), *Dicionário de História de Portugal*, V. kötet, Porto, Livraria Figueirinhas, 1963-1971, 111-117.

MARTINS, António Coimbra, „Luzes”, in: Joel SERRÃO (szerk.), *Dicionário de História de Portugal*, IV. kötet, Porto, Livraria Figueirinhas, 1963-1971, 86-105.

MOURÃO, Paulo Reis, „As exportações portuguesas entre 1714 e 1770: os efeitos do Pombalismo através de uma discussão econométrica”, in *Economia Aplicada*, 2009 (XIII), 2. szám, 279-298.

OLIVEIRA MARQUES, António Henrique de, *History of Portugal*, New York, Columbia University Press, 1976².

SCHEIDL, Ludwig, „Breves apontamentos sobre as reformas públicas na Áustria no período da missão diplomática de Sebastião José de Carvalho em Viena (1744-1749)”, in Luís Reis TORRAL – Isabel VARGUES (szerk.), *O Marquês de Pombal e o seu tempo*, I. kötet, Coimbra, Universidade de Coimbra, 1982-1983, 19-27.

II. BRAZÍLIA 18. SZÁZADI TÖRTÉNETE

ALDEN, Dauril, „Economic Aspects of the Expulsion of the Jesuits from Brazil: a Preliminary Report”, in S. F. EDWARDS – Henry H. KEITH (ed.), *Conflict and Continuity in Brazilian Society*, Columbia, University of South Carolina Press, 1969, 25-71.

ALDEN, Dauril, *Royal Government in Colonial Brazil*, Berkeley – Los Angeles, University of California Press, 1968.

BENNASSAR, Bartolomé – MARIN, Richard (szerk.), *História do Brasil. 1500-2000*, Lisszabon, Teorema, 2000.

BOSCHI, Caio, „Ordens religiosas, clero secular e missionação no Brasil”, in Francisco BETHENCOURT – Kirti CHAUDHURI (szerk.), *História da Expansão Portuguesa, Vol. 3. O Brasil na Balança do Império (1697-1808)*, Navarra, Círculo de Leitores, 1998, 297-300.

BOXER, Charles Ralph, *Race Relations in the Portuguese Colonial Empire, 1415-1825*, Oxford, Clarendon Press, 1963.

BOXER, Charles Ralph, *The Golden Age of Brazil. 1695-1750*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1969.

COUTO, Jorge, „O poder temporal nas aldeias de índios do Estado de Grão-Pará e Maranhão no período pombalino: foco de conflitos entre os jesuítas e a coroa (1751-1759)”, in Maria Beatriz Nizza da SILVA, *Cultura portuguesa na Terra de Santa Cruz*, Lisszabon, Editorial Estampa, 1995, 53-66.

DOMINGUES, Ângela, *Quando os índios eram vassalos: Colonização e relações de poder no Norte do Brasil na segunda metade do século XVIII*, Lisszabon, Comissão Nacional para as Comemorações dos Descobrimentos Portugueses, 2000.

DOMINGUES, Ângela, „Estado do Grão-Pará e Maranhão”, in Maria Beatriz Nizza da SILVA (szerk.), *Dicionário da História da Colonização Portuguesa no Brasil*, Lisszabon, Editorial Verbo, 1994, 314-319.

FREIRE, Gilberto, *Udvarház és szolgaszállás: a brazil család a patriarchális gazdasági helyzetben*, Budapest, Gondolat, 1985.

HEMMING, John, *Red Gold. The conquest of the Brazilian Indians*, London, Macmillan, 1987².

LOPEZ, Adriana – MOTA, Carlos Guilherme, *História do Brasil: uma interpretação*, São Paulo, Editora Senac São Paulo, 2008.

MACLACHLAN, Colin M., „The Indian Labor Structure in the Portuguese Amazon, 1700-1800”, in Dauril ALDEN (szerk.), *Colonial Roots of Modern Brazil. Papers of the Newberry Library Conference*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1973, 199-230.

OLIVEIRA MARQUES, António Henrique de – SERRÃO, Joel (szerk.), *Nova História da Expansão Portuguesa. Vol VIII. O Império Luso-Brasileiro*, Lisszabon, Editorial Estampa, 1986.

PRADO Júnior, Caio, *The Colonial Background of Modern Brazil*, Los Angeles, University of California Press, 1967.

SCHWARTZ, Stuart B., *Sugar Plantations in the Formation of Brazilian Society*, New York, Cambridge University Press, 1985.

SIMONSEN, Roberto C., *História econômica do Brasil, 1500-1820*, II. kötet, São Paulo, Companhia Editora Nacional, 1937.

VARNHAGEN, Francisco Adolfo de, *História geral do Brasil antes da sua separação e independência de Portugal*, 5 vols., São Paulo, Edições Melhoramentos, 1952⁴.

VIANNA, Hélio, *História do Brasil. vol. I. Período Colonial*, São Paulo, Edições Melhoramentos, 1967⁵.

III. A JÉZUS TÁRSASÁG DÉL-AMERIKAI TEVÉKENYSÉGE

ARMANI, Alberto, *Città di Dio e città del Sole. Lo „Stato” gesuita dei Guarani (1609-1768)*, Róma, Edizioni Studium, 1977.

AZEVEDO, João Lúcio de, *Os jesuítas no Grão-Pará. Suas missões e a colonização*, Coimbra, Imprensa da Universidade, 1930².

BADURA, Bohumil, „El caso de algunos ex-misioneros jesuitas austriacos: las gestiones para su liberación”, in Manfred TIETZ (szerk.), *Los jesuitas españoles expulsos. Coloquio Internacional, Berlin, 1999*, Madrid, Iberoamericana, 2001, 133-157.

BANGERT, William V., *A jezsuiták története*, Budapest, Osiris kiadó, 2002.

EGIDO, Teófanés, „La expulsion de los jesuitas de España”, in Antonio MESTRE SANCHIS (szerk.), *Historia de la Iglesia en España. Tom. IV. La Iglesia en la España de los siglos XVII. Y XVIII.*, Madrid, Ed. Católica, 1979, 745-792.

EÖRDÖGH István, *Az egyház a gyarmati Latin-Amerikában*, Szeged, Gradus ad Parnassum Könyvkiadó, 1998.

GARCÍA-VILLOSLADA, Ricardo, *Manual de historia de la Compañía de Jesús*, Madrid, Compañía Bibliográfica Española, 1954².

GRIGULEVICS, Jozsif Romualdovics, *Kereszt és kard: a katolikus egyház Spanyol-Amerikában a XVI-XVIII. században*, Budapest, Kossuth Kiadó, 1981.

- HERNÁNDEZ, Ángel Santos, *Los Jesuitas en América*, Madrid, Editorial Mafre, 1992.
- HUONDER, Anton, *Deutsche Jesuitenmissionäre des 17. und 18. Jahrhunderts*, Freiburg, Herder, 1889.
- KRATZ, Guillermo, *El Tratado Hispano- Portugués de Límites de 1750 y sus consecuencias. Estudio sobre la abolición de la Compañía de Jesús*, Róma, IHSI, 1954.
- LEITE, Serafim, *História da Companhia de Jesus no Brasil*, 10 vols., Rio de Janeiro, Civilização Brasileira, 1938-1950.
- LEITE, Serafim, *Suma história da Companhia de Jesus no Brasil. 1549-1760*, Lisszabon, Junta de Investigações do Ultramar, 1965.
- MAURIZIO, D., „Malagrida, Gabriele”, in Charles E. O’NEILL – Joaquín M. DOMÍNGUEZ (szerk.), *Diccionario histórico de la Compañía de Jesús*, Róma, IHSI, III. kötet, 2481.
- MEIER, Johannes, *Jesuiten aus Zentraleuropa in Portugiesisch- und Spanisch-Amerika. Band 1: Brasilien (1618-1760)*, Münster, Aschendorff Verlag, 2005.
- OLIVEIRA, J. P. Bacelar e, „Arrest, Spoliation and Exile of the Goa Jesuits According to Father Caeiro’s ’De Exilio’”, in Teotónio R. de SOUZA (szerk.), *Indo-Portuguese History: Old Issues, New Questions*, Új-Delhi, Concept Publishing Company, 1985, 123-132.
- PALACIOS, Silvio – ZOFFOLI, Ena, *Gloria y tragedia de las misiones guaraníes. Historia de las Reducciones Jesuíticas durante los siglos XVII y XVIII en el Río de la Plata*, Bilbao, Ediciones Mensajero, 1991.
- Ludwig von PASTOR, *The History of the Popes from the Close of the Middle Ages*, vol. 36., London, Routledge & Kegan Paul Ltd., 1961.
- PINEDO, I., „Compañía de Jesús, II. Supresión”, in Charles E. O’NEILL – Joaquín M. DOMÍNGUEZ (szerk.), *Diccionario histórico de la Compañía de Jesús*, Róma, IHSI, I. kötet, 878-884.
- PUSKELY Mária, *Keresztény szerzetesség. Történelmi kalauz*, I-II. kötet, Pannonhalma, Bencés Kiadó, 1995-1996.
- RÁCZ Zoltán, *Jezsuiták tegnap és ma*, Budapest, Kossuth Kiadó, 1974.

RODRIGUES, Francisco, *História da Companhia de Jesus na Assistência de Portugal*, Porto, Livraria Apostolado da Imprensa, 1950.

SANTAMARÍA, Daniel, *Del tabaco al incienso. Reducción y conversión en las Misiones Jesuitas de las selvas sudamericanas. siglos XVII y XVIII*, San Salvador de Jujuy, Centro de Estudios Indígenas y Coloniales, 1994.

SOMMERVOGEL, Carlos, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, 10 vols., Brüsszel-Párizs, Imprimerie Polleunis et Ceuterick, 1892-1909.

ST. CLAIR SEGURADO, Eva María, „La expulsión de los jesuitas de América. Reflexiones sobre el caso de Nueva España”, in Francisco Javier GÓMEZ DÍEZ (szerk.), *La Compañía de Jesús en la América española (siglos XVI-XVIII)*, Madrid, Forum Hispanoamericano Francisco de Vitoria, 2005, 165-204.

SZÁNTÓ Konrád, *A katolikus egyház története*, I-II. kötet, Budapest, Ecclesia, 1983-1985.

IV. MAGYAR JEZSUITÁK A TENGERENTÚLI MISSZIÓKBAN

ÁCS Tivadar, *Akik elvándoroltak*, Budapest, s. n., 1940.

ÁCS Tivadar, *Magyarok Latin-Amerikában*, Budapest, Officina, 1944.

ÁCS Tivadar, „Délamerikai magyar utazók a XVII. és XVIII. században”, in *A Földgömb*, 1938 (2.-4.), 67-74, 113-117, 150-153.

AYMORE, Fernando Amado, „O Legado Histórico dos Jesuítas „estrangeiros” na Amazônia Colonial”, in EÖRDÖGH István (szerk.), *Il ruolo delle religioni e delle chiese nella formazione delle società in Europa e nel Nuovo Mondo*, Szeged, Egyház- és Vallástörténeti Akadémia Közhasznú Alapítvány, 2005, 283-304.

BABARCZI Dóra, „A actuação do padre Inácio Szentmártonyi, astrónomo húngaro nas demarcações dos limites na América do Sul (1754-1756)”, in *Acta Hispanica*, 2007 (12.), 89-99.

BABARCZI Dóra, „Egy cseh jezsuita portugál börtönben. Karel Prikill 1767-es levelének tanulságai”, in *Mediterrán Világ*, 2008 (6.), 151-160.

BABARCZI Dóra, „Um jesuíta húngaro no Brasil na época do Marquês de Pombal. David Fáy, protagonista da questão jesuítica”, in *Mediterrán Tanulmányok*, 2008 (17.), Szeged, 31-46.

BABARCZI Dóra, „Brentán Károly hajóútja az Amazonason. Egy magyar jezsuita a 18. századi diplomácia fókuszában”, *Vallások, határok, kölcsönhatások, 10. Vallási néprajzi konferencia*, Szeged, 2010 (megjelenés alatt).

BALÁZS Dénes, *Magyar utazók lexikona*, Budapest, Panoráma, 1993.

BALÁZS Dénes, „Adalékok a dél-amerikai magyar utazók munkásságához. I. rész”, in *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok*, 1986 (2.), 21-24.

BALÁZS Dénes, „Adalékok a dél-amerikai magyar utazók munkásságához. II. rész”, in *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok*, 1991 (9.), 31-42.

BANGHA Béla, *Magyar jezsuiták Pombál börtöneiben. Egy fejezet a magyar Jézus Társaság múltjából*, Budapest, Pázmány Péter Irodalmi Társaság, 1937.

BAPTISTA, J., „Éder, Ferenc Xavér”, in Charles E. O’NEILL – Joaquín M. DOMÍNGUEZ (szerk.), *Diccionario histórico de la Compañía de Jesús*, Róma, IHSI, II. kötet, 1201.

BARTUSZ-DOBOSI László, „Magyar jezsuita missziósok az "Indiákon" a XVII-XVIII. században”, in SZILÁGYI Csaba (szerk.), *A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig*. Művelődéstörténeti Műhely, Rendtörténeti konferenciák 2. sorozat, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba, 2006, 200-216.

BOGLÁR Lajos, „XVIII. századi magyar utazók Dél-Amerikában (Előzetes közlemény)”, in *Ethnographia*, 1952 (63., 3-4.), 449-461.

EDVI Illés Pál, „Összeírása hazánkból származott néhány jeles férfiakkal és familiáknak a’ külföldön”, in *Tudományos Gyűjtemény*, 1835 (10.), 100-101.

KEMPELEN Béla, *Magyar nemes családok*, IV. kötet, Budapest, Grill Károly könyvkiadó vállalata, 1912.

KORADE, Mijo, „Szentmártony, Ignacije”, in Charles E. O’NEILL – Joaquín M. DOMÍNGUEZ (szerk.), *Diccionario histórico de la Compañía de Jesús*, Róma, IHSI, IV. kötet, 3681.

KORADE, Mijo, „Život i rad Ignacija Szentmártonyja S I (1718.-1793.)”, in *Fontes et studia. Historiae Societatis Iesu in finibus Croatorum*, 1983 (14.), 64-100.

LUKÁCS László, *Catalogus Generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551-1773), I-III. kötet*, Róma, Institutum Historicum Societatis Iesu, 1987-1988.

MOLNÁR Máté, „Budai Parmenius István és a Gilbert-expedíció története”, in *Mediterrán Világ*, 2008 (6.), 93-140.

NAGY Iván, *Magyarország családi címerekkel és nemzékrendi táblákkal*, Budapest, Helikon, 1987².

PINZGER Ferenc, *Magasztos eszmék útján*, Katolikus missziók kiadása, Budapest, 1931.

RÁKÓCZI István, „Történeti bevezető: portugál források Budavár visszavételéről”, in *Palimpszeszt*, 2001 (15), http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/15_szam/03.htm

REIZNER János, *Szeged története*, 1. kötet, Szeged, Szeged Szab. Kir. Város Közönsége, 1899.

SZABÓ László, *Magyar múlt Dél-Amerikában (1519-1900)*, Budapest, Európa, 1982.

SZILAS László, „Magyarország”, in William V. BANGERT, *A jezsuiták története*, Budapest, Osiris kiadó, 2002, 275-279.

WITTMAN Tibor, „En torno a los misioneros de Hungría en América Española (siglo XVIII)”, in Richard KONETZKE – Hermann KELLENBENZ (szerk.), *Jahrbuch für Geschichte von Saat, Wirtschaft und Gesellschaft Lateinamerikas*, 6. kötet, Köln, Böhlau Verlag, 1969, 150-157.

V. A REND TEVÉKENYSÉGÉNEK ÉRTELMEZÉSE KARTOGRÁFIAI SZEMPONTBÓL

ADONIAS, Isa, *Mapas e planos manuscritos relativos ao Brasil Colonial Conservados no Ministério das Relações Exteriores*. 2 vols, Rio de Janeiro, Ministério das Relações Exteriores, 1960.

ALMEIDA, André Ferrand de, „A viagem de José Gonçalves da Fonseca e a cartografia do rio Madeira (1749-1752)”, in *Anais do Museu Paulista*, 2009 (17.), 215-235.

Ifj. BARTHA Lajos, „Fokmérés Magyarországon. Földünk méreteinek meghatározása hazánk területén”, in *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok*, 1990 (8.), 55-56.

BUISSERET, David, „Jesuit Cartography in Central and South America”, in Joseph A. GAGLIANO – Charles E. RONAN (szerk.), *Jesuit encounters in the new world: Jesuit chroniclers, geographers, educators and missionaries in the Americas, 1549-1767*, Róma, IHSI, 1997, 113-162.

CARVALHO, Rómulo de, *Physics during the Pombaline Reform*, <http://nautilus.fis.uc.pt/museu/refpombing.htm>.

CSAPODI Csaba, „Természetfilozófia-fizika a nagyszombati egyetemen a felvilágosodás időszakában”, in *Századok*, 1945-1946 (79-80.), 85-137.

DONIS DIOS, Manuel Alberto, „La Cartografia Jesuitica en la Orinoquia (siglo XVIII)”, in José del REY FAJARDO (szerk.), *Misiones jesuíticas en la Orinoquia, Tomo I-II.*, San Cristóbal, Universidad Católica del Táchira, 1992, 783-840.

GUEDES, Max Justo, „A Cartografia da Delimitação das Fronteiras do Brasil no século XVIII”, in AA, *Cartografia e Diplomacia no Brasil do século XVIII* (kiállításkatalógus), Lisszabon, Comissão Nacional para as Comemorações dos Descobrimentos Portugueses, 1997, 10-38.

HORVÁTHY Péter – NÉMETH Gábor, „A jezsuita kozmográfia emlékei a zirci könyvtárban”, in *Magyar Tudomány*, 2007 (8.), 1034-1044.

MÉLYKÚTI Gábor, „Földmérés és térképészet a 18. században”, in PLIHÁL Katalin – REISZ T. Csaba (szerk.), *A magyar térképészet nagyjai. Tudományos emlékülések előadásai és kiállítási katalógus*, Budapest, Osiris, 2001, 146-154.

MENDONÇA, Isabel Mayer Godinho, *A Amazônia felsínea: José Landi, itinerário artístico e científico de um arquitecto bolonhes na Amazônia do século XVIII*, Lisszabon, Comissão Nacional para as Comemorações dos Descobrimentos Portugueses, 1999.

MUSZKA Erzsébet, „A nagyszombati jezsuita kollégium leltára”, in HAIMAN György et al. (szerk.), *A nagyszombati jezsuita kollégium és egyetemi nyomda leltára, 1773*, Budapest, Balassi Kiadó, 1997, 7-114.

OBERACKER, Carlos H., „Dois cartógrafos alemães ao serviço do Brasil no século 18: Johann Andreas Schwebel e Phillipp Sturm”, in *Humboldt*, 1970 (10.), n. 22., 71-75.

RÁKÓCZI István, *Kémek vagy atyák? (magyarázó észrevételek Szentmártonyi Ignác S. I. tudományos jelentőségéhez)*, www.zanex.hu/mucsom.htm.

RÁKÓCZI István, „Padre de escolas e escola de Padres. O contributo de Ignác Szentmártonyi S. I. para o levantamento científico da bacia Amazónica”, in RÁKÓCZI István, *Mares Literários Luso-Húngaros*, Lisszabon, Edições Colibri, 2003, 51-66.

STEGENA Lajos, *Térképtörténet*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1983.

STEGENA Lajos, *Korok és térképek*, Budapest, Gondolat, 1984.

TÓTH Gergely, *Bél Mátyás "Notitia Hungariae novae..." című művének keletkezéstörténete és kéziratának ismertetése*, Budapest, ELTE BTK, Doktori disszertáció, 2007.

TÖRÖK Enikő, *Mikoviny megyei térképei*, Mikoviny emlékülés, 2000, <http://lazarus.elte.hu/hun/tantort/2000/mikoviny/te.htm>. Utolsó letöltés: 2011. 08. 15.

VARGHA Domokosné, *Csillagászat a nagyszombati jezsuita egyetemen*, kézirat, http://mek.niif.hu/05300/05391/pdf/Vargha_Nagyszombat_Csill.pdf.

VITERBO, Francisco Marques de Sousa, *Expedições científico-militares enviadas ao Brasil*, 2 vols., Lisszabon, Edições Panorama, 1962-1964.

VI. A REND TEVÉKENYSÉGÉNEK ÉRTELMEZÉSE ETNOGRÁFIAI SZEMPONTBÓL

BALÉE, William, „Indigenous Transformation of Amazonian Forests: An Example from Maranhão, Brasil”, in *L'Homme*, 1993 (126-128.), 232-253.

BOGLÁR Lajos, „Akcióantropológia”, in BOGLÁR Lajos, *A kultúra arcai*, Budapest, Napvilág kiadó, 2001, 83-93.

BOGLÁR Lajos, „The Ethnographic Legacy of Eighteenth Century Hungarian Travellers in South America”, in *Acta Ethnographica*, 1955, 313-358.

COUTO, Jorge, *A construção do Brasil*, Lisszabon, Edições Cosmos, 1997.

MONTEIRO, John M., „The Crises and Transformation of Invaded Societies: Coastal Brazil in the Sixteenth Century”, in Frank SALOMON - Stuart B. SCHWARTZ (szerk.), *The Cambridge History of the Native Peoples of the Americas. Vol. III. South America. Part 2.*, Cambridge, Cambridge University Press, 1999, 973-1025.

NIMUENDAJÚ, Curt, „The Gamella Indians”, in *Primitive Man*, 1937 (10.), 58-72.

NIMUENDAJÚ, Curt – MÉTRAUX, Alfred, „The Amanayé”, in Julian H. STEWARD (szerk.), *Handbook of South American Indians. Vol. 3. The Tropical Forest Tribes*, Washington, United States Government Printing Office, 1948, 199-202.

WAGLEY, Charles – GALVÃO, Eduardo, „The Tenetehara”, in Julian H. STEWARD (szerk.), *Handbook of South American Indians. Vol. 3. The Tropical Forest Tribes*, Washington, United States Government Printing Office, 1948, 137-141.

WHITEHEAD, Neil L., „Ethnic Transformation and Historical Discontinuity in Native Amazonia and Guayana, 1500-1900”, in *L'Homme*, 1993 (126-128.), 285-307.

WHITEHEAD, Neil L., „Recent Research on the Native History of Amazonia and Guayana”, in *L'Homme*, 1993 (126-128.), 495-506.

WRIGHT, Robin M., „Destruction, Resistance, and Transformation – Southern, Coastal, and Northern Brazil”, in Frank SALOMON - Stuart B. SCHWARTZ (szerk.), *The Cambridge History of the Native Peoples of the Americas. Vol. III. South America. Part 2.*, Cambridge, Cambridge University Press, 1999, 287-375.

VII. JEZSUITÁK A TUDOMÁNYTÖRTÉNETBEN

ALDEN, Dauril, *The Making of an Enterprise. The Society of Jesus in Portugal, its Empire and Beyond*, Stanford, Stanford University Press, 1996.

DOMINGUES, Ângela, „Para um melhor conhecimento dos domínios coloniais: a constituição de redes de informação no Império português em finais do Setecentos”, in *História, Ciências, Saúde – Manguinhos*, 2001 (8.), 823-838.

DOMINGUES, Ângela, „Viagens científicas de exploração á Amazónia de finais do século XVIII”, in *Ler História*, 1990 (19.), 105-125.

DOMINGUES, Ângela, „The Portuguese Discoveries and their Influence on European Medicine”, in *Workshop Plantas Medicinais e Fitoterapêuticas nos Trópicos*, Instituto de Investigação Científica Tropical, 2008, 1-13 (előadás).

FIGUEIRÔA, Silvia F. de M., et al., „Aspectos mineralógicos das "Viagens Filosóficas" pelo território brasileiro na transição do século XVIII para o século XIX”, in *História, Ciências, Saúde – Manguinhos*, 2004 (11.), 713-729.

HARRIS, Steven J., „Mapping Jesuit Science: The Role of Travel in the Geography of Knowledge”, in John O'MALLEY (szerk.), *The Jesuits: cultures, sciences, and the arts, 1540-1773*, Toronto, University of Toronto Press, 1999, 212-240.

HELLYER, Marcus, „Jesuit Physics in Eighteenth-Century Germany: Some Important Continuities”, in John O'MALLEY (szerk.), *The Jesuits: Cultures, Sciences, and the Arts, 1540-1773*, Toronto, University of Toronto Press, 1999, 538-554.

VIII. A JEZSUITA LEVELEZÉS, MINT UTAZÁSI IRODALOM

ANDERLE Ádám, „Esbozo histórico de la emigración húngara a América Latina”, in ANDERLE Ádám (szerk.), *Europa Central y América Latina. Estudios Históricos*, Szeged, JatePress, 1993, 105-113.

ARRILLAGA, Inmaculada Fernández – ARENAS, Mar García, „Jesuitas alemanes en las misiones de Portugal: expulsión, confinamiento y escritos”, in Karl KOHUT - María Cristina TORALES PACHECO (szerk.), *Desde los confines de los imperios ibéricos: los jesuitas de habla alemana en las misiones americanas*, Madrid, Iberoamericana, 2007, 231-261.

DOMINGUES, Ângela, „O Brasil nos relatos de viajantes ingleses do século XVIII: produção de discursos sobre o Novo Mundo”, in *Revista Brasileira de História*, 2008 (28.), 1-9.

KOHUT, Karl, „Jesuita (y) viajero. El Viaje a Perú (1776) de Wolfgang Bayer y la literatura de viaje en Alemania a fines de siglo XVIII”, in Karl KOHUT - María Cristina TORALES PACHECO (szerk.), *Desde los confines de los imperios ibéricos: los jesuitas de habla alemana en las misiones americanas*, Madrid, Iberoamericana, 2007, 607-693.

KOVÁCS Sándor Iván, „A régi magyar utazási irodalom az európai utazáselméleti művek tükrében”, in KOVÁCS Sándor Iván, *Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1988, 93-200.

SOLANO, Francisco de, „Viajes, comisiones y expediciones científicas españolas a ultramar durante el siglo XVIII”, in *Cuadernos Hispanoamericanos*, 1988 (Los Complementarios 2), 146-156.

SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, I.-XIV. kötet, Budapest, Horánszky, 1891-1914.

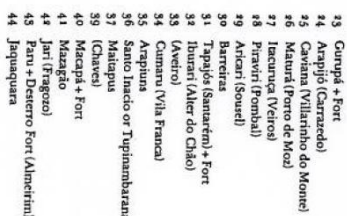
TORBÁGYI Péter, *Magyarok Latin-Amerikában*, Budapest, Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, 2004.

FÜGGELÉK

I. Brazília szövetségi államai ma (forrás: <http://www.brasil-turismo.com/mapas/mapa-politico.htm>).

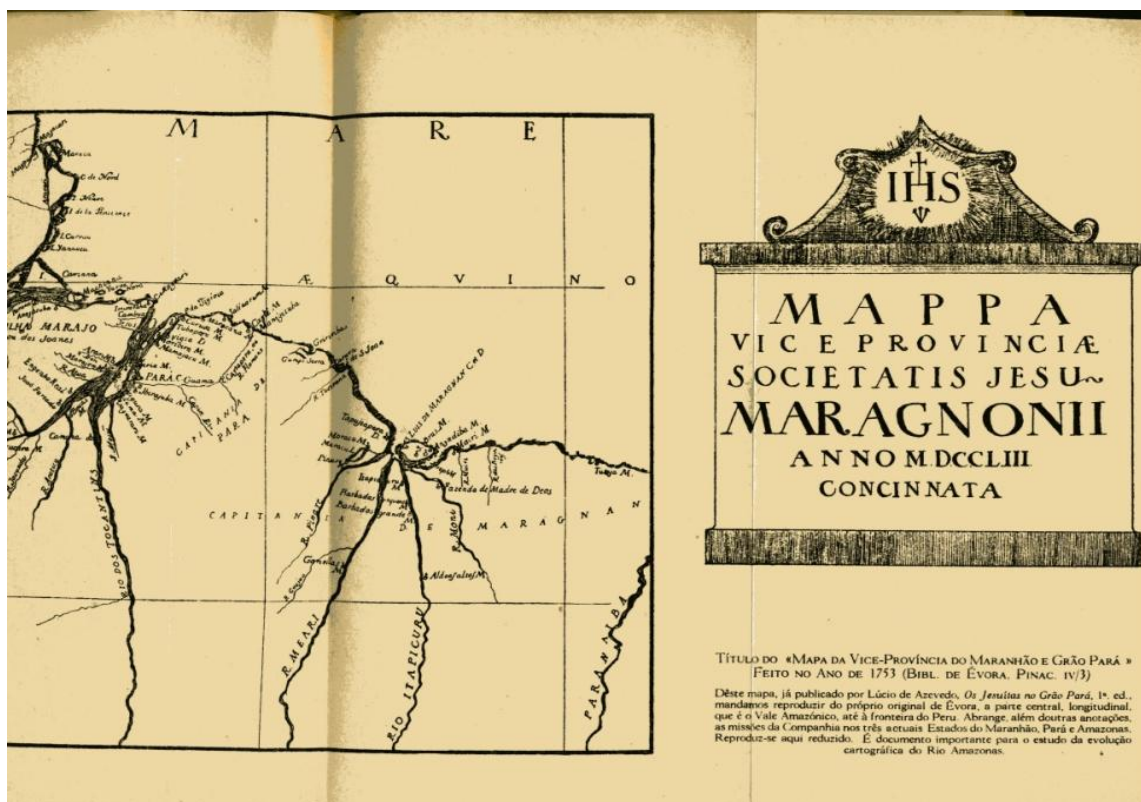
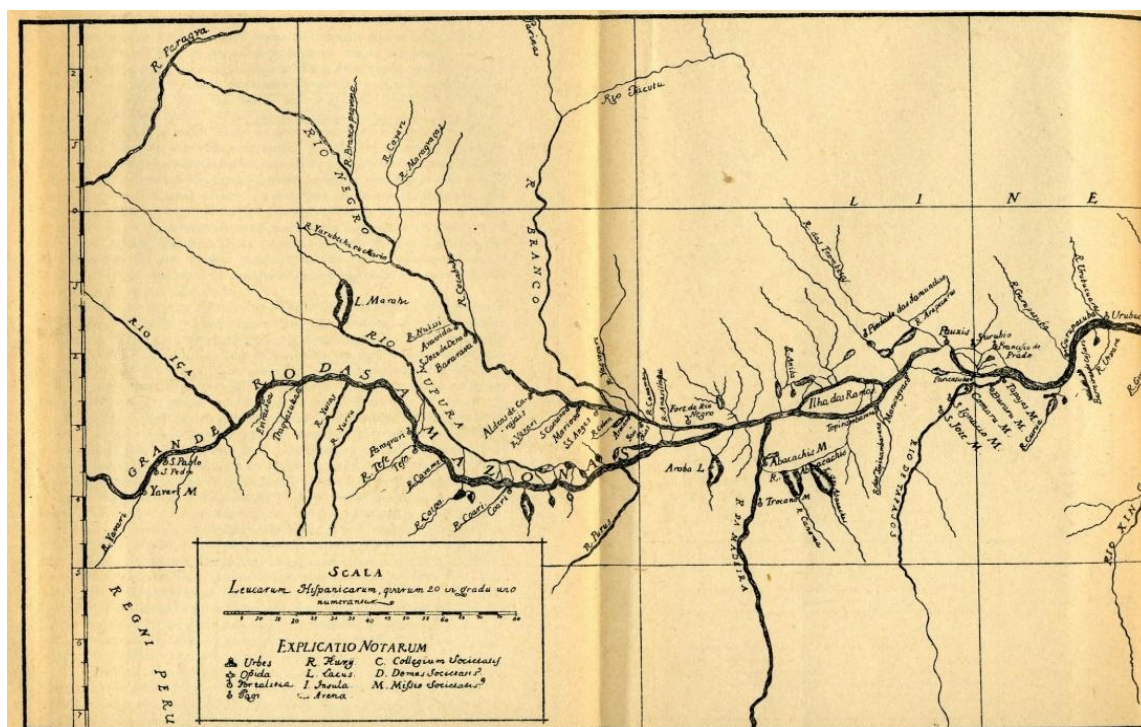
- 1 Gianti (Viseu) + Fort
- 2 Castejo (Vila Rica)
- 3 Maracanã Maracanã or Cintra
- 4 São Caetano (Ondelva)
- 5 União (Viçosa)
- 6 Caba
- 7 Morgueira (Vila do Conde)
- 8 Jaguarari
- 9 Moju
- 10 Sumatuba (Beja)
- 11 Casa Forte (Ourém)
- 12 Abaeté (Abaeté)
- 13 Carmel (Vila Viçosa) + Fort
- 14 Boca-Martim (Oriente)
- 15 Atoriz (Portel)
- 16 Quarentão or Nherengaba (Mata)
- 17 Pacajá
- 18 Saccas or Joazeiro (Salvadora)
- 19 Anari
- 20 Mangabeira (Ponte de Pedras)

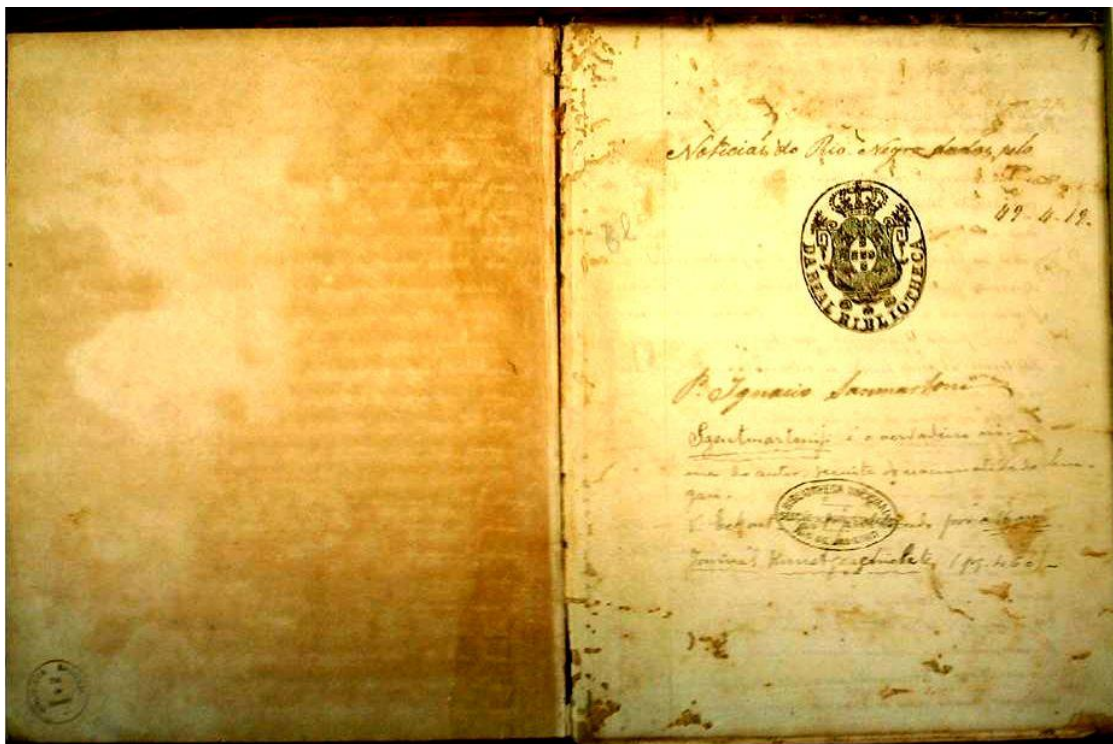
MISSIONS ON THE AMAZON
(Names in brackets=new names after expulsion of Jesuits, 1759)

66. Marília (Barcelona)
67. (Moreira)
68. (Liana Longa)
69. (Tomaz)
70. Nossa Senhora do Loreto
71. Santo Antônio do Caruaru
72. São João Nepomuceno
73. Nossa Senhora de Nazaré
74. São Gabriel de Cachoeira (Uru)
75. São Joaquim do Camé
76. São Miguel do Paraná
77. (Jornal)
78. São José de Mirabuenza + Fort
- Selinhos (Ulysses Amaro)*
-
80. Ceará
81. Tefé (Igreja car Tefé)
82. Nogueira
83. (Avarata)
84. (Fronte Boa)
85. São Paulo de Oliveira
- 86.
- 87.

V. **Mappa Viceprovinciae Societatis Jesu Maragnonii Anno MDCCLIII concinnata** (elölhely: Biblioteca Pública de Évora).

VI. Notitias do Rio Negro dadas pelo P. Ignacio Sanmartoni (címlap, 7-8. oldalak, lelőhely: Biblioteca Nacional do Rio de Janeiro).

VII. „Szluha János S. J. missionarius Maragnoni levelei” (a kézirat első oldala, lelőhely: Ferences Levéltár).

